કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

૪૭૩ વર્ષ ચાળીસમું અંક પાંચમો મે ૧૯૬૩

તંત્રી બચુભાઈ રાવત
સંસ્થાપક • રવિશંકર રાવળ

કૂકડો • શ્રી સાધર કંસારિયાએ લોખંડના ટુકડાઓમાંથી સર્જેલું શિલ્પ

કુમાર

મે ૧૯૫૩ · અંક ૪૭૩

ચિત્રો

કાવ્યો

ચરિત્ર

વાર્તા

લેખો

વિભાગો

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક : બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ પ્રકાશનસ્થાન : કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ, ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૧૦; પરદેશમાં રૂ. ૧૪ અથવા શિ૦ ૨૧; છૂટક નકલ : રૂ. ૧-૨૫

વાચકો લખે છે......

આપણા જૂના કોયડાઓનું અપર્યાપ્તપણું

★'ગુજરાત સમાચાર'ના તા. ૧૧-૪-૬૩ના અંકમાં પાન ૪ પર 'લોકવિચાર'માં શ્રી પુરુષોત્તમદાસ શાહ, (નિવૃત્ત આચાર્ય, મોડાસા) એ 'ભાસ્કરાચાર્યની વિચારસરણી' શીર્ષક હેઠળ તેમના 'લીલાવતી' ગ્રંથના 'રત્નમિશ્રકરણસૂત્રવૃત્તમ્' પ્રકરણના પ્રથમ શ્લોક દ્વારા એક કોયડો અને તેના ઉકેલની પદ્ધતિ રજૂ કર્યાં છે ને આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રની વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ તેની ચર્ચા નિમંત્રી છે. આપણા બીજા કેટલાક જૂના કોયડાઓને પણ આ પ્રશ્ન સ્પર્શે છે ને 'કુમાર'ના ઘણા વાચકો આ ક્ષેત્રમાં રસ ધરાવે છે એ દૃષ્ટિએ, મહદ્‌અંશે ઉપર્યુક્ત કોયડાને લક્ષમાં રાખી, કેટલાક સ્પષ્ટતાસૂચક મુદ્દાઓ રજૂ કરું છું. વાચકોની સ્પષ્ટતા અર્થે પ્રથમ હું ઉપર્યુક્ત પત્રમાંનો કોયડો તથા તેના ઉકેલની પદ્ધતિ રજૂ કરું છું.

કોયડો : ચાર વેપારીઓ પૈકી એકની પાસે ૮ માણેક, બીજા પાસે ૧૦ નીલમ, ત્રીજા પાસે ૧૦૦ મોતી અને ચોથા પાસે ૫ હીરા હતા. સાથે રહેવાના સ્નેહને કારણે તેમણે પોતાનાં રત્નોમાંથી એકએક રત્ન એકબીજાને આપ્યું. પછી તે રત્ન વેચતાં દરેકને સરખું ધન મળ્યું. તો દરેક રત્નની જુદીજુદી કિંમત શી?

શ્રી ભાસ્કરાચાર્યની ઉકેલની રીત

વેપારીની સંખ્યા ૪, દાનમાં આપેલ રત્ન ૧. હવે ૪ને ૧ વડે ગુણો અને તે મૂળ સંખ્યામાંથી બાદ કરો.

તેમ કરતાં–	માણેક	નીલમ	મોતી	હીરા
	૮	૧૦	૧૦૦	૫
	−૪	−૪	−૪	−૪
શેષ	૪	૬	૯૬	૧

હવે ઈષ્ટસંખ્યા એવી લો કે જેથી દરેક રકમની પૂર્ણાંક કિંમત નીકળે. આ માટે ઈષ્ટ સંખ્યા ૯૬ લીધી. આ ઈષ્ટ સંખ્યાને ઉપરની શેષ વડે ભાગતાં દરેકનું અલગ મૂલ્ય આવશે.

૯૬÷૪=૨૪ રૂ. માણેકની કિંમત
૯૬÷૬=૧૬ રૂ. નીલમની કિંમત
૯૬÷૯૬=૧ રૂ. મોતીની કિંમત
૯૬÷૧=૯૬ રૂ. હીરાની કિંમત

સામાન્યરીતે ગણિતના કોઈ પણ પ્રશ્ન સાથે તેના પક્ષ વિભાગમાં કેટલીક શરતોનો સમાવેશ હોય છે. ગણિતશાસ્ત્રનો કોઇ પણ તર્કશીલ હેતુલક્ષી વિચારક એ શરતોમાં રહેલી આવશ્યકતા–અનાવશ્યકતા તથા તેની પર્યાપ્તતાને વિચારી લે છે અને પછી તેનો જરૂર મુજબ ક્રમબદ્ધ ઉપયોગ કરીને ઉકેલપ્રાપ્તિએ પહોંચે છે.

કેટલીક વાર કેટલાક કોયડાઓમાં ઉકેલકર્તાને જાણ્યેઅજાણ્યે ખોટે માર્ગે પ્રેરે તેવી એક કે વધુ અનાવશ્યક હકીકતો પ્રશ્નમાં ગૂંથી દીધી હોય છે. એવા પ્રશ્નને સારો પ્રશ્ન ગણવો કે કેમ એ વિવાદાસ્પદ છે, પણ કોયડાજગતમાં એવા અનેક પ્રશ્નોનું અસ્તિત્વ તો મળે જ છે. આ પ્રશ્નની હકીકત તપાસતાં તેમાં કોઈ એવી અનાવશ્યક હકીકતને સ્થાન મળ્યું નથી.

હવે પ્રચલિત કોયડાઓમાં અનુભવાતો બીજો દોષ તે જરૂરી શરતોની અપર્યાપ્તતાનો છે. આ કોયડાના પક્ષની શરતો તપાસતાં તે અપર્યાપ્ત શરતોના દોષને પાત્ર ઠરશે. ઘણા વાચકો બીજગણિત પદ્ધતિથી પરિચિત હોઈ તેની મદદથી આ હકીકત સ્પષ્ટ તારવી લઈએ.

'ધારો કે એ વેપારીઓનાં રત્નોનો ભાવ ૧ માણેકના રૂ. म, ૧ નીલમના રૂ. न, એક મોતીના રૂ मो અને ૧ હીરાના રૂ. ह છે. દરેક પાસેથી ત્રણત્રણ રત્નો બીજા પાસે જાય છે, ને દરેકને બીજા પ્રકારોનું એકએક રત્ન મળે છે. પરિણામે નીચે મુજબનાં સમીકરણો થશે.

૫ म+न+मो+ह=म+७न+मो+ह...(१)
=म+न+९७मो+ह...(२)
=म+न+मो+२ह...(३)

આમ આપણને કુલ ત્રણ સમીકરણો મળે છે, જ્યારે ૪ અજ્ઞાત વર્ણોની કિંમત શોધવા માટે ૪ સમીકરણો રચવા પૂરતી શરતો આવશ્યક અને પર્યાપ્ત છે.'

આપણા બીજા જૂના પ્રચલિત કોયડાઓ જેવા કે– (ક) ત્રણ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાંથી સરખાં પ્રાણીઓ અને સરખું દ્રવ્ય મેળવવું, (ખ) ત્રણ પ્રકારની સરખી ચીજો ને સરખી કિંમત મેળવવા, વગેરેમાં આ જ પ્રમાણે અપર્યાપ્ત શરતો સમાએલી હોય છે. આથી આવા કોયડાઓમાં અસંખ્યઉકેલોની પ્રાપ્તિની શકયતા હોય છે. જોકે એમાં કેટલીક વાર ઋણ સંખ્યાના જવાબો તથા અપૂર્ણાંક પ્રાણીઓ વગેરે જવાબોની વ્યવહારુ અશકયતાનો ખયાલ લાગુ પાડતાં ત્રણચાર કે કેટલીક વાર એક જવાબ પણ શકય બને છે.

હવે મૂળ કોયડાની અપર્યાપ્તતા દૂર કરવા કેટલીક વધારાની શરતો વિચારી લઇએ.

(ક) કેઈ પણ એક પ્રકારના રત્નની ચોક્કસ કિંમત આપી શકાય.

(ખ) કોઈ પણ બે પ્રકારનાં રત્નોની કિંમતનો તફાવત આપી શકાય.

(ગ) છેલ્લા વાક્યને સ્થાને 'જો દરેક રત્નની કિંમત પૂર્ણાંક રૂપિયા હોય તો તે દરેકની ઓછામાં ઓછી જુદીજુદી કિંમત શી?'

(ઘ) બધાં રત્નોની એકંદર કિંમત આપી શકાય... વગેરે.

આ કોયડાની રકમમાં શરત (ગ)નો મુદ્દો આવર્યો નથી, પરંતુ તેના ઉકેલ દરમ્યાન શરત (ગ)ના પહેલા વિભાગનો પૂર્ણાંક કિંમતનો મુદ્દો ધ્યાનમાં લીધો છે.

હવે આ સ્થળે, આ પ્રશ્નનો બીજગણિતની રીતે એક વધારાનું સમીકરણ યોજ્યા બાદ ઉકેલ સરળ હોઈ હું એ રીત ચર્ચતો નથી. પરંતુ શ્રી ભાસ્કરાચાર્યે રજૂ કરેલી રીત આધુનિક અંકગણિતની રીત સાથે કઈ રીતે સુસંગત છે તેની જ સ્પષ્ટતા રજૂ કરું છું.

પગ. (૧) આપેલાં રત્નોમાંથી વેપારીની સંખ્યા જેટલાં રત્નો બાદ કરવાં. આનો હેતુ એ કે રત્નો ચાર પ્રકારનાં હોઈ દરેક વેપારી પાસે ચારે પ્રકારના એકએક રત્નનો સમૂહ સરખી કિંમતનો બને. તેને જુદો પાડી દીધો.

પગ. (૨) દરેકને એકંદર સરખી કિંમત મળેલી હોવાથી દરેક પાસે વધેલાં રત્નોની કિંમત સરખી થાય.

(આ કિંમતોના અસંખ્ય જવાબો આવી શકે)

પગ. (૩) અપર્યાપ્તતા દૂર કરવા માટેની આપણી વધારાની શરત (ગ) સ્વીકારીએ તો લઘુતમ સાધારણ અવયવની મદદથી આપણે દરેક પ્રકારના રત્નની ઓછામાં ઓછી પૂર્ણાંક રૂપિયામાં કિંમત મેળવી શકીએ. આપણા ચાલુ ગણિત-શિક્ષણમાં આ મુદ્દો આપણે ઘણી વાર વાપરીએ છીએ.

નોંધ: ઉકેલની આપેલી રીતમાં છેલ્લે જવાબ મેળવતાં બે સાદી સંખ્યાનાભાગાકારનો જવાબમાં મળેલ વિશેષ સંખ્યા (રૂપિયા)નો મુદ્દો અત્રે અપ્રસ્તુત હોઈ વિગતથી ચર્ચ્યો નથી. છતાં પગથિયા ૧નો સમૂહ જતાં વધેલાં રત્નોની કિંમત રૂ. ૯૬ ગણી 'રૂ. ૯૬÷૪=રૂ. ૨૪ ૧ માણેકની કિંમત એ પ્રમાણે સુધારો લેવાય.

વાચકોની ઇચ્છા હશે અને તંત્રીશ્રી મને જણાવશે, તો ભવિષ્યમાં ઉપર્યુક્ત કોયડાની બીજગણિતની તથા અંકગણિતની પૂરી રીત રજૂ કરી તુલનાત્મક દષ્ટિએ ચર્ચા આપીશ.

(આણંદ) —કેશવપ્રસાદ શાહ

માર્ચ અંકમાં આપેલા શ્લોક જેવો શ્લોક મોકલું છું એમાં પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, જેના જવાબો પણ તેમાંથી જ મળી જાય છે.

का कालो, का मधुरा,
का शीतलवाहिनी गङ्गा।
कं संजघान कृष्ण:
क बलवन्त न बाधते शीतम्॥

(દા. ત. का मधुरा મધુર શું છે? कामधुग કામની ધોંસરી) આ રીતે દરેકના જવાબ તેમાંથી જ મળી જશે.

(પોરબંદર) —લલિતચંદ્ર હીરાચંદ શાહ

ઘરઘાટીને માટે વપરાતો રામો શબ્દ ક્યાંથી આવ્યો? દાશરથી રામનો અર્થવાચક આ શબ્દ નોકરના અર્થમાં કેમ વપરાય છે તેની તપાસ કરતાં જણાયું છે કે તે મૂળ ફારસી ભાષાનો શબ્દ છે. ફારસીમાં 'રામ'નો અર્થ નોકર થાય છે. મર્યાદા-પુરુષોત્તમ રામ સાથે તેનો કશો જ સંબંધ નથી. ઘરઘાટી માટે આપણે રામો શબ્દ ન વાપરીએ તો ન ચાલે?

(બોરીવલી) —વિ. ના. ખાનોલકર

ભવન કૉલેજ, ડાકોરના ૧૯૬૩ના વાર્ષિકમાં આપેલી '૧ રૂપિયો=૧ નયો પૈસો'ની સાબિતી ભૂલભરેલી છે. ૧ રૂા ×૧ રૂા. એ ૧ રૂા. બરાબર નથી એ વાત, ૧ ફૂટ×૧ ફૂટ એ ૧ ફૂટ નહિ પણ ૧ ચોરસફૂટ બરાબર છે તે પરથી સમજાશે. આવો જ બીજો દાખલો '૨=૧'ની નીચે આપેલી સાબિતી છે.

ક² − ખ² = (ક − ખ) (ક + ખ)
ક² − ખ² = ક (ક − ખ)
∴ (ક − ખ) (ક + ખ) = ક (ક − ખ)
∴ ક + ખ = ક
∴ ૨ ક = ક
∴ ૨ = ૧

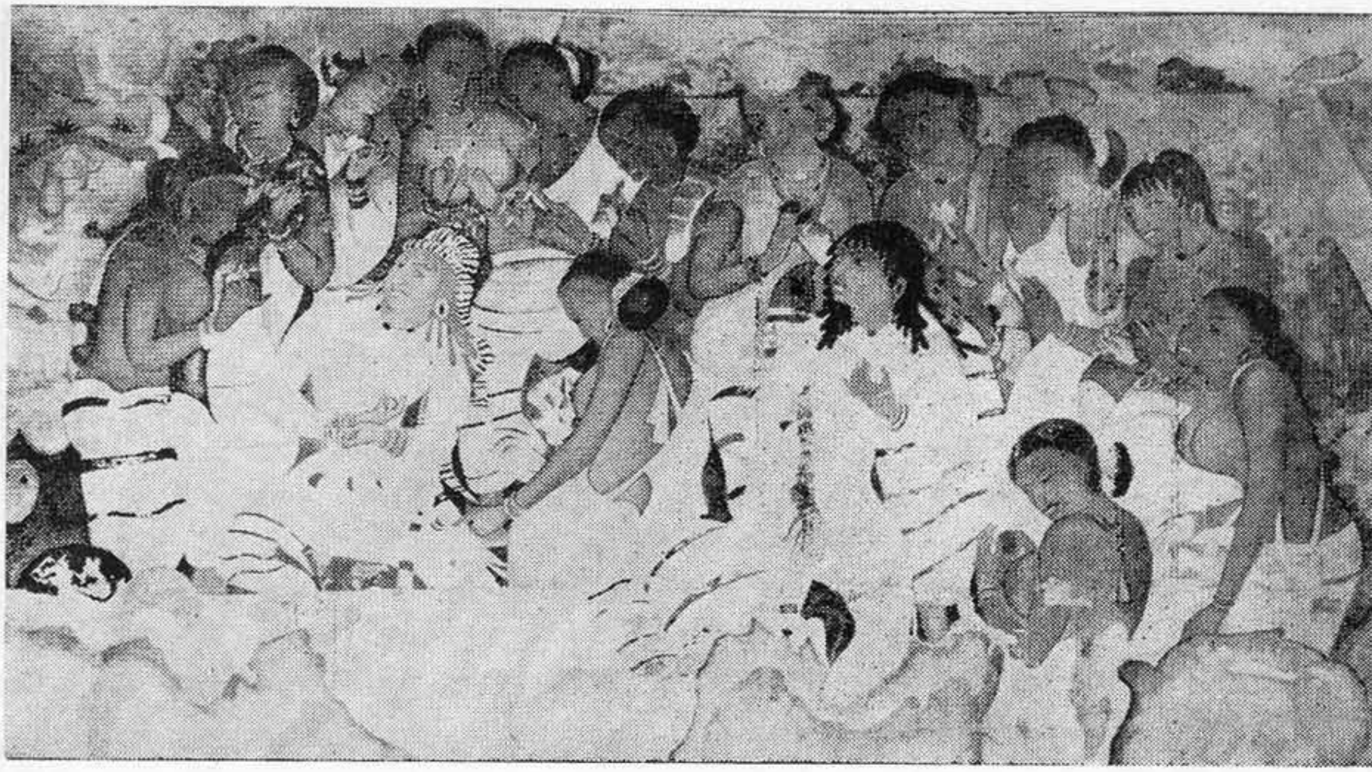
બીજગણિત ભણતો કોઈ કુમાર આ સાબિતીમાં થએલી ભૂલ પકડી શકશે. આવાં ઉદાહરણો ભૂલ શોધવા જ આપવાં જોઇએ, નહિ કે કોઈ નવા સિદ્ધાંત તરીકે.

(વડોદરા) —ન. મા. ભટ

શ્રી ફિરોઝશાહ મહેતાની પૃચ્છાના ઉત્તરમાં: ટકાવારી સોના અંક પ્રમાણે ગણાતી હોઈ વસ્તુના કોઈ પણ વજન કે પ્રમાણને તે પ્રમાણે લેખી, ટકાવારી અનુસાર તેમાં અમુક દ્રવ્ય રહેલું ગણવાનું છે.

(ઉમરેઠ) —(ડૉ.) શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૪મે)

હલ્લીસક નૃત્ય • બાઘ ગુફામાંનું ઈ. સ. છઠ્ઠી-સાતમી સદીનું ચિત્ર

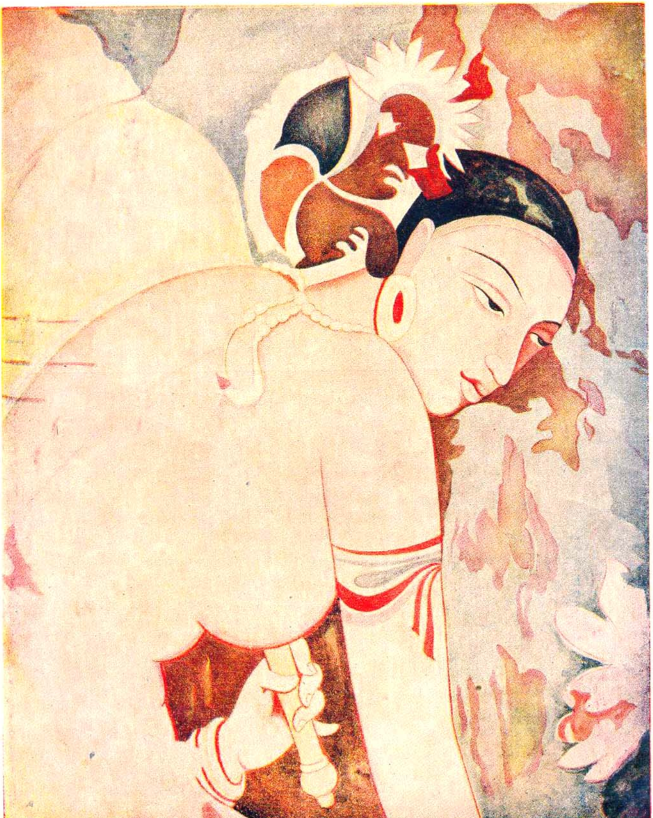
અજંટાનો કલાસ્રોત એકદા સમગ્ર ભારતમાં વ્યાપ્યો હશે એમ, આ જે મળી આવતાં, મધ્યભારતમાં બાઘનાં દક્ષિણમાં વેળૂર (ઇલોરા)–બાદામી–સીતાન્નવાસલ–તાંજોરનાં ને લંકામાં સિહગિરિનાં ગુફાચિત્રો ઉપરથી માની શકાય છે. એમાં જે કેટલીક ગુફાઓનાં ચિત્રો રડયાંખડયાં અને ઝાંખાં મળી આવે છે એ પકી બાઘ ગુફાના એક ચિત્રની શ્રી અહિવાસીએ કરેલી અનુકૃતિ પાછળ આપી છે. માળવામાં નમદાની એક નાની શાખા જેવી બાઘ નદીને કિનારે એ જ નામના ગામ પાસે ગુજરાત–માળવ ના પ્રાચીન માર્ગ ઉપર, સાડા સાતસો વારના વિસ્તારમાં આ નવ ગુફાઓ આવેલી છે. એમાં ચોથા નંબરની ગુફામાં ૨૨૦ ફૂટ લાંબી મોટી પરસાળ છે. વીસ થાંભલાઓ પર ટેકાએલી એની વિશાળ છત અને ભીંતો આ ચિત્રોથી ભરચક હતી. દુર્ભાગ્યે એ છત તૂટી પડીને આજે તેનો કે થાંભલાઓનો પત્તો રહ્યો નથી. માત્ર થોડાં ઝાંખાં ચિત્રો બચ્યાં છે. ઈ. ૧૯૦૭-૮માં તે સૌપ્રથમ નજરે પડયાં. તેમાં મોં ઢાંકીને રોતી એક સ્ત્રીને તેની સખી આશ્વાસન આપી રહી છે એ ચિત્ર અત્યંત ભાવપૂર્ણ છે. એક બોધિસત્ત્વનું ચિત્ર પણ અજંટા જેટલું જ ઉત્કૃષ્ટ છે. એક 'રાજસવારી' ઉપરાંત 'હલ્લીસક' નૃત્યનું ચિત્ર પણ જાણીતું છે, જે ઉપર આપ્યું છે. એમાં એક પુરુષની ચોમેર સ્ત્રીઓ નૃત્ય કરી રહી છે.

(વિશેષ માટે જુઓ પાછલી આર્ટ પ્લેટ)

સૂરત-ડભોઇને પડખે આવેલું બાઘ આપણી કેટલું નજીક છે તે નીચેના નકશા ઉપરથી જણાશે. જમણી બાજુ: અજંટાના બોધિસત્ત્વ પદ્મપાણિ.

ચામરધારિણી (બાઘ-ગુફા) અનુકૃતિ : જગન્નાથ અહિવાસી

(જુઓ પાછળ)

ડ્રૅગન

· ગાન ·

આભનાં ઊનાં કિરણુને કર બરફનો પ્હાડ થર થર પીગળે,
ઊઘડી જાતાં ગુહાનું દ્વાર, ડ્રૅગન ભૂખભરડે નીકળે.
તગતગે છે આંખ લીલાં ઝેરથી,
(દો)દિગ્ પહોળી પાંખ વીંઝે વેરથી,
ગ્રાહનાં અણુવિદ્ધ અંગે ભીંગડાં,
આગનો ઉચ્છ્વાસ, માથે શીંગડાં;
આ મહામારીથી ભૂંડો રોગ માગે ભોગ, ટાળ્યો ના ટળે,
ઊઘડી જાતાં ગુહાનું દ્વાર, ડ્રૅગન ભૂખભરડે નીકળે.

કુંજની ભોળી પુરાણ પ્રજા રહી નિજ વાસમાં કલ્લોલતી,
દૈત્યની અંધારછાયામાં અમૂંઝણુની દગો અવ ચોળતી.
કાળજું ચીરી હતાશા રાક્ષસી,
રુક્ષ કંકાલી અવાજે રહૈ હસી;
ક્રૂર પંજામાં, ભીડાતી દાઢમાં
એક નહિ ઓરાય ઝાઝી આઢમાં.
જીવતે જીવતર નિહાળી મોત હોઠથી હર્ફ એક ન બોલતી,
દૈત્યની અંધારછાયામાં અમૂંઝણુની દગો અવ ચોળતી.

ત્રૂટતી નાડી થકી ખેંચાઇને જવ પ્રાણ આવે તાળવે,
કોઇ બત્રીશલક્ષણાની રાહ જોવી એ સમે નવ પાલવે,
ફેણુને ફુત્કાર ફણિધર તોરથી,
રાફડો ભાંગે ભલેને જોરથી,
કોટિ રાતી કીડીઓના ડંખથી,
ત્રસ્ત મેલે પ્રાણ પટકયાં અંગથી.
એ જ વણમોતે મરેલો પંડને જે અવર ઓથે જાળવે,
કોઇ બત્રીશલક્ષણાની રાહ જોવી આ સમે નવ પાલવે.

ખાલી કોલાહલ થકી તો બોલનારાં બધિર અંધાં પાંગળાં,
શક્તિથી મૂંગી અગોચર મર્મને વીંધાય, ભેદી પાંસળાં.
કયાંય ના તાકાત ભીષણ એકલી,
દર્પભસ્માસુર જતો હાથે બળી;
પીઠ જયાં અણુવિદ્ધ ત્યાં ઉર પાતળું,
(નખ)છેદ્યને જોઇયે ન ભાલાનું ફળું.
ઊડતી આ તો ગરોળી, ગરુડ આપણ: કોણ કે'તુ રાંગળાં?
રુદ્રનું લોચન ત્રીજું ખોલી જુઓ અંધાર જલતો ઝળઝળાં.

રાજેન્દ્ર શાહ

ફૂલ

· ગાન ·

ફૂલનો પવન લોચન મારે વાયો,
આકાશ ભરાય એટલી સુગંધ લાવ્યો.
કોઇ તરુ ના, કોઇ ના ડાળી કોઇ ના ડાળખી, પાન;
ફૂલનો ફૂવાર એકલો ફૂટે જેમ કવિનાં ગાન:
ફૂલનો સૂરજ હૃદયે વાવ્યો, ફૂલનો વળી છાંયડો છાંયો.

ફૂલની નદી, ફૂલનું તળાવ, ફૂલનું નાનું ગામ,
ફૂલનો દીવો, ફૂલહિંડોળો ફૂલમાં ફોર્યા રામ;
કાળને સાગર જાત ડૂબી ત્યાં તરતાં ફૂલથી ફાવ્યો,
ફૂલનો પવન લોચન મારે વાયો.

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

ત્યારે

· વસંત–મૃદંગ ·

લ્હેરાય લોલ, ઋજુ કોયલબોલ રેશમ
એનાં દુકૂલ પરિધાન કરી લિયો, પ્રિય!
આ નીમની મુખર મંજુલ મંજરીનાં
કર્ણે સુવર્ણ ઘુઘરીમય કુંડલો ધરો.

બે ગાલમાં ગલ રચો મૃદુ મોગરાના.
આસ્યે હવાનું સ્મિત ચંચલ હો ગુલાબી.
ધીમે તુષારકણદર્પણમાંહિ ઝૂકી
અંધારઆછું દગ અંજન જાવ આંજવા.

ત્યારે હું પૂર્વ ગમથી થઇ સૂર્યરશ્મિ
પાર્શ્વે અકાય, હળવેક લળી લઇશ;
ને છોડવી કર, અદશ્ય થઇ જશો પ્રિય!
તે પૂર્વે ચુંબન કરી ઝળકાવી દૈશ
સોના થકી સહુ ય ઝાકળદર્પણોને.

ને ઓસરી જઇશ. ધુમ્મસમાંહિ, મૌન.

દિલીપ ઝવેરી

અહીં આ

· પરંપરિત હરિગીત ·

મીલની કાળી ચમકતી
ચીકણી ચીમની,
મકાનોનાં બધાં
ખરડાયલાં ધાબાં,
મજૂરોનાં ચીબાં નાકો મહીં
કે કોલસાના કણ,
અને પ્રસ્વેદની દુર્ગન્ધ.

સ્ત્રાઓ તણાં ખુલ્લાં લટકતાં સ્તન પરે
માખી તણો બમણાટ,
સુક્કા વાળને ખેંચી રહેલાં બાળકોના
હાથના કાળા વધેલા નખ મહીં જંતુ;
અને ખાંસ્યે જતા વૃદ્ધો તણી આંખો થકી
ઝરતાં રહ્યાં પાણી મહીં તરતું જતું મૃત્યુ.

મકાનો, વાહનો, યંત્રો,
સડકના પીગળેલા શ્યામ ડામર પર કશાં
માનવ તણાં ખુલ્લાં ચરણચિહ્નો.
અને તપતી સિમેન્ટે
શ્વાનના ઝરતા રહ્યા મોઢા મહીંની લાળને
ચાટી જતી કો ગાય.

આ કોલાહલો બદબૂ અને નિશ્વાસના
આ ઉષ્ણ-દાહક સ્પર્શનો બોજો
કહો તો કયાં લઈ જાઉં?

જેરામ પટેલ

કરજે!

· ગઝલ ·

તું વિશ્વના બધા યે માનવને પ્યાર કરજે,
કિંતુ અલગ તું સૌથી તારી મજાર કરજે.
તું માનવી છે, તારું સાર્થક જીવન છે એમાં–
કે કોઇ તારું દુશ્મન દિલમાં પ્રવેશી, તારા
દિલની ઇમારતોના પાયા હલાવી દે તો
ખંડેર થઇ જજે પણ ના બંધ દ્વાર કરજે.
અંધાર જિંદગીના અંધાર ત્યાં સુધી છે,
કે જયાં સુધી તું દીપક પ્રગટાવશે ન જાતે;
એ પારકી છે આશા; ઇશ્વરની હોય તો પણ–
તારી જ હામને તું હરદમ પુકાર કરજે.
મંઝિલ મળે કે ના પણ તું તો મજલ કર્યે જા,
હોવું ઘટે છે તારું બસ ધ્યેય ચાલવું એ;
એવી સફર ન કોઇ જેની ન હોય સીમા
નિ:સીમ તારી શક્તિ પર તું મદાર કરજે.
મઝધારમાં તું મોજાં પર જો પલાણી શકશે,
તો આંધી ને તરંગો તોફાનના ય, તારી
કિશ્તી કિનાર પર પણ લૈ જાય—શર્ત છે કે–
તું ડૂબશે ન એવો સ્હેજે વિચાર કરજે.
તારા કદમ કદમ પર 'ચાતક' પરાજયો હો
તો પણ, એ તારી કેડીને કાળ પણ ન ભૂંસી
શકશે જ, કેમકે ત્યાં છે જિંદગી મળેલી
માટી મહીં – એ ફળશે' – તું ઇતબાર કરજે!

'ચાતક'

૪થી જુલાઈ ૧૮૬૨

'ઍટકિન્સન પોતાનાં મિત્રો મિ. અને મિસિસ પીટર્સને લઇને મારે ત્યાં આવ્યા. મેં એમના ફોટોગ્રાફ પાડ્યા. તેઓએ મારું આલ્બમ જોયું ને નાસ્તા સુધી રોકાયાં. પછી તે મ્યૂઝિયમ તરફ ગયાં ને હું, ડકવર્થ તથા ત્રણે નાની લિડેલ બહેનો ગૉડસ્ટો સુધી હોડીમાં સહેલગાહે ગયાં. ત્યાં કિનારે ઊતરી અમે ચા પીધી. સવા આઠ સુધી અમે ક્રાઇસ્ટ ચર્ચ પાછાં ફર્યાં નહોતાં.'

ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના ગણિતશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક, રેવરન્ડ ચાર્લ્સ લડવિજ ડૉજસનની રોજનીશીની એક સદી પરની આ નોંધ છે. પોતે ફોટોગ્રાફી કરતા તેનો એમાં ઉલ્લેખ છે. અને હમણાં થોડાં વર્ષો પર જ પ્રકટ થએલો એમના ફોટોગ્રાફોનો સંગ્રહ, જેમાં ટેનીસન, રોઝેટી, રસ્કિન વગેરે જેવી જાણીતી વ્યક્તિઓની તસવીરો છે તે જોતાં લાગે છે કે, આજથી સો વરસ પૂર્વે, તદ્દન નવી શોધાએલી એ કળામાં, અને કૉલોડિયન લગાડીને તાજી તૈયાર કરેલી કાચની પ્લેટો પર નેગેટિવ ઉતારવાના કડાકૂટભર્યા એ કસબમાં એમણે ઘણી સારી સિદ્ધિ મેળવી હતી. એટલું જ નહિ, પણ એમણે પાડેલા બાળકોના ફોટોગ્રાફોમાં તો એમની કળા ચરમ સીમાએ પહોંચેલી જોવા મળે છે.

પરંતુ ડૉજસનનું નામ એમની આ સિદ્ધિને લીધે જાણીતું નથી. એમ તો એ પ્રાધ્યાપક તરીકે વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા યે સરસ. ગણિતના વિષયમાં એમની કેટલીક આગવી દેણગી પણ છે. બિલિયર્ડને ગોળાકારે રમવાની નવી રીત, ને અંધારામાં પણ નોંધ કરી શકાય એવી 'ડૉજસન નિક્ટૉગ્રાફ' નામે એક સાધન વગેરેની પણ એમણે શોધ કરી છે. પરંતુ જેને લીધે એ જગવિખ્યાત થયા તે બાબતને તો એણે ઉપર્યુક્ત નોંધમાં ઉલ્લેખ કરવા જેટલું મહત્ત્વ પણ ત્યારે નહોતું આપ્યું.

છએક માસ પછી ૧૮૬૩ના ફેબ્રુઆરીમાં એમણે એ નોંધમાં તાજા કલમ ઉમેરી છે: '...કે જે વખતે મેં એમને 'એલીસીઝ ઍડવેન્ચર્સ અન્ડરગ્રાઉન્ડ'ની વાર્તા કહી હતી. મેં એ એલીસ માટે લખવા માંડેલી તે હવે પૂરી થઈ ગઈ છે. જોકે એનાં ચિત્રો હજી પૂરાં થયાં નથી.'

'એલીસીઝ ઍડવેન્ચર્સ ઈન વન્ડરલૅન્ડ' નામની જગતના બાલ-સાહિત્યની વિખ્યાત વાર્તાનો એ ઉદ્‌ગમ હતો. ડૉજસનને એ વખતે ખયાલ પણ ન હતો કે પેલી હોડી પરની સહેલગાહમાં જેમ સૂઝતી ગઈ એમ રચાતી ગએલી એ જોડકણા-કથા ભવિષ્યમાં એટલી બધી લોકપ્રિય બની જશે કે એને પરિણામે ચાર્લ્સ ડૉજસન, ગણિતના પ્રાધ્યાપક, એક ઉમદા ફોટોગ્રાફર અને સંશોધકનું મૂળ નામ એ કથાના લેખક લ્યૂઈ કૅરૉલના પોતાના ઉપનામ પાછળ સદાને માટે ઢંકાઇ જશે!

ઈ. ૧૮૩૨માં ચેશાયરમાં ડેર્સબરી મુકામે એક પાદરીને ઘેર એનો જન્મ થયો. આસપાસનાં ખેતર-વગડામાં ભમતાં એને ગ્રામવિસ્તારનાં જીવ (સસલાં, દેડકાં, છછૂંદરો, ઇયળો અને અલબત્ત ચેશાયરની બિલાડીઓ)નો બચપણમાં પરિચય થયો, જે બધાં એલીસની કથામાં પાત્રો તરીકે આવે છે. ઈ. ૧૮૪૩માં યૉર્કશાયરમાં એના પિતાની નિમણૂક થતાં એણે ચાર્લ્સ રિચમન્ડ ગ્રામર સ્કૂલમાં ભણતર શરૂ કર્યું. એ વખતે એ ડૉજસન કુટુંબનાં અગિયાર ભાંડુઓ મળીને જે હસ્તલિખિત ઘરપત્ર (ફૅમિલી મૅગેઝિન) ચલાવતાં તેમાં એણે લખવા માંડેલું.

રિચમન્ડથી તે રગ્બીની વિખ્યાત પબ્લિક સ્કૂલમાં ગયા; ૧૮૫૧માં ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીની ક્રાઇસ્ટ ચર્ચ કૉલેજમાંથી અન્ડર ગ્રૅડ્યુએટ થઈ, ૧૮૫૪માં ગણિતના વિષયમાં પ્રથમ વર્ગમાં માન સાથે ઉપાધિ મેળવી, એ જ કૉલેજમાં અધ્યાપક તરીકે નિમાયા. અને ત્યારથી પછી હમેશ માટે—નિવૃત્ત થઇને પણ—તે ક્રાઈસ્ટ ચર્ચમાં જ રહ્યા.

ત્યાં તે લિડેલ બહેનોના પરિચયમાં આવેલા. ક્રાઇસ્ટ ચર્ચના ડીન જ્યૉર્જ હેન્રી લિડેલની એ પુત્રીઓ: તેર વર્ષની લારિના, દસ વર્ષની એલીસ અને આઠ વર્ષની એડિથ. એમને વિષે પ્રથમ ઉલ્લેખ કરતાં ૧૮૫૬ની ૨૫મી એપ્રિલની ડાયરીમાં ડૉજસને નોંધ્યું છે કે 'સધી સાથે સાંજે કૅથેડ્રલનો ફોટો પાડવા ડીનરી ગયો. બંને પ્રયત્નો નકામા ગયા. ત્યાં બગીચામાં ત્રણ નાની લિડેલ બહેનો રમતી હતી તે સરસ મિત્રો બની રહી. અમે એમને ચિત્રના આગળના ભાગમાં લેવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેઓ ધીરજપૂર્વક બેસી ન રહી.'

આ મુલાકાત આગળ જતાં તેને એના વિખ્યાત 'વન્ડરલૅન્ડ' તરફ દોરી ગઇ. લેખક તરીકે 'લ્યૂઈ કૅરૉલ' ઉપનામ ધારણ કર્યાને એને હજી થોડાં અઠવાડિયાં જ થયાં હતાં. આગલે જ મહિને 'સૉલિટ્યૂડ' નામનું એનું કાવ્ય એક લોકપ્રિય સામયિકમાં પ્રકટ થએલું. કાવ્ય મઝાનું હતું, પણ ઑક્સફર્ડના એ નવા નિમાએલા ગણિતના અધ્યાપક લડવિજ ડૉજસનની નામનામાં કંઇ ખાસ વધારો કરે એવું

આ પરિચયલેખમાં જેની વાત આવે છે તે એલીસનું એ સમયનું ચિત્ર ડાબી બાજુ આપ્યું છે. એને પેલી જગવિખ્યાત વાર્તા કહેનાર ડૉજસનના જ એક શિષ્ય રેજિનાલ્ડ હાર્ગ્રીવ્ઝને તે પરણેલી (જમણી બાજુ). તેના ત્રણ પુત્રો પૈકી બે પ્રથમ મહાયુદ્ધમાં માર્યા ગએલા, ને ત્રીજો હમણાં થોડા સમય પર જ અવસાન પામ્યો, એલીસ ૧૯૩૪માં ગુજરી ગઈ. કોલંબિયા યુનિવર્સિટીએ તેને ડૉક્ટર ઑવ લૉઝની ઉપાધિ આપેલી અને ઇંગ્લંડનાં આજનાં રાણી ઇલિઝાબેથ છ વર્ષનાં હતાં ત્યારે તેને માટેની 'એન્ડસ ઈન વન્ડરલૅન્ડ'ની નકલમાં તેણે સ્વહસ્તે નામ લખી આપેલું.

લ્યૂઇ કૅરોલ

ગણિતશાસ્ત્રનો એક બુદ્ધિમાન
પણ અજબનો શરમાળ પ્રોફેસર
જે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં
એક અમર બાળવાર્તા લખીને
અઢળક ધન અને જગત્કીર્તિ કમાયો
એનું ખરું નામ તો હતું
ચાર્લ્સ લડવિજ ડૉજસન

આજથી એક સો ને એક વર્ષ પહેલાં, ઈ. ૧૮૬૨ના ઉનાળાના નમતા બપોરે, હોડીની સહેલગાહે નીકળેલી નાનકડી મંડળીમાં, ઑક્સફર્ડના એક વિદ્વાન ગણિતના પ્રોફેસરે એલીસ નામે નાની બાલિકાનો કંટાળો ઉડાડવા એક મનોરંજક બાળકથા જોડી કાઢી. એક દોડતા સસલા પાછળ એલીસ તેના ભોણમાં પ્રવેશીને ત્યાંની અજબ જીવસૃષ્ટિની વચ્ચે જે અદ્‌ભુત સાહસો ખેડે છે તેની એ કલ્પનાકથા 'એલીસ ઇન વન્ડરલૅન્ડ', અને એવી જ અદ્‌ભુત તેની અનુગામી વાર્તા 'થ્રૂ ધ લુકિંગ ગ્લાસ' (અરીસાની આરપાર) આજ એક સદીથી પેઢીઓની પેઢીઓને રંજન આપતી રહી છે.

લ્યૂઇ કૅરોલના તખલ્લુસથી એણે લખેલી એ બંને વાર્તાઓ અંગ્રેજી સાહિત્યની સમર્થ કૃતિ ગણાય છે. એની અસંખ્ય આવૃત્તિઓ થઇ છે; યુરોપ એશિયા અને આફ્રિકાની—ચીનાઇ અને એસ્પેરૅન્ટો સુદ્ધાં વીસેક ભાષામાં એના અનુવાદ થયા છે; ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટ તથા અમેરિકાની લોકસભામાં એના ફકરા ટંકાયા છે; અને જગતનાં બંને ભીષણ મહાયુદ્ધ વેળા સૈનિકો ને અફસરોએ પોતાના ખલેચામાં પોતાની સાથે એની નકલો ફેરવી છે. એકમાત્ર શેક્સપીઅરનાં નાટકોના અપવાદ સિવાય આટલી જગતવ્યાપી લોકપ્રિયતા અંગ્રેજી સાહિત્યની કોઇ કૃતિને સાંપડી નથી.

એ લેખકનું નિર્મમ ને એકાંતિક, શરમાળ ને સાદું જીવન પણ એક રીતે કહીએ તો અજબ હતું. એક પાદરીનો બુદ્ધિશાળી પણ તોતડો એ છોકરો, આજન્મ કુંવારો રહેલો ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીનો ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર, એ કાળે નવી શોધાએલી ફોટોગ્રાફીની કળાનો ઉસ્તાદ, ગોળાકાર બિલિયર્ડ અને અંધારામાં પણ લખી શકાય એવા 'નિક્ટોગ્રાફ'નો શોધક, વિદ્વત્તાભર્યાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકોનો લેખક, વૈદક અને રંગભૂમિશાસ્ત્રનો રસિયો, મગજ થકવી નાખે એવા અટપટા કોયડાઓનો યોજક—અને છતાં એ કશાથી નહિ, ને આ જોડકણાકથાથી એ જગત્ખ્યાત થઇ ગયો!

—ને તો ય શરમાળ એવો કે જિંદગી આખી એ નામુક્કર જ ગયા કર્યો કે લ્યૂઇ કૅરોલને અને મારે કાંઇ સ્નાનસૂતક જ નથી! તો એને નહોતું લાગ્યું; એટલે જ એણે પોતાના નામમાં બુદ્ધિયુક્ત ફેરફાર કરીને રચેલા ઉપનામથી એ છપાવેલું. પોતાના નામના પહેલા બે શબ્દો ચાર્લ્સ લડવિજનું લૅટિન કર્યું કૅરોલસ લ્યુડોવિકસ, ને એનો ક્રમ બદલીને એનું ફરી આંગ્લીકરણ કર્યું તે થયું 'લ્યૂઈ કૅરૉલ'.

આ તુક્કો એને ત્યારની વિખ્યાત લેખિકા 'એમિલી બ્રૉન્ટે' પરથી સૂઝ્યો હશે?—કેમકે સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના ત્યારના સમાજના પૂર્વગ્રહને કારણે એ બાઇ 'એલિસ બેલ'ના મર્દાના નામે લખતી. અને ત્યારે ડૉજસન તેણીની કીર્તિદા બનેલી પેલી વિખ્યાત નવલકથા વાંચતો હતો એમ એ કાળની ૧૮૫૬ના મે માસની તેની ડાયરીમાં નોંધ છે:

'પેલી અસાધારણ નવલકથા 'વુધરિંગ હાઇટસ' હમણા જ પૂરી કરી. મેં વાંચેલી બધી નવલકથાઓમા એ એક જ એવી છે કે જેમાંનું કોઈ પણ પાત્ર થવું મને ઓછામાં ઓછું ગમે.'

સાચી વાત છે. ઑક્સફર્ડના નિરાંત અને શાન્તિભર્યા જીવનમાં રત, કૅમેરાની મનગમતી કળાના રસિયા એ અભ્યાસી અને એકાંતિક જીવને બ્રૉન્ટીની એ સંઘર્ષ ને ધમાધમીભરી વાર્તાનું પાત્ર થવું કેમ ગમે?

તેના એ એકાન્તિક ને શરમાળ સ્વભાવનું કારણ એ હતું કે બચપણથી જ એની જીભ તોતડાતી હોઈ પોતાના કરતાં મોટાં બાળકો સાથે હળતાંમળતાં એ અચકાતો. અને એમ એનો સ્વભાવ મૂળથી જ સંકોચશીલ બન્યો. મોટેરાંઓ કરતાં બાળકોના ફોટોગ્રાફો લેવા તરફનું તેનું વલણ પણ કદાચ આવા જ કારણસર વિકસ્યું હશે.

વળી તેણે એ પણ અનુભવ્યું કે બાળકોની પાસે પોતાનું મન મોકળુ બની જતાં જીભ બહુ સરળતાથી ચાલતી અને પોતાનું તોતડાપણું લગભગ દૂર થઇ જતું. આથી સ્વાભાવિક જ તે મોટેરાંઓની વચ્ચે રહેવા કરતાં બાળકોના સાન્નિધ્યને વધુ ને વધુ પસંદ કરવા

લાગ્યો. ધીરે ધીરે એણે એ પણ જોયું કે બાળકોમાં પણ નિર્દોષ બાલિકાઓ પાસે એને વધુ ફાવતું. લિડેલ બાલિકાઓ સાથે એનો પરિચય પણ એમ જ કેળવાએલો. એ કુટુંબના મોટા છોકરા હૅરી લિડેલને એ ભણાવવા જતા. હૅરી બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં જતો રહ્યો એ દરમિયાન બાલિકાઓ સાથે એની મૈત્રી જામી ગઈ.

ઈ. ૧૮૬૧ના ડિસેમ્બરમાં પાદરી તરીકે એમની નિમણૂક થઈ અને લિડેલ કુટુંબ સાથેનો સંબંધ ઘનિષ્ઠ થતો ગયો. ઘણી યે વાર એ ત્રણે બાલિકાઓને લઈને મિત્રો સાથે ટેઈમ્સની ઉપરવાસ ગૉડસ્ટો મુકામે હોડીની સહેલગાહે જતા ને તેમને અવનવી કલ્પનાકથાઓ કહેતા. ત્રણેમાં એલીસને એ બહુ ગમતા. ૧૮૬૭ના એક લેખમાં એનું સ્મરણ નોંધતાં એ લખે છે કે 'એ વાર્તાઓ કદી લખાઇ નથી; ઉનાળાની અલસ સંધ્યાઓ સાથે એ વિલીન થઈ ગઈ છે, એક સિવાય'.

એ વખતે જે કૅનન ડકવર્થ એમની સાથે હતા તેમણે ચાળીસેક વર્ષ પછી લખેલાં સંસ્મરણોમાં આ કથાના પ્રસંગ વિષે નોંધ્યું છે કે "અમે બંને હલેસાં મારતા હતા, અને એ હલસાં મારતાંમારતાં સાથે એલીસને વાર્તા પણ કહેતા જતા હતા. મને યાદ છે કે મેં પાછું વાળીને એમને પૂછેલું ય ખરું કે 'ડૉજસન, આ વાર્તા તત્કાલ જોડાતી જ જતી લાગે છે;' અને એણે જવાબ દીધેલો, 'હા, હું જોડતો જાઉં છું ને કહેતો જાઉં છું.' મને એ પણ બરોબર યાદ છે કે અમે ડીનરીમાં પાછા ફર્યા ત્યારે એલીસે વિદાયની 'ગુડનાઈટ' કરતાં ડૉજસનને કહેલું કે મને એલીસનાં સાહસોની આ વાત લખી ના આપો?"

વચન આપ્યું એટલે પાળવું તો પડે ને? એટલે જ ૧૩મી નવેમ્બરની રોજનીશીમાં વાંચવા મળે છે કે 'ગૉડસ્ટો જતાં ચોથી જુલાઈએ એલીસને કહેવી શરૂ કરેલી વાર્તા લખવી શરૂ કરી...નાતાલ સુધીમાં પૂરી કરવાની આશા રાખું છું.'

અને એ પૂરી થઈ પણ ખરી; અને એના છેલ્લા પાના પર કૅરોલે એલીસનો પોતે પાડેલો ફોટોગ્રાફ (જે આ લેખની શરૂઆતમાં છાપ્યો છે) ચોડીને તેને શણગાર્યું પણ ખરું.

એલીસને અર્પણ કરેલી 'એલીસીઝ ઍડવેન્ચર્સ અન્ડરગ્રાઉન્ડ' નામની એ વાર્તાની હસ્તપ્રત ડીનરીમાં આવનારા અનેક જણે જોઈ, અને ડૉજસનને સૌએ છપાવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં આ આખી બાબતને અંગત જ ગણતા ડૉજસને આખરે અજમાવવા ખાતર જ્યૉર્જ મૅકડોનલ્ડને તે એનાં બાળકોને વાંચી સંભળાવવા આપી. ત્યાં પણ સૌને આકર્ષવામાં સફળ નીવડતાં આખરે એ છપાવવાનું નક્કી કર્યું. એમાં થોડા સુધારાવધારા કર્યા, વિખ્યાત ચિત્રકાર સર જ્હૉન ટેનીઅલ પાસે ખાસ ચિત્રો કરાવ્યાં અને ઈ. સ. ૧૮૬૫માં 'એલીસીઝ ઍડવેન્ચર્સ ઇન વન્ડરલૅન્ડ'ને નવે નામે એ પ્રકટ થઈ, જે આજે 'એલીસ ઈન વન્ડરલૅન્ડ' નામથી જગત્ખ્યાત છે.

'વન્ડરલૅન્ડ' લેખકને પોતાને ખર્ચે પ્રકટ થઈ હતી. ગણતરી એવી હતી કે જો એની ૪૦૦૦ નકલ વેચાઇ જાય તો બધો ખર્ચ નીકળી રહે અને તે ઉપરાંતનું વેચાણ નફા તરીકે રહે. '...પણ એ વિષે મને ભાગ્યે જ આશા છે' એમ એમણે ૧૮૬૫ની ૨૭ ઑગસ્ટે નોંધ્યું હતું. છતાં એમના સંકોચશીલ સ્વભાવની એ શંકાભરી આશા ગલત ઠરી એમણે પોતે જીવતાં તેની ૧,૮૦,૦૦૦ નકલો ખપેલી જોઇ હતી. અને એની લોકપ્રિયતા? આજે પણ લોકો ગણિતના અધ્યાપક, કવિ અને શોધક, કે વિક્ટોરિયન યુગનાં બાળકોના સર્વશ્રેષ્ઠ ફોટોગ્રાફર ચાર્લ્સ લડવિજ ડૉજસનને નહિ પણ 'એલીસ ઇન વન્ડરલૅન્ડ'ના લેખક 'લ્યૂઈ કૅરૉલ' ને જ વધુ ઓળખે છે!

'વન્ડરલૅન્ડ'માં એલીસને કહેલી બધી જ વાર્તાઓ હજી આવી ન હતી. પાછળથી 'થ્રૂ ધ લુકિંગ ગ્લાસ'માં બાકીની થોડી તથા વન્ડરલૅન્ડના સર્જન પહેલાંની પણ કેટલીક વાતો એમણે સમાવી, અને એનાં ચિત્રો પણ સર જૉન ટેનીઅલ પાસે કરાવ્યાં.

પરંતુ આ બે પ્રકાશનો પછી ડૉજસન લિડેલ કુટુંબની મુલાકાતે જતા જણાતા નથી. આની પાછળ અનેક કારણો છે: ૧) શ્રીમતી લિડેલને પોતાની પુત્રીઓ પરના ડૉજસનના પ્રભાવની ઘણી ઇર્ષ્યા હતી; ૨) ૧૮૬૪માં ડીનરીના બાંધકામમાં કરાવેલા કેટલાક ફેરફાર પ્રત્યે ડૉજસને ટીકાઓ કરી હતી; ૩) શ્રીમતી લિડેલના એક આશ્રિત લૉર્ડ ન્યૂરીએ કરવા ધારેલા એક નૃત્યસમારંભ માટે કૉલેજના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાનું નકારીને પણ એણે એમની અપ્રિયતા વહોરી હતી. એ વિષે પોતાની ડાયરીમાં પણ એમણે લખ્યું છે કે 'લૉર્ડ ન્યૂરીના પ્રસંગ પછી મેં એમની (શ્રીમતી લિડેલની) કૃપા ગુમાવી દીધી છે.' ત્યાર પછી એમની એ કુટુંબની મુલાકાતો ઘટતી જ ગઈ ને પાછળથી તો માત્ર ઔપચારિક પ્રસંગો સિવાય બંધ જ થઇ ગઈ.

તે પછી છેક ૧૮૯૧માં એલીસ એમને ક્રાઈસ્ટ ચર્ચને એમને ઘેર મળવા ગએલી. દરમિયાન એલીસનાં લગ્ન થઈ ગયે પણ અગિયાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. ડૉજસનના જ એક વિદ્યાર્થી રેજિનાલ્ડ જર્વિસ હારગ્રીવ્ઝ (જે. પી., સ્કવાયર ઑાવ ડફનેલ્સ, હૅમ્પશાયર) જોડે એ પરણી હતી અને ત્રણ બાળકોની માતા બની ચૂકી હતી. અજબ દુનિયાની કથાઓ હવે પૂરી થઈ ગઈ હતી.

વિદ્વાનો એ કથાના આલેખનમાં ડૉજસનનાં પોતાના જ વ્યક્તિત્વ અને ભાવનાનું આરોપણ જુએ છે. વાર્તાની નાયિકા પ્રત્યે કૂંળી લાગણી ધરાવતો વાર્તામાંનો 'વ્હાઇટ નાઈટ' એ પોતે જ ગણાય છે. એમની કથામાં આવતું સિંહ અને યુનિકૉર્ન (એકશૃંગી) નું યુદ્ધ એ ઇંગ્લંડના તત્કાલીન રાજપુરુષો ગ્લૅડસ્ટન અને ડિઝરાએલીની ચડસાચડસીનું જ પ્રતિબિંબ છે. દીના બિલાડી તો ડીનરીની સાચી બિલાડી હતી જ. લૉરિનાને એ ભેટ મળેલી, પણ એલીસને તે અત્યંત વહાલી હતી. ચા-પાર્ટીનો હૅટર એ ઑક્સફર્ડની હાઈ સ્ટ્રીટમાં ફર્નિચર બનાવનાર એક મિ. કાર્ટર જ હતો. 'થ્રૂ ધ લુકિંગ ગ્લાસ'ની 'શિપ્સ શૉપ' નામની દુકાન આજે પણ ક્રાઈસ્ટ ચર્ચ નજીક જોવા મળે છે. ડકવર્થ, પોતે અને ત્રણ બાલિકાઓની એ મંડળી એક સહેલગાહમાં વરસાદમાં ફસાઈ પડેલી તે પ્રસંગ પરથી જ એ કથામાંની આંસુની તળાવડી સરજાઈ છે. એ મંડળીનાં પાત્રો પણ ઓળખી શકાય છે. ડોડો એ ડૉજસન (તોતડાતી જીભે એ પોતાનું નામ ડૉ–ડૉ–ડૉજસન બોલી શકતો, તે પરથી), ડક એ ડકવર્થ, લૉરી એ લૉરિના અને એમ બીજાં.

નાની બાળાઓ સાથેની એમની મૈત્રીને કેટલાક ટીકાકારો ઓગણીસમી સદીની 'લૉલિતા' સાથે સરખાવે છે! પણ વસ્તુતઃ તે તો અત્યંત નીતિચુસ્ત ને પ્રામાણિક માણસ હતા—એવા અક્કડ કે જેવા એલીસે એમની શારીરિક અક્કડાઇ વર્ણવતાં શબ્દો વાપરેલા તેવા: 'જાણે પેટમાં લોખંડનો ઊભો સળિયો ન ગળ્યો હોય એવા અક્કડ!'

ઈ. ૧૮૯૮માં સરેમાં ગિલ્ડફર્ડ મુકામે પોતાની એક બહેનને ઘેર એમનું અવસાન થયું. આજે પણ એ ઘર પર એમના સ્મરણની તકતી લગાડેલી છે. અને પિતાના ડેર્સબરીના દેવળની બારીમાં એમના, એલીસના અને એમણે રચેલી અજબ દુનિયાનાં કેટલાંક પાત્રોનાં આલેખનો પણ આજ જોવા મળે છે.

અને ગૉડસ્ટોનો પેલો નદીકિનારો? સો વર્ષ પહેલાંની પેલી 'સોનેરી સાંજ' જેવો હતો એવો જ આજે યે જોવા મળે છે.

૧૭૯ ('કુમાર' અંક ૪૭૩)

કાંકરિયાને બાંકડે

સુધીર દલાલ★

તો એવું બન્યું કે

એને ગઈ પૂત ઓર લે આઈ ખસમ

ત્રીજા માળે આવેલી એની ઓરડીએ પહોંચવા એ જેમજેમ પગથિયાં ચડતો ગયો તેમતેમ સીડી ચૂચૂ, કડડડ બોલતી ગઈ.

'ફરી તને દુઃખ નહિ દઉં. આ છેલ્લી જ વાર.' એ બબડ્યો. સીડી સાંકડી અને ઊભી હતી. ઉપરથી એક દોરડું લટકાવ્યું હતું-કઠેરાની ગરજ સારવા. એ પકડીને જ્યારેજ્યારે એ ઉપર ચડતો ત્યારેત્યારે કોઇ ઊંડા કૂવામાંથી એને દોરડા વડે ઉપર ખેંચી લઈ બચાવી લેવાતો હોય એમ લાગતું. સીડી ઉપર દીવો નહોતો. કાળા અંધકારમાં ઉપર આવી એણે દીવો કર્યો. પંદર વૉટનો ગોળો મશ્કરી કરતો હોય એમ સળગ્યો અને અંધકારને વધુ ઘેરું, ઉદાસ કરવા માંડ્યો.

કાથીના ખાટલે એ બેઠો. ખિસ્સામાં હાથ નાખી પૈસા કાઢ્યા. ગણ્યા. દસ રૂપિયા ને ઓગણીસ નવા પૈસા. ગઇ કાલે જ ગયો હતો તે જ. પેટ ચપ્પટ થઇ ગયું હતું. ગળું સુકાઈ ગયું હતું. કાલે ઘરધણી દસ રૂપિયા લઇ જશે. બાકી રહેશે ઓગણીસ નવા પૈસા.

તૂટી પડે એવી બારી એણે સંભાળથી ઉઘાડી અને બહાર ઊજળા આકાશ તરફ તાકી રહ્યો. સફેદ ચંદ્ર એને રૂપિયાના સિક્કા જેવો લાગ્યો—ચકચકિત ચાંદીનો રૂપિયો!

થોડી વાર એમ ઊભા રહી ફરી એ ખાટલે બેઠો. મ્યુનિસિપાલિટીવાળાઓ આવીને ડી. ડી. ટી. છાંટી ગયા હતા એની હજુ ગંધ મારતી હતી. બારીમાંથી પોળના છેડે આવેલી ભજિયાંવાળાની દુકાનનાં ભજિયાંની મહેક આવતી હતી. દૂર ઝબકતી નિયૉન સાઈન એની ઓરડીની ભીંત પર ઘડીક લાલ, ઘડીક વાદળી પ્રકાશ ઝબકાવતી હતી. એ પ્રકાશમાં ભીંત પર ઊધઇ ચડી હોય એવી લાગતી તિરાડની કાળી વીજળી એ જોઇ રહ્યો.

'આવતી કાલે ચોક્કસ.' એ ફરી ગણગણ્યો. ચોક્કસ, ચોક્કસ, ચોક્કસ. આજે છ મહિનાથી નોકરી મળી નહોતી. એમ્પ્લૉયમેન્ટ એક્સ્ચેન્જમાં નામ નોંધાવ્યું હતું: અન્ડર ગ્રૅજ્યુએટ, જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ, બાપનું નામ મૂળશંકર, ગામ વીસનગર, અહીં નોકરી માટે, કારકુની માટે. કાંઈ જ અર્થ નહોતો. નિરાશા, નિરાશા, નિરાશા! પચ્ચીસ વર્ષની વયે દુનિયા એને નોકરી આપવા તૈયાર નહોતી, તો પચાસ વર્ષે તો...

બે દિવસથી એ રોજ કાંકરિયે જતો હતો: નિશ્ચય કરીને, પાછા નહિ ફરવાનો. પેલી રેસ્ટોરાંનું છજું પાણી પર પડતું હતું ત્યાં અંધારું હતું. રેસ્ટોરાંમાં વાગતી રેકર્ડના અવાજમાં એનો અવાજ ડૂબી જાય એમ હતો. પણ બન્ને વખતે ત્યાં કોઇક ને કોઈક બેઠેલું મળતું હતું ને એ પાછો ફરતો. નિરાશ થઇ. ફરી પાછો એક દિવસ ભૂખ્યા પેટે ધક્કા ખાવાનો, મિલોમાં આંટા મારવાનો, 'સાહેબ, રાખશો તો તમારો ઉપકાર નહિ ભૂલું' કહેવાનો; 'જગ્યા નથી', 'દૂબળા છો', 'અક્ષર સારા નથી' સાંભળવાનો.

સવારે ઊઠ્યો ત્યારે માથે પતરાં તપવા માંડ્યાં હતાં. ભદ્રના ટાવરમાં જોયું તો દશ વાગ્યા હતા. એ ઊઠ્યો. ઓરડીમાં ચારે ખૂણે એક નજર ફેરવી. જેમતેમ પરવાર્યો ને દાદરો ઊતરવા માંડ્યો: 'આજે તો પાછો નહિ જ આવું' દાદરાનાં પાટિયાં કડડડ કડડડ બોલ્યાં.

આખો દિવસ એ ફર્યો. ભરતીખાતામાં, મિલોમાં, પેઢીઓમાં, દુકાનોમાં, મ્યુનિસિપાલિટીમાં, મજૂરોના મંડળમાં. છેવટે રાત પડી. ચાલતો ચાલતો કાંકરિયે પહોંચ્યો ત્યારે એના પગ થાકીને અંટો થઇ ગયા હતા. એકએક ડગલું ભરતાં જાણે જીવ નીકળી જતો હતો. પેલી રેસ્ટોરાં પાસે પહોંચવાની યે એનામાં શક્તિ નહોતી. એકાંતના પહેલે જ બાંકડે એ બેસી પડ્યો. જોયું તો બાંકડા પર એક છેડે એક સ્ત્રી બેઠી હતી. બીજો બાંકડો જરા દૂર હતો. એ બાંકડા સુધી યે પહોંચાય એમ નહોતું. એ આ જ બાંકડે બીજા છેડે બેસી પડ્યો. પેલી સ્ત્રી હાલી નહિ.

એણે બૂટમાંથી અકડાએલા પગ કાઢ્યા. બાંકડા ઉપર પલાંઠી વાળી ને બાંકડાની પીઠ પર હાથ મૂકી એના પર માથું નાખી આંખ બંધ કરી થાક ઉતારવા લાગ્યો. એના ચહેરા પર દીનતાનું રૂપ લઈને શાલીનતા નીતરી રહી. થોડી જ વારમાં એનાં નસકોરાં બોલવા માંડ્યાં.

જરા વાર પછી ઝબકીને જાગ્યો ત્યારે એની પહેલી નજર બાંકડાના બીજે છેડે પડી. પેલી સ્ત્રી હજુ એ જ રીતે બેઠી હતી. રસ્તા પર લોકોની અવરજવર ઓછી થઇ ગઈ હતી. સામે બંધ થઈ ગએલા ફુવારા ઉપર પ્રકાશ ફેંકતી લાઇટો પોર્ચુગીઝ કબરોનાં ખંડિયેરોને સહેજ અજવાળતી હતી—નાટક પૂરું થઇ ગયા પછી એકાદ દીવો ખાલી ખુરશીઓવાળા થીએટરને અજવાળે એમ. માત્ર તમરાં બોલતાં હતાં. માત્ર તમરાં!

'લેશો?' કહીને પેલી સ્ત્રીએ ખારી સીંગ હથેળીમાં ધરી.

એણે લેવાય એટલી બધી લીધી. થોડીવાર બન્ને જણ સીંગ ખાતાં રહ્યાં.

'દસ વાગી ગયા હશે નહિ?' એણે પેલી સ્ત્રી તરફ જોયા વગર જ સીંગ ખાતાંખાતાં પૂછ્યું.

'હા, હમણાં જ છેલ્લી બસ ગઈ.'

ફરી શાંતિ.

થોડાક પવનમાં તળાવનું પાણી પગથિયે અથડાતું હતું દસેક મિનિટ પછી:

'આજે શુક્રવાર છે?'

'ખબર નથી, કેમ?'

'અમસ્તાં જ.'

સીંગ હવે ખલાસ થઈ ગઇ હતી. હવે એનું ધ્યાન સ્ત્રી તરફ દોરાયું. એ વીસ બાવીસ વર્ષની લાગતી હતી. સુક્કી, ઊંચી, નાજુક. ચોટલો આગળ લાવી એ ગૂંથતી હતી સરસ લાગતું હતું—જે રીતે એ ડોક વાંકી રાખી ચોટલો આગળ લાવતી હતી તે; વાળમાં નાજુક આંગળીઓ ફરતી હતી તે.

'હવે હું જઉં. તમે?'

એક ઑટોરિક્ષાનો અવાજ વધતો ગયો, વધતો ગયો, બન્નેને વીંટળાઈ વળ્યો, ઓછો થતો ગયો, ચાલ્યો ગયો. પાછી શાંતિ.

'હું પણ.' એ ઊઠી. એણે સફેદ કબજો ને સફેદ સાલ્લો પહેર્યા હતાં. એને ચાલી જતી એ જોઈ રહ્યો. થોડી વારે પેલા રેસ્ટોરાં પાછળ દેખાતી એ બંધ થઇ.

એ ઊઠ્યો. પેટને સીંગથી હવે કંઈક ઠીક લાગતું હતું. થોડે છેટે એક પરબવાળી માટલું ઉપાડી જવાની તૈયારી કરતી હતી ત્યાં જઇ એણે પાણી પીધું.

પાછો ઓરડીએ આવ્યો ત્યારે ભદ્રના ટાવરમાં અગિયાર વાગી ગયા હતા. પથારીમાં પડતા જ એ ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો.

બીજે દિવસ. એ જ ભરતીખાતું, એ જ મિલો, એ જ પેઢીઓ—જુદાં નામ વાળી, જુદા કામવાળી. પણ એ જ જવાબ, એ જ.

રાત્રે કાંકરિયે પહોંચ્યો ત્યારે પેલી યુવતી બેઠી હતી. એ જ બાંકડે. પાસે આવી એ બેઠો.

'બહુ વાર થઈ?'

'ના, હમણાં જ આવી.' પોતાના વિષે ઝાઝી વાત કરવાની બેમાંથી એકેની ઈચ્છા નહોતી. શાંતિ.

'આ સારી જગ્યા છે, નહિ?'

'સરસ છે; મને પણ ગમે છે.'

છોકરીએ હથેળી ધરી: 'ચણા.'

એણે લેવાય એટલા લીધા. મીઠા હતા–ભાવે એવા. એક હોડી પસાર થઈ. બે જણાં હલેસાં મારતાં હતાં. સામા કિનારાના દીવાનો લાંબો લિસોટો થથર્યો; અનેક આડા ચીરાઓમાં વહેંચાઇ ગયો; થોડી વાર પછી પાછો સીધો થઇ ગયો. થોડી વારે એની જોડે નાનો લીસોટો પડયો. બન્ને જણ પાણીમાં પથરાએલા લિસોટા જોઈ રહ્યાં.

'સરસ લાગે છે, કેમ?'

'શું?'

'આ દીવાઓના પડછાયા!'

'પેલી બાજુના વધારે સારા છે.'

'એ તો સામા કિનારાની લારીઓના છે.'

થોડાક છોકરાઓ ટ્રાન્ઝિસ્ટરના એરિયલો ફરકાવતા ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર એમાંનું ગાયન હવામાં રહ્યું અને પછી વિખરાઈ ગયું.

'ખબર છે શાનું છે?'

'શું?'

'એ ગાયન?'

'ના.'

'મને ખબર છે, પણ હું ભૂલી ગઇ.' કહી એ હસી પડી. એને હસતી એ જોઈ રહ્યો. રૂપાળી લાગતી હતી, હસતી ત્યારે. માઠી આખુ શરીર હસી ઊઠવું ના હોય! અને એમાં ય વળી આંખો!! પહેલી વાર એણે હસતી જોઈ.

'ઊઠું?'

'બેસોને. થોડી વાર પછી જજો.'

ઊભી થએલી એ બેસી ગઈ. થોડાં પગલાં આ બાજુ આવ્યાં. ઘસાતાં ચંપલ, ફરસ પર અથડાતા બૂટ, અવાજ, વાતો, ઘોંઘાટ. અને છેવટે પગલાં ચાલ્યાં ગયાં. પાછી શાંતિ.

'આજનું છાપું વાંચ્યું?'

'ના, કેમ?'

'કંઈ જ વાંચવા જેવું નથી. કંઇ વાંચવા જેવું આવતું જ નથી.'

'રોજ વાંચો છો?'

'હા; જાહેરખબર જોવા.'

'નોકરી શોધો છો?'

'હા, પણ મળતી નથી.'

'મને જ માંડ મળી છે ને!'

'શાની?'

'શિક્ષિકા છું, આ બાજુની એક શાળામાં.' કહી ખભા પાછળ અંગૂઠો કરી બતાવ્યું. પછી તરત જ: 'ઊઠું હવે?'

શિક્ષિકાને જતી એ જોઈ રહ્યો. પછી ઉપર જોયું, આકાશ તરફ. અસંખ્ય તારા દેખાતા હતા. આ વ્યાધ, આ મૃગ, પેલી રોહિણી... કૉલેજમાં ઓળખતાં શીખેલો એ બધા એને યાદ આવી ગયા. આટલાં વર્ષે ય એના હૃદયમાં આનંદની એક છોળ ઊઠી. ધીમેધીમે એ ઘર તરફ ચાલતો થયો.

સવારે ઊઠતાં જ એની નજર લીમડા પર પડી. નવી કૂંપળો આવી હતી. ફૂલ બેઠાં હતાં. પાછળ આકાશ સ્વચ્છ હતું, ભૂરું. ભરદરિયે રખડતાં વહાણો જેવી સમડીઓ ચકરાવા લેતી હતી. લીમડા પરની ખિસકોલીઓ દોડાદોડી કરતી ટાઈપરાઇટરો ચલાવતી હતી— અસલ એવો અવાજ! દિવસ સરસ ઊગ્યો હતો. ગમે એવો. આહ્‌લાદક ઠેકડો મારીને એ બેઠો થયો.

ફરી એ જ ભરતીખાતું, એ જ મિલો, એ જ પેઢીઓ, દુકાનો, ઑફિસો. પણ એ સાંજ પડવાની રાહ જોતો હતો. શ્રી કૃષ્ણવિજયમાં એક કપ ચા લગાવી દીધી. થોડા ગાંઠિયા ખાધા. ત્યાં અંધારું થઇ ગયું. મોડું થઇ ગયું–એને થયું. મોડું થઈ ગયું, ચા પીવા રહ્યો એમાં.

કાંકરિયાના કિનારે બાંકડો ખાલી હતો. પેલી યુવતી નહોતી. વહેલો પડયો, એને થયું.

કયાં ય સુધી બેઠો પણ યુવતી ન આવી. કંઈ થયું હશે? માંદી પડી હશે? શાળામાં જતાં અકસ્માત થયો હશે? એનું નામ શું?

એનું નામ નહિ પૂછવા માટે પોતા પર એને તિરસ્કાર છૂટયો. કઇ શાળા? અંગૂઠો બતાવ્યો હતો એ બાજુ. પણ કઇ? કઈ? શું નામ?

છેલ્લી બસ ગઈ. પરબવાળી માટલું ઉપાડી ચાલતી થઇ. થાકીને એ ઊઠયો. પગમાંથી સત્ત્વ ચાલ્યું ગયું હોય એમ પોતાના વજન નીચે હમણાં એ ઢગલો થઈ જશે એમ એને લાગ્યું. પાછળ જોતોજોતો એક ઝાડે અથડાયો. કપાળ પંપાળતો એ ચાલતો થયો.

વળી બીજો દિવસ ઊગ્યો, લાંબો; સવાર અને સાંજ વચ્ચે ખાસ્સા બારેક કલાકના અંતરવાળો; સાતસો ને વીસ મિનિટવાળો. કેમ નહિ આવી હોય? કેમ નહિ આવી હોય?

પણ રાતના એ બાંકડે પહોંચ્યો ત્યારે એ બેઠેલી હતી. એને હાશ થઇ.

'કેમ, ગઇ કાલે?' બેસતાં પહેલાં જ એણે એને પૂછી નાખ્યું.

'સ્ટાફની મીટિંગ હતી, ઇન્સ્પેક્શનની તૈયારી માટે.'

'હું તો જાતજાતની કુશંકાઓ કરી દુ:ખી-દુ:ખી થઈ ગયો.'

'મને થતું'તું જ, તમે ચિંતા કરશો. શું કરું?'

પૂર્વમાં ચંદ્ર ઊગ્યો. પવનમાં પાણીએ તરંગો ફેલાવ્યા. માથે વૃક્ષની ડાળીઓ પર લટકતી સીંગો ખખડી ઊઠી.

ચિંતામાં પેટમાં લાગેલી ભૂખ પણ એ ભૂલી ગયો હતો. એણે એની હથેળી તરફ જોયું. મુલાયમ, પોચી, નાજુક, સફેદ હથેળી. ખાલી હતી!

'આજે ઉતાવળમાં હતી એટલે કંઇ નથી લાવી.' એને શરમ આવી. એની નજર એ જોઇ ગઈ હતી.

'આજે મારી વર્ષગાંઠ છે.' એ ફરી બોલી. એક ખારેક–હજમાહજમ વાળો ભૈયો ટહેલ નાખતો આવતો હતો. ખિસ્સામાંથી એણે ચાર આની કાઢી.

'દો ખારેક ઔર હજમાહજમ.'

પેલાએ પાંદડાંની બે નાની વાડકીઓ બનાવી બન્નેને આપી. માટીની કુલડીથી હજમાહજમ રેડતો ગયો. હજમાહજમનો ગરમ મસાલો પેટમાં ગરમગરમ ચીલો મૂકતો ગયો. હોઠ પરથી ખમીસ પર રેલા ઉતાર્યા. પછી ખારેક ખાધી. ભૈયો ચાલતો થયો.

'વર્ષગાંઠ મુબારક. તારું નામ શું?' છેક આટલા દિવસે નામ પૂછવાનું મૂર્ખાઇભર્યું લાગ્યું.

'જ્યોત્સ્ના. તારું?' —તમે માંથી તું!

'વીરેન્દ્ર. સાવ ગંદું છે, જમાના પ્રમાણે.'

'તે મારું ય વળી કયું મજાનું છે?'

બન્ને હસી પડયાં, કારણ વગરનું. છતાં ય પ્રફુલ્લિતતા છવાઇ ગઈ.

'નોકરી મળી?'

'ના રે.'

'નાસિપાસ તો નથી થઈ ગયો ને?'

'થઈ જવાય છે, કયારેક. અત્યારે નથી.'

'હું ય કયારેક થઈ જાઉં છું. પણ કયારેક જ, હોં.'

'કેમ? તારે તો નોકરી છે.'

'એટલે નહિ. આજે વર્ષગાંઠ છે. હવે બીજી કેટલી આવવાની? એક કે બે;–કે બહુબહુ તો ત્રણ. ટી. બી. છે.' સાવ સામાન્ય વાત કરતી હોય એમ એ બોલી: 'મારું આખુ કુટુંબ ક્ષયમાં તારાજ થઈ ગયું. હવે મારો વારો છે. નારંગી-મોસંબી ખાવાના, મોંઘી દવાઓના પૈસા જોઇએ ને? એટલે કયારેક લાગી આવે. પાછું મન કઠણ કરું. કોઇ વાત કરવાનું ય ઠેકાણું નહિ. જણાઈ જાય તો ક્ષયના નામમાત્રથી શાળા મને છૂટી કરી દે. અને આ પેટ પૂરતું કમાઉ છું એ ય ચાલ્યું જાય. ચાલ્યે જાય છે. પણ જવા દે એ વાત.'

શાંતિ ફેલાઈ ગઈ. બન્ને વિચારી રહ્યાં:

કહી જવાયું. નહોતું કહેવું. ભૂલ કરી. પણ જાણે મારા જ હોય એમ લાગ્યું છે. પછી વાંધો શો? એને ન કહું તો કોને......

મારી નોકરી તો ઠીક, પણ આને તો આખી જિંદગીનો ખેલ. ક્ષય! મારે કંઈક કરવું જોઇએ. કરીશ જ. લાગે છે કે જાણે મારી જ ન હોય? —મારી જ છે......

થોડી વાર પછી એ ઊઠચો. આજે પહેલી જ વાર વહેલો. પછી એ ઊઠી. બન્ને ચાલ્યાં, સામસામી દિશામાં.

થોડેક દૂર મિલ હતી. બાર વાગવાને હજુ વાર હતી. બાર વાગ્યે ત્રીજી પાળી શરૂ થાય છે. એણે ઝાંપે જમાદારને વાત કરી: 'બદલી માટે આવ્યો છું.' જમાદારે અંદર જવા દીધો.

ત્રીજી પાળીમાં મજૂરની બદલી મળી!

એક રાત, બે રાત, ત્રણ રાત...બે અઠવાડિયે હાથમાં પગાર આવ્યો. સાંજે સીધો જ કાંકરિયા પર.

'કાલે તને ડૉક્ટરને બતાવવા લઈ જઈશ. સાંજે છ વાગ્યે અહીં ઊભી રહેજે.'

'પણ મારો પગાર હજુ આવ્યો નથી. ડૉક્ટરની ફી?'

'મારી પાસે છે. આજે જ પગાર થયો.'

બન્ને જણ સીંગ ખાતાં હતાં. ચાવવાના અવાજ સિવાય થોડી વાર શાંતિ ફેલાઇ ગઈ.

બીજે દિવસે સાંજે ડૉક્ટરે કહ્યું: 'હજુ શરૂઆત છે. ચોક્કસ મટી જશે. દવા લખી આપું છું એ લેજો. અને ચોખ્ખી હવામાં...'

એનું હૃદય કૂદકો મારી બહાર નીકળી આવતું હતું. ડૉક્ટરના બીજા શબ્દો સાંભળવાની એને પડી નહોતી. ચોક્કસ મટી જશે. ચોક્કસ મટી જશે. ડૉક્ટરે જ કહ્યું, ચોક્કસ મટી જશે.

પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખતાં ડૉક્ટરે પૂછયું; 'નામ તમારું, બહેન?'

'જ્યોત્સના—'એ બોલી.

'જ્યોત્સના વીરેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી.' વચમાં જ એ બોલી ઊઠચો. જ્યોત્સના એની સામે જોઇ રહી, જોઇ જ રહી. જ્યોત્સના વીરેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી? કંઈક અજુગતું લાગતું હોય એમ એણે ડૉક્ટર સામે જોયું. પણ ડૉક્ટર તો પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખતાંલખતાં સમજાવ્યે જતા હતા: 'સવાર સાંજ બે વખત, રાત્રે સૂતી વખતે...'

એને રાત્રે કાંકરિયે, બાંકડે, જરાક પાસે, બેઠાંબેઠાં એણે કહ્યું, 'યાદ છે, આપણે મળ્યાં એ દિવસ?'

'હાસ્તો, દસમી માર્ચ.'

'એ દિવસે હું બેકારીથી એટલો બધો નિરાશ થઇ ગયો હતો કે આ કાંકરિયામાં......પણ જવા દે એ વાત.'

'અને હું ય જિંદગીથી એટલી બધી કંટાળી ગઈ હતી કે એ દિવસે પહેલી જ વાર કાંકરિયે આવી અને પાણીમાં...એક માત્ર સીંગવાળો ભૈયો નીકળ્યો ન હોત અને આનાની સીંગ ન લીધી હોત...તો બાંકડે બેઠી ય ન હોત, અને......'

ટિકિટસંગ્રહ: કેટલીક શતાબ્દીઓ

ઇંગ્લંડના રાજા ચાર્લ્સ બીજાએ પોતાને રાજગાદી મેળવવામાં સહાય કરવા બદલ આઠ સહાયકોને કૅરૉલિના ચાર્ટર નામે એક ખાસ દસ્તાવેજ દ્વારા કેટલાક હક્ક આપ્યા હતા. ઈ. ૧૬૬૩ની ૨૪મી માર્ચના એ દસ્તાવેજ અનુસાર એ આઠે ઉમરાવોને અમેરિકામાં વર્જિનિયાથી ફ્લૉરિડા અને ઍટલાંટિકથી સાઉથસીઝ (પૅસિફિક મહાસાગર) સુધીના વિસ્તારની માલિકી મળી હતી. અલબત્ત, આ ચાર્ટર રાજકીય અને કદાચ અન્ય ઋણના બદલામાં અપાયા હતા, છતાં અમેરિકન વસાહતોની મુક્તિ તરફની એક કડી રૂપ પણ એ ગણાય છે, કેમકે એમાં પ્રતિનિધિત્વવાળા રાજવહીવટની, પંચ દ્વારા ન્યાયની અને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યની બાંહેધરી અપાઈ છે.

ઈ. ૧૯૪૯માં એક બ્રિટિશ પુસ્તક વિક્રેતા પાસેથી મળી આવેલી આ ચાર્ટરની પર્ચમેન્ટનાં ચાર પાનાંની અસલ નકલ ખરીદીને નૉર્થ કૅરૉલિના રાજ્યની પ્રજાએ રૅલે મુકામે 'હૉલ ઑવ હિસ્ટરી' નામક સંગ્રહસ્થાનમાં જાહેર પ્રદર્શનાર્થે સાચવીને રાખી છે.

ઉપર્યુક્ત બનાવને ત્રણસો વર્ષ થયાં એ નિમિત્તે અમેરિકાએ આ વર્ષે છઠ્ઠી એપ્રિલે પાંચ સેન્ટની એક ખાસ ટપાલ-ટિકિટ બહાર પાડી છે, જેમાં એ ચાર્ટરના પહેલા પાનાનું આલેખન આપ્યું છે.

આવતા જુલાઈની પહેલી તારીખે અમેરિકામાં પાંચ સેન્ટની એક બીજી ટિકિટ પણ બહાર પડશે. ગેટિસબર્ગની લડાઈ થયાને સો વર્ષ થયાં એ નિમિત્તની એ છે. ઈ. ૧૮૬૧થી ૧૮૬૫ દરમિયાન ઉત્તર અને દક્ષિણનાં અમેરિકન રાજ્યો વચ્ચેના આંતરવિગ્રહમાં ગેટિસબર્ગ મુકામે થએલી લડાઈનું મહત્ત્વ એ છે કે

ત્યારથી દક્ષિણનાં રાજ્યોની હાર શરૂ થઈ હતી અને તે પછી ઉત્તરોત્તર દક્ષિણ હારતું જ ગયું.

આ ટિકિટની આકૃતિ માટે એક ખાસ હરીફાઈ યોજાઈ હતી જેમાં લગભગ ૧૦૦૦ કલાકારોએ ભાગ લીધો હતો. એમાં પસંદ થએલા આ આલેખન માટે પૅડ્રો (કેલિફોર્નિયા)ના રૉય જર્ટસનને ઈનામ મળ્યું. અમેરિકાના પોસ્ટ ઑફિસ ખાતાએ યોજેલી આ પ્રકારની આ પ્રથમ હરીફાઈ હતી.

ભારતે પણ ૮મી મેએ 'રેડક્રૉસ'ની શતાબ્દી નિમિત્તે ૧૫ ન. પૈ.ની એક ખાસ ટપાલ ટિકિટ બહાર પાડી છે. ઇટાલીમાં ૪૦ હજાર ઘાયલ સૈનિકોને સારવાર વિના તરફડી મરતા જોઈ ઈ. ૧૮૫૯માં હેન્રી ડયુઆન્ટને એમની સેવા કરવા માટે કોઈ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનો જે ખ્યાલ આવ્યો એમાંથી ઈ. ૧૮૬૩માં 'રેડક્રૉસ' સોસાએટીની સ્થાપના થઈ. કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના પિડીત માનવોની સેવા કરવાના આશયવાળી આ આંતરરાષ્ટ્રીય યોજનાનું કાર્યક્ષેત્ર તો સૌને વિદિત છે.

આઠમી મેનો દિવસ એ રેડક્રૉસના સ્થાપકનો જન્મ દિવસ હોઈ એ દિવસે જગતના બાવન દેશોએ આ નિમિત્તે ખાસ ટપાલ ટિકિટો બહાર પાડી છે આ દિવસને માટે રદ્દીકરણની ખાસ છાપ પણ યોજાઈ હતી. (મોકલનાર: અજિતકુમાર સંઘવી અમદાવાદ; કુ. રેણુકા દેસાઈ- મુંબાઇ).

કલાવાર્તા

કલાકાર વિનોદરાય પટેલ

ભાતીગળ વસ્તુગૂંથણીની શૈલીએ કરેલું સપ્રમાણ સંયોજનવાળુ જેમનું 'નદીકિનારો' નામનું લીનોકટ માર્ચ અંકમાં આવી ગયું એ ભાઇ વિનોદરાય પટેલના આ સાથે જોડેલા બે બીજા નમૂના પરથી પણ સ્પષ્ટ થશે કે પોતાના સંવેદનના ભાવોદ્રેક અને આવેગને તેઓ કેવો પ્રમાણભાર સાચવીને ચોક્કસ લયપૂર્વક રજૂ કરી શકે છે. વડોદરાની ફ઼ઈનઆર્ટ કૉલેજમાંના એમના સાથી નટુભાઈ પરીખે એમનો પરિચય કરાવ્યો છે તે તારવીએ :

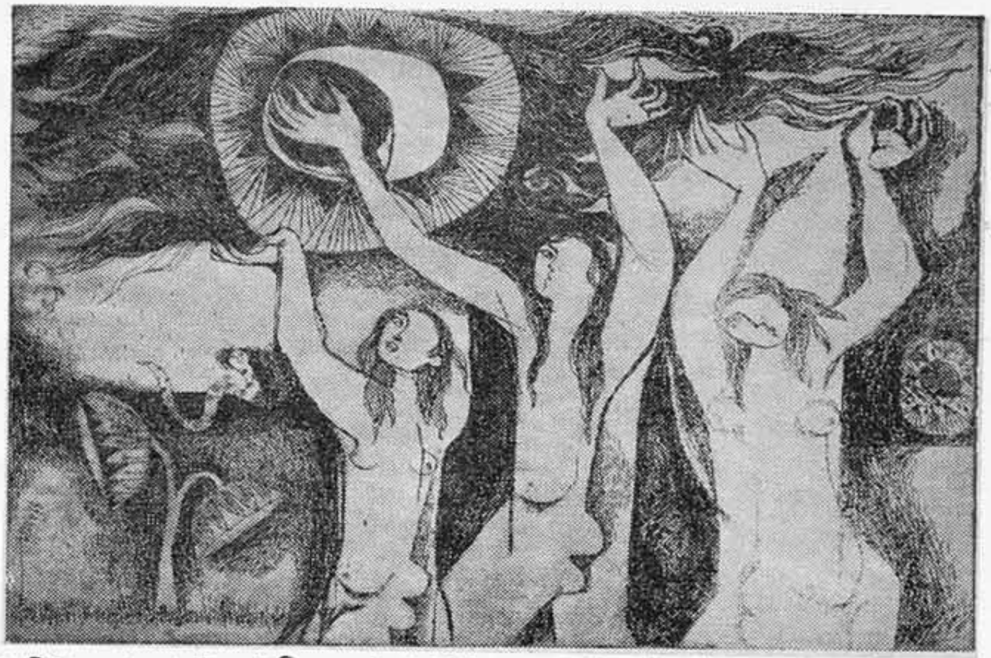
ઈ. ૧૯૩૩ની ૩૧મી મેએ એમનો જન્મ કલા પ્રત્યેની અભિરુચિ મોટાભાઈની કલાપ્રિયતામાંથી કેળવાઈ. શાળાના અભ્યાસ બાદ વડોદરાની સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના કલાવિભાગમાં આવ્યા. '૬૧માં એમ. એ (ફ઼ઈન આર્ટ) થયા ને હાલ ગવર્નમેન્ટ સ્કૉલર તરીકે ચિત્રસાધના કરી રહ્યા છે. '૬૧માં નવી દિલ્હીની લલિતકલા અકાદમીએ એમને ૧૦૦૦ રૂપિયાના એવૉર્ડથી નવાજ્યા. '૫૮ અને '૬૦નાં મુંબાઈ રાજ્ય કલાપ્રદર્શનોમાં પણ ગ્રાફ઼િક્સ વિભાગમાં ઈનામો લીધાં હતાં. કલકત્તા આર્ટ અકાદમીએ એમના એક લિનોકટને સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો હતો. (એ લિનોકટનો એક ભાગ આ સાથે આપ્યો છે.) લોકસભાની દીવાલો માટે એમનું એક મ્યૂરલ પણ (ભીંતચિત્ર) સ્વીકારાયું છે. કલાને ક્ષેત્રે અવનવા પ્રયોગો કરી તેઓ ભારતનાં મોટા ભાગનાં પ્રદર્શનોમાં પોતાની કૃતિઓ રજૂ કરતા રહે છે.

આજ સુધીમાં પારચિતથી માંડી અપરિચિત ને અગમ્ય એવા આકારો સાથે તેઓ રમ્યા છે,ને એ બધાંમાં એમની કલાસૂઝ દેખાઈ આવી છે. 'ચિત્ર એ ચિત્તના રંજન માટે છે. વિકૃત ગણાય તેવા આકારો પણ સુસંયોજન અને રંગવિન્યાસ વડે નયનરંજક બની શકે' એવી એમની માન્યતામાં તેઓ બહુ દૃઢ છે.

નવી સૃષ્ટિ રચતાં ભાવાભિવ્યક્તિ ખાતર તેઓ મૂળ રૂપ સાથે છૂટ પણ લઈ લે અને સચોટતા ખાતર કોઈ આકારને થોડો મરડી યે નાખે; પણ એને એવી રીતે અલંકૃત કરે કે તે શોભી ઊઠે. આકારને વિભાજિત કરતાં એ છૂટા પાડેલા ભાગને પણ અલંકૃત કરવાની એમની વિશિષ્ટતા છે. એમના ચિત્રનો કોઈ પણ ભાગ ઘરેણાના જેવો લાગે છે ને આખા ચિત્ર સાથે એ સાંકળરૂપ બનીને એકત્વ સાધે છે.

શરૂઆતમાં ચિત્રના વિષયને વળગીને કામ કર્યા પછી વચ્ચે એમણે ચપટા બ્રશના પહોળા લિસોટાઓથી અવનવી રચનાઓ કરી ને, હવે અગમ્ય આકારો પર પ્રયોગો કરે છે. આ આકારો તદ્દન અપરિચિત નથી. ગોળ કે ચોરસ જેવા કોઈ મુખ્ય આકારની આસપાસ ગુંથાએલા અનેક અવનવા આકારોથી તેઓ આલેખનો કરે છે. પણ આ બધી કૃતિઓમાં એમની અલંકરણની વૃત્તિ તરી આવે છે.

એચિંગ, લિનોકટ કે સાદા ડ્રૉઈંગમાં પણ એમનો સારો કાબૂ છે. બહુધા રેખાઓની મદદથી જ તેઓ પોતાની સૃષ્ટિ રચે છે. એમાં તેજ અને છાયાની પટરચનાનાં ઊંડાણ પણ એ રેખાઓના વણાટથી દર્શાવે છે.

શ્રી વિનોદ પટેલનું એક એચિંગ અને (નીચે) કલમની રેખાઓમાંથી સરજેલી એક મસ્તી

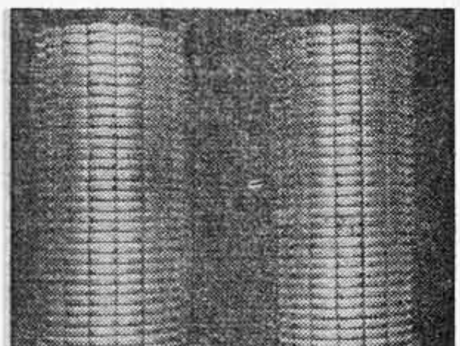
એમની સ્કેચબુક પણ જોવા જેવી. ૧૬૦ પાનાંની એ નોટબુકોમાં અનેક અવનવાં ટોળટપ્પાં જોવા મળે. બાથરૂમમાં જેમ એક ગીતમાંથી બીજું ને તેમાથી ત્રીજું ગીત સ્ફુરતું જાય એમ એમની આ નોટોમાની સૃષ્ટિમાં પણ જોવા મળે. મોટેભાગે સ્ત્રીપુરુષનાં પાત્રો જ હોય. એ પણ અલંકૃત તો ખરાં જ. એક પાત્રના વાળ કે હોઠ બનાવે એમાં યે અવનવા આકારવળાંકા જોવા મળે. પાત્ર જાણે કોઈ જુદી જ દુનિયાનું બની જાય. આ બધા રેખાંકનોમાં એકથી બીજા પાત્રમાં સરી પડતી કલમની રમતમાં પણ સંયોજના તો ખરી જ. પોતે જોએલી સૃષ્ટમાં આગવું આરોપણ કરીને એ કેવું સર્જન કરી શકે છે તેનો ખયાલ એમનાં આ રેખાંકનો જોતાં આવે.

પોતે આજે જે શૈલીએ કામ કરે છે એ એક-માત્ર માર્ગ છે એમ તેમનું માનવું નથી. આજે એમને વિષયવસ્તુના બંધનથી મુક્ત રહી ચિત્રસર્જન કરવામાં આનંદ આવે છે એટલે એ રીતે સર્જન કરે છે. પણ સાથોસાથ અન્ય શૈલીઓ તરફ એમને સૂગ નથી. કોઈ પણ શૈલી હોય પણ એમાં કલાનું તત્ત્વ સચવાતું હોય તો બસ છે એમ તેઓ માને છે.

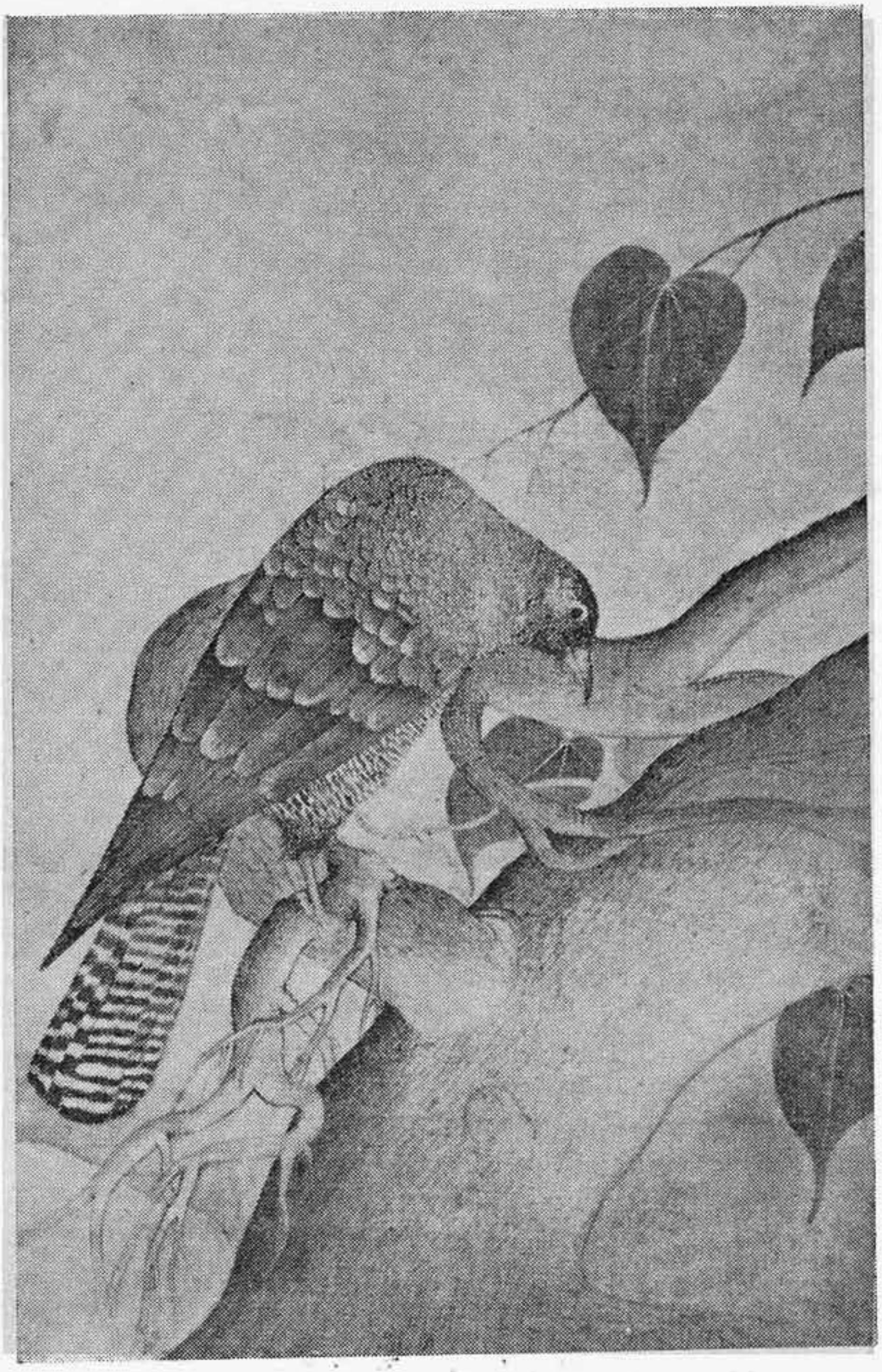
ગોળાકાર સ્થાપત્ય

બીજાપુરના ગોળાગુંબજ જોવાથી પરિચિત હશે તેમને આ વિચાર નવો તો નહિ લાગે, છતાં અમેરિકામાં આજે જે ગોળાકાર સ્થાપત્યરચનાઓ થઈ છે તે એના વિસ્તાર, વિશેષતા અને વૈજ્ઞાનિકતાને કારણે આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે એવી તો છે જ. એમાં રચનાની નવીનતા ઉપયોગિતા સાથે પણ ઉત્તમ રીતે સાધેલી છે. નગરઆવાસો, ઇસ્પિતાલો, દેવળો અને કલાસંગ્રહાલયો જેટલા વિવિધ ઉપયોગનો એનો ક્ષેત્રવિસ્તાર છે. બૉસ્ટનના ઉપનગરની બ્રૂકલિન ઑસ્પિટલ, મિસૂરી રાજ્યના સેન્ટ-લૂઇ શહેરનું દેવળ, સાનફ્રાન્સિસ્કોની સ્કિડ-મોર સમૂહની પેઢીની આલીશાં ઈમારત, ન્યૂયૉર્કનું ઈડલવાલ્ડ વિમાની મથક, શિકાગો-ના મધ્યમ વર્ગના નાગરિકો માટે ૬૦ માળ-નો સમૂહ-આવાસ 'મરીના સિટી', ન્યૂયૉર્કનું અદ્યતન કલાસંગ્રહાલય 'ગુગ્ગેનહાઇમ મ્યૂ-ઝિયમ' વગેરે તેનાં થોડાં ઉદાહરણો છે. એ પૈકી છેલ્લાં બેની તસવીરો આ સાથે આપી છે.

લગભગ અઢાર કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે બંધા-

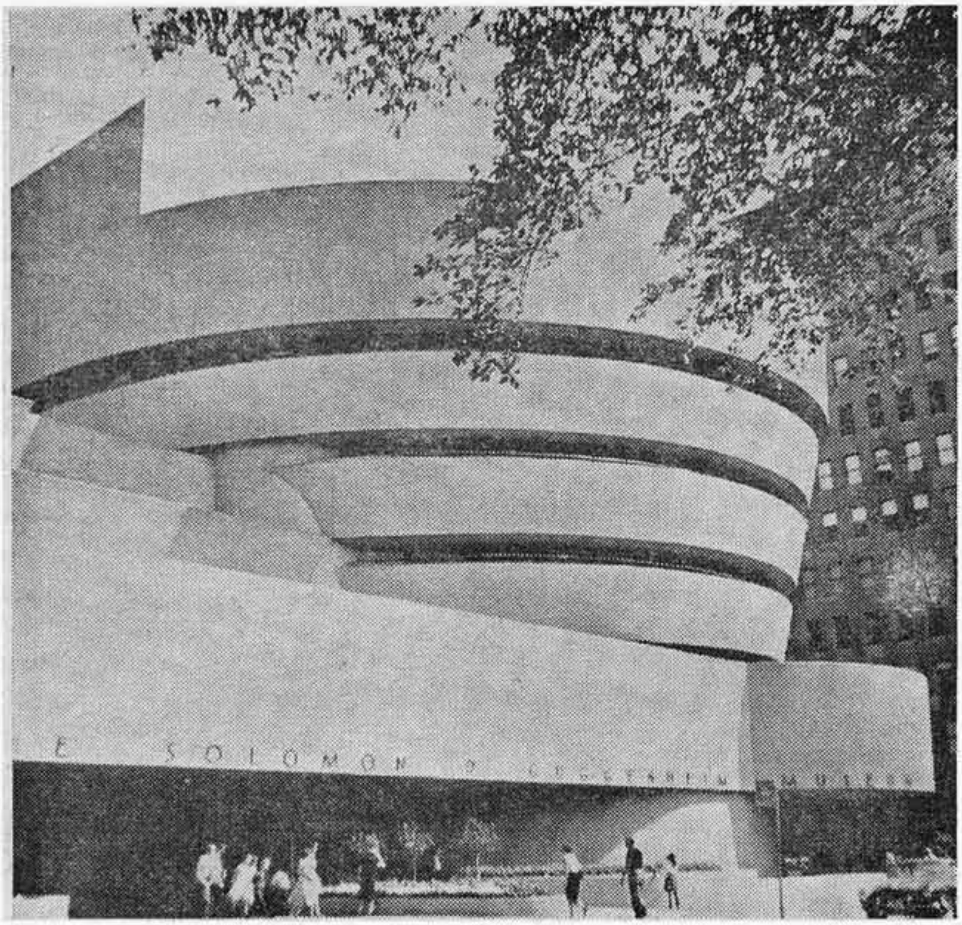

સાઠ માળનું ગોળાકાર મરીના સિટી

પંખી : કલાકાર માધવ મેનન

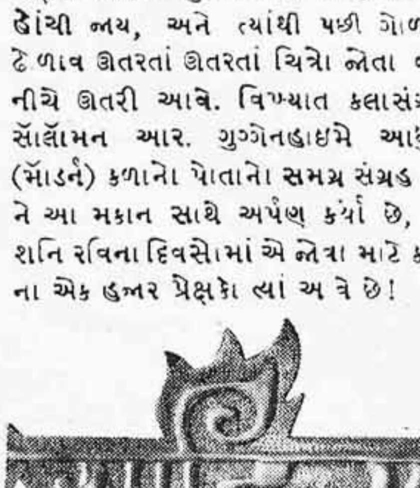
કલા ને કવિતાનાં ક્ષેત્રોમાં આજે એક વિચારપ્રવાહ ચાલે છે : સર્જનને માટે પારંપરિકતા, તાદૃશ ચિત્રણા, વિશદ નિરૂપણ, સીધો પ્રબોધ, એવું બધું આવશ્યક નથી; બલકે મુક્ત ભાવનિદર્શનને માટે એ બાધક બને છે અને એવી પારંપરિક રીતે સર્જાએલી કૃતિ બંધિયાર બની રહે છે. એ કલાકૃતિ જ કહેવાય નહિ. જેમાં કલાકારનું સંવેદન એવી બધી નીકોના કિનારા છલાવીને જ નહિ પણ તેને તોડીફોડી છિન્નભિન્ન કરીને વ્યક્ત થાય એ જ સાચી કલા; મનની વેદના કે સંઘર્ષ પોતાના ઉદ્રેકથી કરીને જે કોઈ અટપટા, અગમ્ય, સંકુલ કે અપરૂપ શબ્દદેહ ધારી રહે એ જ સાચું કવિતા સ્વરૂપ;—આવો કાંઈક એ વિચારપ્રવાહ છે. અંતે તો સર્જકનું સંવેદન ભાવકને હૃદ્ય બની રસાનુભાવ કરાવી રહે એ કલા કે કવિતાની અપેક્ષા છે. આ અંકના પૂઠા પરનો શ્રી રાઘવ કનેરિયાનો કૂકડો અને આ ઉપરનું શ્રી માધવ મેનનનું પંખીચિત્ર રજૂ કરતાં સ્વાભાવિક જ આ વિચાર આવી ગયા.

વિખ્યાત સ્થપતિ ફ્રૅન્ક લૉઈડ રાઇટે બાંધેલું વર્તુલાકાર ગુગ્ગેનહાઈમ મ્યૂઝિયમ

એવું શિકાગોનું ૬૦ માળનું ૫૫૫ ફૂટ ઊંચું મરીના સિટી એ વસ્તુતઃ શહેર વચ્ચેનું એક સ્વયંસંપૂર્ણ શહેર જ છે. એના પહેલા ૧૮ માળ સુધી તો ચોફરતી ઢોળાવાકારે મોટરો રાખવાની (પાર્કિંગની) જગ્યા જ રાખી છે. તે પછીથી શરૂ થતા બાકીના માળ ઉપર ૮૯૬ આવાસો છે, જે પ્રત્યેકમાં એક દીવાનખાનું, શયનખંડ, રસોડું, બાથરૂમ અને નાના ડ્રેસિંગ રૂમની સોઈ છે. વર્તુળના કેન્દ્રસ્થાને આવેલા લિફ્ટના દરવાજાઓમાંથી ચીનાઇ પંખા પેઠે વિસ્તરતા એ પ્રત્યેક આવાસને અવકાશમાં ઊઘડતો ઝરૂખો મળે છે. વળી ત્યાં જ દુકાનો, આનંદપ્રમોદનાં સાધનો વગેરે હોવાથી એ એક શહેર જ બની રહે છે.

વિખ્યાત સ્થપતિ સ્વ. ફ્રૅન્ક લૉઈડ રાઈટનું છેલ્લું સર્જન ગુગ્ગેનહાઈમ મ્યૂઝિયમ ગોળાકાર સ્થાપત્યોમાં વિશિષ્ટ નમૂનો છે. કોઇ છ માળની ઈમારત જેવડું, ૯૨ ફૂટ ઊંચું એનું મકાન ઊંધા પાડેલા ગોળ ટબ જેવું છે, જેના છયે માળ સ્પ્રિંગના વલય આકારે, ચડતા ઢાળે રચાએલા હોઇ તેમાં વચ્ચે ક્યાંય પગથિયાં, દાદર કે સીડી નથી. એ ચડતે ઢાળે ગોળાકારે વીંટળાતી એની ભીંતો ઉપર ચિત્રો લટકાવેલાં છે. રાઈટની યોજના એ હતી કે પ્રથમ તો મકાનના કેન્દ્ર ભાગે આવેલી લિફ્ટમાં બેસીને પ્રેક્ષકો કાચના ગુંબજવાળી તેની ટોચે પહોંચી જાય, અને ત્યાંથી પછી ગોળાકારે ઢોળાવ ઊતરતાં ઊતરતાં ચિત્રો જોતા જઇને નીચે ઊતરી આવે. વિખ્યાત કલાસંગ્રાહક સૉલૉમન આર. ગુગ્ગેનહાઇમે આધુનિક (મૉડર્ન) કળાનો પોતાનો સમગ્ર સંગ્રહ પ્રજાને આ મકાન સાથે અર્પણ કર્યો છે, અને શનિ રવિના દિવસોમાં એ જોવા માટે કલાકના એક હજાર પ્રેક્ષકો ત્યાં આવે છે!

ભારત સરકારની રાષ્ટ્રીય અકાદમી તરફથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ માટે આ વર્ષનું જે રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદને મળ્યું તે માટે અપાતું તામ્રપત્ર. તે અકાદમીના પ્રતીકના આકારનું હોય છે અને તેની પાછળ એ પ્રાપ્ત કરનારનું તથા ગ્રંથનું નામ ને વર્ષ કોરાય છે.

ગમ્મતના ગોળા

કૉરૉનરની ઑફિસનો હેડકલાર્ક મૂંઝવણમાં આવી પડ્યો. એક ધસમસ્યા જુવાન ડૉક્ટરે આવીને તેને કહ્યું, 'હમણાં જે મૃત્યુનો રિપોર્ટ આપ્યો તેમાં મારે ફેરફાર કરવો છે.'

'એ ન બને. શું તમે નથી જાણતા, કે એ કાયદા વિરુદ્ધ કહેવાય?'

'જાણું છું: પણ આમાં તો છૂટકો જ નથી;' ડૉક્ટરે આજીજી કરી, 'કેમકે ફૉર્મમાં 'મૃત્યુનું કારણ' દર્શાવવાના ખાનામાં મેં મારું નામ લખ્યું છે, ને નીચે સહી કરી છે!'

ચાલુ ભાષણે સભામાંના પ્રેક્ષકો વચ્ચે બોલીને ડખલ કર્યા કરતા હતા, તેથી ગુસ્સે થઇને વક્તાએ કહ્યું, 'અહીં ઘણા બધા મૂર્ખા ભેગા થયા લાગે છે. એમાંના પ્રત્યેકને આપણે એક પછી એક સાંભળીએ તો સારું.'

સભામાંથી એક અવાજ: 'બરાબર છે. તમે ચલાવો.'

પતિ: આજ અમથાલાલ રસ્તામાં મળ્યા પણ મારી સામે સુદ્ધાં જોયું નહિ: એને લાગતું હશે કે હું એનો બરોબરિયો નહિ હોઉં.

પત્ની: કેમ નહિ, વળી? તમે તો એના પૂરા સમોવડિયા છો. એ નર્યો તુમાખી ગધેડો છે કે તમારી સાથે ન બોલ્યો.

વૈદકનો વિદ્યાર્થી: શરીરશાસ્ત્ર ઉપર તાજી ચોપડી નથી? આ તો બહુ જૂની છે.

લાયબ્રેરિયન: ના જી, ત્યાર પછી માનવ-શરીરમાં કોઈ નવાં હાડકાં ઉમેરાયાં નથી.

નવી કહેવતો

સલામ કરતાં સાહેબ વળગ્યા.
અભણનો અંગૂઠો ય કામનો.
વહુને વહાલી ધણીની સાસુ.
વાંકાને સૌ વાંકા વળે.
વારસા સારુ વહાલા થવું.
નટીની પાછળ નકટા નાચે.
સુધરાઈ હોય ત્યાં ગટર હોય જ.
ગભરાવે બિલ ને હરખાવે વિલ.
માઈક બગડ્યું તેનો કાર્યક્રમ બગડ્યો.
સો વરસ જીવ્યો અણી ચૂકે.
ધુતારા વસે ત્યાં લોભિયા સુખે ન મરે.
બાર જણની સંસ્થા ને તેર જણ પ્રમુખ.
લાંચ, નાચ ને ટાંચ–ત્રણે રોકડિયાં.
ખીજી પડોશણ આંગણે કચરો નાખે.
કારભાર નાનો ને ફાઇલો વધુ.
દલાલને નુકસાનનો શો ભો?

'છોટમ'

આત્મકથાનક · ૧૭ જીવનપટનાં સ્મૃતિચિત્રો

લેખક-આલેખક
રવિશંકર
રાવળ

મારા જીવનના એક ધ્રુવતારક
સમા બની રહેલા શ્રી વાસુદેવ
મહારાજે આલેખેલો કેશવરાવ
અકોલકરનો સ્કેચ →

૭૩ દક્ષિણીનો ડહેલો

મોટાં માએ જોરશોરથી બા-બાપુને સંભળાવી દીધું હતું કે પોતાની સાથે બીજું કોઈ નહિ, માત્ર ભાણો જ રહેશે. તેમને સમજાવવાનો કોઇ માર્ગ કે અર્થ જ્યારે રહ્યો નહિ ત્યારે જ બાપુએ બહાર ખાલી ઘર શોધવાની વાત જાણીતા મિત્રસંબંધીઓને કરી હતી. એ ગાળામાં પોસ્ટ ઑફિસના સંબંધથી પ્રાપ્ત થએલા તેમના દક્ષિણી મિત્ર શામરાવ અકોલકર ઘેર આવી ચડ્યા. તેમની બદલી સતારા જિલ્લામાં અલીબાગ ખાતે થઈ હતી. ત્યાં જવું કે ન જવું તેની સલાહ લેવા એ આવ્યા હતા. બાપુજી ઉપર તેમનો પૂરો વિશ્વાસ હતો. બાપુજી પણ તેમના પર ખૂબ ભાવ રાખતા અને તેમની કોઈ નાનીમોટી ભીડ વખતે જરૂરજોગી રકમો પણ ધીરતા. એ વ્યવહારમાં ઘણી વાર રકમ પાછી વાળવામાં સમયનાં ગલ્લાંતલ્લાં કરે, તેથી બીજી વાર બાપુજી ચોખ્ખી ના પણ પાડે. તે વેળા હસી-કકળીને શામરાવ કાકા બોલતા કે 'મોટાભાઈ! પણ હું કરું શું? અહીં કેશવરાવ દેવાં કરે છે તે મારે ભરવાં પડે છે.'

દક્ષિણી કુટુંબજીવનમાં ગુજરાત કરતાં યે સંયુક્ત નિવાસનો રિવાજ પેઢીઓ સુધી ચાલુ રહેલો. તેનાં સારાં ને માઠાં બંને પરિણામો આવતાં. એક માણસ કમાતો હોય તો તેની કમાણીમાંથી ભાઈભત્રીજા ને બેનભાણેજ સુધી સૌ એક રસોડે જમતાં હોય કે એક જ ઘરમાં રહેતાં હોય. જે આછુંપાતળું રંધાયું તેનાથી નભાવી લે. કોઇની પાસે ધંધો કરવા જેટલી કે મોટા વ્યવહાર કરવા જેટલી મૂડી હોય જ નહિ એટલે ભણી શકે તેટલું ભણી તરત નોકરીઓ જ લઇ લે. લગ્ન કે જનોઇ જેવા પ્રસંગો તો ઉકેલવાના હોય જ, એટલે એનું દેવું ચાલ્યા જ કરે અને છેવટે એક દિવસે લેણદારોને કોઈ અલંકાર કે મિલકતનો થોડો ભાગ વેચી નાખવો પડે. મારું માનવું છે કે મરાઠા વિગ્રહોએ મહારાષ્ટ્રી પ્રજાની આવી સ્થિતિ કરી હશે.

શામરાવકાકા ને તેમના ભાઈ કેશવરાવ અકોલકર તેમના વડવાઓથી મળેલા દક્ષિણીના ડહેલામાં સંયુક્ત કુટુંબ તરીકે રહેતા. ડહેલો આખો તેમની બાપીકી મિલકત હતો, એમાં તેમના પરિવાર ઉપરાંત બેચાર ભાડુતો પણ રહેતાં. પણ હવે શામરાવકાકાની દૂર બદલી થતાં તેમના ઘરનો મેડાનો ભાગ ભાડે આપી શકે તેમ હતું.

શામરાવકાકા સ્વભાવે સહનશીલ ને પ્રેમાળ હતા, પરંતુ તેમના ભોળપણના કારણે ઘણી વાર ઑફિસના માણસો તેમને ગૂંચવી નાખતા અને તેમના પર ઉપરીનો ઠપકો આવતો. આ જ કારણે તેમને છેવટે અલીબાગ જેવા દૂરના સ્થાને જવાનો ઉપરી ખાતાએ હુકમ આપ્યો હતો. બાપુજીએ સ્પષ્ટ સલાહ આપી કે ના પાડશો નહિ. જશો તો તમારા પરનું આળ ઊડી જશે અને વધુ પ્રોમોશન મેળવી શકશો. તેમની સાથે તેમનાં પત્ની દ્વારિકાકાકી પણ આવ્યાં હતાં. તેમનું મન પણ ઘરના કંકાસેથી મુક્ત થવા તલસતું હતું, એટલે અલીબાગ

જવાની સલાહ તેમને ગળે ઊતરી અને તેમના ચાર દીકરાઓ પૈકી બે મોટાઓને કાકા પાસે રાખી જવાનો નિર્ણય લીધો.

આ વખતે દ્વારિકાકાકીએ મારાં બા પાસેથી અમારી ઘરની મુશ્કેલીની વાત જાણી, એટલે તુરત તેમણે પોતાના જ ખંડો ખાલી કરી આપવાની ખાતરી આપી. 'ભાડા માટે તો પછી સમજી લઈશું, પણ તમે જલદી આવી જાઓ. અમે અમારો સામાન બાંધી લઈશું.' શામરાવકાકાએ પણ ટેકો આપ્યો અને તે સાથે પોતાને તત્કાળ જે કંઈ રકમની જરૂર હતી તેની વાત પણ બાપુજીને કરી દીધી; સાંજે જ અમને લઈને બા દક્ષિણીના ડહેલાનું મકાન જોઈ આવ્યાં.

દક્ષિણીનો ડહેલો ખારના દરવાજા બહાર દાઉદજીની હવેલીથી એકાદ ઘરને અંતરે હતો. મોટી ગાડી અંદર જઈ શકે એવું એ ડહેલું હતું. અંદરના ચોકઠામાં પેસતાં જ ડાબે ખૂણે ખારા પાણીનો કૂવો હતો અને જમણી બાજુના ખૂણે ઉપર જવાનો દાદરો હતો. ચોકઠામાં સામેની મોટી પરસાળમાં બે ખૂણે બે મોટા ઓરડા પાછલી પછીત સુધી લંબાતા હતા. દરેકમાં, દાદર સાથેનાં નીચાં છાપરાવાળાં વસવાટ થઇ શકે તેવા મેડા હતા, જેની બારીઓ પરસાળ પરની અગાશીમાં પડતી હતી. આ અગાશીમાં ચોકમાંના દાદરવાળા મેડાનું બારણું પણ પડતું હતું. અમને એ મેડો અને ડહેલાની ઉપર આવતા ખંડો તેમણે સોંપ્યા, ઉપરાંત ડહેલાની જમણી બાજુની રસ્તા પરની ઓરડીઓમાં ડહેલામાંથી જવાનું પણ બારણું હતું અને તેમાં ઊતરવાનો બીજો દાદર હતો. તેની જોડેની ખૂણાની ઓરડીની બારી બહારના રસ્તા પર પડતી હતી.

મારાં બાએ તુરત નક્કી કરી લીધું કે ડહેલા તરફના ભાગમાં ઉપર રસોડું અને સ્ત્રીઓનો ખંડ રાખવો અને નીચેની દાદરવાળી ઓરડીમાં છાણાં લાકડાં ભરીને ખૂણાની ઓરડી થોડા બીજા સામાન સાથે અમને અભ્યાસ માટે આપવી. ચોકના દાદર પરથી સીધા જવાતા ઓરડામાં મુલાકાતો અને બાપુજીની બેઠક રાખી. તેની ઉપરના ત્રીજા માળે જવાના દાદર માટે તેને અડતી બીજી ઓરડી હતી, તેમાં મોટા ભાઈનો અભ્યાસખંડ ઠર્યો. આમ મનોમન ગોઠવણ કરીને બીજે જ દિવસે શેરડીપીઠના ડહેલામાંથી ઘરવખરીની લારીઓ ભરાવી, પોસ્ટ ઑફિસમાંથી બોલાવેલા પટાવાળાઓની મદદથી ફેરવણી કરી. મોટાં મા પાસેથી ઘરવખરીમાંથી બાએ એક પણ વસ્તુ લીધી જ નહિ.

બહારગામની નોકરીમાં જ વસાવેલા સામાનથી દાક્ષિણીના ડહેલાનું ઘર શરૂ કર્યું. હું અને ત'ભાઇ, રસ્તા પરની બારીવાળી ભૂખડુ ઓરડીમાં અમારાં સ્લેટ-દફતર–ચોપડીઓ લઈ થોડીઘણી ગોઠવણ અને જમાવટ કરીને સ્વતંત્ર રૂમથી મલકાતા હતા. જોકે સૂવા-જમવાનું તો ઉપર જ હતું. શામરાવકાકાના મોટા પુત્ર આનંદરાવ ઊર્ફે બાબુ અમારાથી એક વર્ષ પાછળ હતા. તે પણ ધીરેધીરે સોબતમાં ભળવા લાગ્યા.

૭૪ અકોલકર કુટુંબ

આખું ભાવનગર દક્ષિણીનો ડહેલો જાણે. ઘણી પેઢીઓથી ભાવનગરના વતની બની રહેલા આ કુટુંબની ઓળખાણનો વિસ્તાર ખૂબ હતો. શામરાવ અકોલકર પોસ્ટ ઑફિસની નોકરી કરતા, એટલે અહીં વતનમાં તેમનું રહેવું થોડું થતું, પણ તેમના નાના ભાઈ કેશવરાવ કૉર્ટમાં નોકરી કરતા એટલે ઘણા માણસોની તેમની પાસે આવજા રહેતી. વધારામાં તે બાપદાદાથી ઊતરી આવેલું વૈદું પણ કરતા, એટલે ઘર આગળ પરસાળમાં એક મોટા કબાટમાં દવાઓ, ગોળીઓની શીશીઓ અને ખરલો રાખતા. સવારમાં દરદીઓની પણ થોડી આવજા રહે, આથી બહુ મોડા નહાય અને પછી જરા પૂજા કરી, દક્ષિણી રીતે તિલક કરી, તરત ઠાઠથી જમી કૉર્ટમાં જાય. એમના ઘરમાં બધી દક્ષિણી પ્રથાઓ હતી, પણ ભાષા શુદ્ધ કાઠિયાવાડી-ગુજરાતી બધાને સહજ હતી. તેમની એકમાત્ર પુત્રી તાની તથા તેની માતા બંને ઘણા રંક સ્વભાવનાં હતાં. કેશવરાવ કાકાનો તાપ ઘણો રહેતો. લોકો સાથે હસીહસી વાતો કરે પણ 'તાની...' કહી બૂમ મારે ત્યારે હાક પડે!

દક્ષિણી ઘરમાં કોઇ ને કોઇ સંગીતપ્રેમી તો હોય જ એવું સાધારણ વિધાન છે. તે પ્રમાણે કેશવકાકા સંગીતના ઇશ્કી હતા. જાતે સિતાર વગાડતા અને તેની રિયાઝ કરવા ઉપરની અગાશીને એક ખૂણે રાત્રે બેસી જતા ત્યારે કલાકો કાઢી નાખતા. એમના આ શૉખના કારણે તેમને ત્યાં રાજ્યના ગાયકો તેમજ પ્રસિદ્ધ બીનકાર રહીમખાન પણ આવીને ચર્ચાઓ કરતા, કંઇ ગતો બતાવતા અને કોઈ વાર કોઈ તબલચી આવી ચડતો તો તે કેશવકાકાના સિતારને તાલનો સાથ પણ દેતો. આટલું જ નહિ પણ દૂરદૂરના કોઈ ગવૈયા રાજ્યમાં આવે તો એમને ત્યાં જ ઉતારો કરતા; અને તે ઉતારો અમારા ડહેલા પરના ખંડની બાજુમાં જ રહેતો હોઈ વહેલી સવારે શુદ્ધ ભારતીય સંગીતની રિયાઝો અમને સાંભળવા મળતી. ઉસ્તાદોના ખરજ સ્વરો ઘુંટાય ત્યારે અમે એથે રહી તેના ચાળા પાડતા કે મશ્કરી કરતા. એમાં આનંદરાવ ઊર્ફે બાબુનો સાથ હોય જ.

અહીં મેં સાદુ, સ્વચ્છ, કસોવાળું સફેદ અંગરખું, ખેસ ને સફેદ સાદી ઢબનો ફેંટો તથા ગામડી જોડા પહેરેલા પવિત્ર પડછંદ બ્રાહ્મણ શરીરવાળા વાસુદેવ મહારાજને પ્રથમ વાર નજરે જોયા. બાબુભાઇએ તેમનો પરિચય આપ્યો ત્યારે મને ખયાલ નહોતો કે તેમનું સંતજીવન

રોજ વહેલી સવારે ઉસ્તાદોની રિયાઝ અમને સાંભળવા મળતી

મારા માટે એક માર્ગદર્શક ધ્રુવતારક બની રહેશે.

અકોલકર કુટુંબની એ ખાનદાની હતી કે તેમને ત્યાં મહેમાનોની સારી આગતાસ્વાગતા થતી. આને લીધે ઘરમાં ખૂબ ઘસારો આવતો જ હશે. આથી તેઓ ઘરમાં વસ્ત્રો કે સામાનનો ઠઠારો રાખી શક્યા નહોતા. પણ એક વખત તો આ કુટુંબે જાગીરદારી જાહોજલાલી જરૂર ભોગવી હતી. શામરાવકાકાના હયાત રહેલા સૌથી નાના પુત્ર વસંતરાવ અકોલકર પાસેથી મને જાણવા મળ્યું કે ભાવનગરની સ્થાપના પછીના તુરતના સમયમાં—આશરે ઇ. ૧૭૮૦ અને ૧૮૦૦ વચ્ચે રામચંદ્ર બલ્લાળ કે તેમના વડીલ ત્યાં આવેલા. રામચંદ્ર અને નારાયણ બે ભાઇઓ હતા. રામચંદ્રને રાજ્યના મુત્સદ્દી ખાતામાં નોકરી હતી અને બીજા ભાઈ કંઇક વ્યાપાર કરતા હશે. તેમના વખતમાં દક્ષિણીનો ડહેલો તેમનું પ્રથમ નિવાસસ્થાન થયું. તેઓ અનાબા પંડિત તરીકે ઓળખાતા. ભંડારિયામાં તેમને જમીન પણ મળી હતી અને તે ઉપરાંત બોર તળાવના ઉપરવાસમાં સીદસર પાસેનું શામપર ગામ ઇનામમાં મળેલું. આ ગામનો વહીવટ પાછળથી રાજ્યમાં વિલીન કરવામાં આવ્યો તે કારણે કુટુંબની એક ફઇના વંશજોને થોડો વખત વર્ષાસન અપાતું.

ગોપાળરાવ અકોલકર ન્યાયકૉર્ટના ઉચ્ચ દરજ્જાના કર્મચારી હતા; ઉપરાંત સારા વૈદ્ય તેમજ જ્યોતિષી તરીકે પણ પંકાતા. આ રીતે એ કુટુંબ અનેક અભિજાત સંસ્કારોભર્યા વાતાવરણનું ગૌરવ ધરાવતું. તેમને ત્યાં વ્રતો–ઉત્સવોના દિવસોમાં કંઈ ને કંઇ વિશેષતા થતી. સાદાં કે ભારે ભજનકીર્તન થતાં; અને ભાવનગર ખાતે ગણેશોત્સવનો પ્રારંભ પણ આ કુટુંબે જ કર્યો. આમ દાક્ષિણાત્ય સંસ્કૃતિની વસાહત જેવા એ ઘરમાં હું વારંવાર સંન્યાસી, સંત, કીર્તનકાર કે સંગીતકારનો પધારો જોતો. શહેરના સંભાવિતો પણ ત્યાં આવજા કરતા.

કાળ જતાં અનેક કારણોએ તેમની આર્થિક હાલત વિષમ કરી તેથી આજે હવે એ ડહેલામાં એ કુટુંબનો કોઇ અધિકારી વારસ નથી અને તેના ભાગ પડીને અન્ય માલિકોના હાથમાં વહેંચાઈ ગયો છે; પણ અમે ત્યાં રહેવા ગયા ત્યારે એ ડહેલો એક જીવતોજાગતો, કિલ્લોલતો પડાવ હતો. શેરડીપીઠના ડહેલાના વિસ્તારવંતા માનવ ખદબદાટ કરતાં અહીં અમને સ્પષ્ટપણે દિવસરાત જોઈ શકાય, સમજી શકાય એવાં માનવ પાત્રો વચ્ચે અમારી રીતે સ્વતંત્ર વિકાસ કરવાનો મોકો મળ્યો. ઘરનાં માણસોને પાણીની આપદા ટળી. બહારના નાકા પર જ મ્યુનિસિપાલિટીના નળોની ટાંકી હતી, અને ડહેલાનો ખારો કૂવો તો નહાવાધોવા તથા વાપરવાના પાણી માટે છલકાતો હતો. રસ્તા પરના ઓટલા ઉપર બે બાજુ સંડાસો હતાં; જોકે અનેક માણસોના વપરાશને લીધે તેની ગંદકીનો પાર નહોતો. તેમાં યે ટિનના ડબ્બા મળથી છલકાતા હોય ત્યારે શૌચકર્મ આપત્તિ રૂપ બનતું. તે વખતમાં એની અકળામણથી મને બપોરે સંડાસ જવાની ટેવ પડી, જે જિંદગી આખી ચાલુ રહી અને હું માંદગીભર્યા જીવનનું પાત્ર બન્યો.

૭૫ ચારિત્ર્યની કસોટીઓ

દક્ષિણીના ડહેલામાં ઘરની રીતભાત બદલાઈ ગઈ. શામરાવકાકા અલીબાગની જગ્યા પર ગયા ત્યાં સુધી મેડા પરની બેઠક લગભગ સહિયારી રહેતી. એ જગ્યા ઠીક ઉજાસવાળી હતી. દક્ષિણી ગૃહસ્થોના ઘરમાં ગુજરાત કરતાં ચિત્રો-છબિઓ વધારે જોવા મળે. એ વખતે મોટે ભાગે પૂના ચિત્રશાળાનાં ધાર્મિક ચિત્રો બહુ પ્રસાર પામ્યાં હતાં. 'હરિહર-ભેટ'ના ચિત્રમાં એક બાજુથી શિવપાર્વતી નંદી પર બેસી આવે છે ને બીજી તરફથી હાથી પર વિષ્ણુ લક્ષ્મી આવે છે, તેમાં હાથી અને નંદીને એક જ મોંથી બતાવતો ચિત્રપ્રબંધ ચિતારાની ચતુરાઈ લેખાતી.

દક્ષિણી ઘરમાં દત્ત મહારાજ દત્તાત્રેયની છબિ તો હોય જ. બ્રહ્મા,

વિષ્ણુ ને મહેશનાં ત્રણ મોં સાથેનું એ યોગીસ્વરૂપ મહારાષ્ટ્રના ધર્મ-સમન્વયનું પ્રતીક હતું. રવિવર્માના ઉદય પછી રૂપપ્રધાન સ્ત્રીપાત્રોથી ચિત્રોમાં નવું આકર્ષણ જન્મ્યું. તેણે ધર્મભાવના કરતાં યે પુરાણગ્રંથો-માંથી રસિક પાત્રો વધારે આપ્યાં. શકુન્તલા, મેનકા, ઉર્વશી વગેરે જુદીજુદી રીતે ઊભરાતાં યૌવનવાળાં સ્ત્રીપાત્રોથી રવિવર્માની કલમ ત્યારે લોકપ્રિય બની હતી. અમારા નવા દીવાનખાનામાં તિલોત્તમા નામની અપ્સરાના પાત્રવાળું ચિત્ર–કેડ સુધી સાવ ખુલ્લા શરીરવાળી, એક હાથે અદ્ધરથી આવતો દડો લેતી અને બીજે હાથે સરી પડતી સાડીને કેડ આગળ પકડી રાખતી તિલોત્તમાનું ચિત્ર પણ નભી રહ્યું હતું. આજે સમજાય છે કે યુરોપની વીનસની બરોબરી કરવા જ એ ચિત્ર સરજાયું હતું. તે ઉપરાંત પડદા આગળ સૂતેલી એક યૂરોપીઅન લલનાની પણ એક છબિ ત્યાં હતી. તેથી કોઈ ખરાબ અસર મન પર થતી નહોતી. માત્ર કપડાં દૂર રાખી ઊભેલાં એ પાત્રો જોઈ અમે હસતા. બેઠક ખાલી હોય ત્યારે જ ત્યાં અમારો પગ ફરતો.

અમને તો બહારના રસ્તા પરની બારીવાળી નીચેની ઓરડી મળી હતી. ત્યાં અમે અમારો ડેરો જમાવ્યો. ઘરમાં વ્યવસ્થા કરતાં જે ખોખાં કે મેજ વધી પડચાં તે અમને મળ્યાં. પ્લાસ્ટર વગરની ચૂનો છાંટેલી ઈંટોની ભીંત પર મોટાં ન્યુસપેપરો ચોડી, સપાટી ઉપજાવીને તેના પર થોડી આડીચોડી છાપો લગાવી અમારો સ્ટૂડિયો શોભાવ્યો, ને ખોખાં ઉપર ચોપડીઓ તથા નોટો ગોઠવી.

ત્રીજી અંગ્રેજીની પરીક્ષા માથા પર આવી હતી એટલે અમે રાતના ઉજાગરા કરી પાસ થઇ જવાને કેડ બાંધી. જમવા સિવાય અમને કોઇ બોલાવે નહિ કે કામ સોંપે નહિ એવું ઘરમાં સૌને કબુલાવ્યું. હું અને ત'ભાઇ સાથે જ વાંચતા અને સૂતા–બેસતા. એ રૂમમાં અમે જાણે નવો અધિકાર પામ્યા એમ લાગ્યું. એક જુદો લૅમ્પ અમને મળ્યો અને રાત્રે પણ ઊંઘ આવે કે ઝોકાં ચડે તો તાજા થઈ જવાને ચા, દૂધ, તપેલી ને વાટકા મળ્યા. અહીં આવ્યા પછી પહેલી જ વાર ઘરમાં પિત્તળનાં પ્યાલા-રકાબી વસ્યાં. કાચના પ્યાલા-રકાબીનું તો સ્વપ્નું યે નહોતું. શામરાવકાકાને ત્યાં ચાનો પ્રચાર અમારા કરતાં વધુ હોઈ તેમનો પિત્તળનો સેટ જોઈ ને જ મારાં બાને નવી જરૂર સમજાઇ હશે.

શરૂઆતમાં અઠવાડિયા સુધી ભાભી રાત્રે મોડેથી ઉપરના રસો-ડામાં ચા બનાવી અમને આપી જતાં, અને પછી તે બાજુનો દાદર બંધ કરી દેતાં એટલે અમે નીચે આખા ઘરથી છૂટા પડેલા બોર્ડરો જેવા બની જતા. આ તકલીફ બચાવવા મેં એક તરકીબ શોધી કાઢી.

અમારો લૅમ્પ ચીમનીમાંથી જે ગરમી છોડતો તેનો ઉપયોગ કરવાનું મને સૂઝ્યું. મેં ઉપરના પીઢિયામાં એક ખીલો મારી તેની સાથે બાંધેલો તાર નાચે લૅમ્પથી અદ્ધર બે ઈંચ રહે તેમ ઉતાર્યો. તેની સાથે તારનું જ એક શીકું બનાવ્યું, અને તેમાં બે પ્યાલા પાણી સમાય એવો લોટો ગોઠવી દીધો. અરધો કલાક તે શીકામાં લટકતો રહે ત્યાં તો પાણી માં આંધણ આવી જતું. પછી તેમાં ચા-સાકર નાખી ઉતારી લઇએ એટલે ચા તૈયાર મળતી. આથી ઘરનાંને પણ નિરાંત થઈ.

અમારો જ્ઞાનયજ્ઞ ચાલુ થયો. ખૂબ વાંચતા, પણ પરીક્ષા વખતે કેટલું યાદ રહેશે તેનો ભય રહેતો. નવરા બેઠા હોઇએ કે ન્યાતમાં જમવા ગયા હોઇએ ત્યાં ઇતિહાસ કવિતા કે ગણિતની મુશ્કેલીઓ પર વાતો કર્યા કરતા. ગણિત પાકું કરવા દર રવિવારે પ્રાણજીવન માસ્તરને ત્યાં જતા. તે તેમના પુત્ર સાથે અમને ગણિતના દાખલા પાકા કરાવતા. આ બધું અમે ફક્ત પાસ થવાને જ માટે કરતા. પછીથી તે કયાં કામ લાગશે તે અમને સમજાતું નહિ.

પણ અમને ડહેલાના મિત્રો કયાં છોડવાના હતા? અમારી એકાંત

ચીમની વડે ચા

ઓરડીની ને ચાની તજવીજની વાત જલદી ફેલાઈ ગઇ એટલે ગમે ત્યારે રસ્તાની બારી પરથી વાંદરાની પેઠે કોઈ ને કોઈ નામદાર આવી ચડતો, અને ઘડીભર અમારા જ્ઞાનયજ્ઞમાં ભંગ પાડી શેરીની ચાડીચુગલી, નિંદા અને છેવટ કોઈ ને કોઈ અશ્લિલ વાતમાં જોડાએલાં પાત્રોનાં નામ દઈ જતો. કોઇ આવીને પરણીને લોકો શું કરે છે તેનું વર્ણન કરતો. એક જણ તો કહેતો કે મારાં માબાપ સમજતાં નથી, મારે જલદી પરણવું છે. કોઈ વળી કૂમળી ચામડીવાળા રૂપાળા છોકરાઓ વિષે અયોગ્ય વલણ બતાવતા અને નાટકી ચેનચાળાથી કેટલાક ગભરુઓને સતાવતા. એમનું આગમન મને દરેક વખતે આપત્તિ રૂપ લાગતું, પણ કોઇને નાકારો કરવાની હિંમત થતી નહોતી. છેવટે પરીક્ષાની ચિંતા બતાવી પરીક્ષા જાય ત્યાં સુધી તેમની મુલાકાતો માટે આણ નાખી.

આ બધા સંસારક્ષેત્રના દરોડાખોરોએ સ્ત્રીજાતિ વિષે એવી તો ગંદી હવા કરી નાખી હતી કે આસપાસની દરેક યુવતી માટે ખાંખાં-ખોળાં કરવાની વૃત્તિ જાગૃત થતી, કુતૂહલ વધી જતું અને ગુપ્તપણે પણ કંઈ જોવાજાણવાનો અભખરો થતો.

અમારી ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલની બાજુમાં હાથીખાનાના મેદાનમાં રાજ્યના અશ્વપાલકો ઘોડીઓને વાળી–ઘોડો દેખાડવા લઇ આવતા. તેની ખબર કઈ રીતે છોકરાઓને પડતી તે સમજાતું નહિ; પણ સાંજના વર્ગો છૂટતાં જ તેઓ ત્યાં ટોળાબંધ દોડી જતા અને સરકસનો ખેલ હોય તેમ એ જાનવરોનું સંવનન જોયા કરતા. તેથી તેમના મગજ પર સંસાર વિષે શી કલ્પનાઓ ઊઠતી હતી તે, તેઓ જ્યારે તે વિષે કોઇ ખૂણે કુંડાળું મારી હળવેહળવે મરીમસાલો મેળવી ઇશ્કેરાટભરી વાતો કરતા ત્યારે પ્રકટ થતું.

આવી સ્થિતિ પર સંસારના પુખ્ત માનવીઓ, માબાપો, ધર્મા-ચાર્યો, શિક્ષકો અને નાગરિકો ઊંઘતા જ હોવા જોઇએ, અને નિર્દોષ બાળજીવનમાં અણસમજ તથા અજ્ઞાન કેવી જ્વાળાઓ મૂકી તેમના જીવનના સુંદર અને શ્રેષ્ઠ અંશોને ભસ્મ કરી નાખતું હતું તે સમજનારા કે સમજાવનારા તે વખતે નહોતા જ, એમ માનવું રહ્યું. અને આજે પણ બાળકો અને વિદ્યાર્થીજીવનના ખૂણા પર પ્રકાશ નાખી જોનારા વાલીઓ અને શિક્ષકો કેટલા છે? (ચાલુ)

સોડમપુષ્ટ મસાલા

ધાણા અને કરેપાક

હવે આપણે થોડાક સોડમપુષ્ટ મસાલા જોઇએ. આમાં સર્વસામાન્ય વપરાશમાં આવતા ધાણા છે. મરચાંની જેમ તે લીલા ને સૂકા રૂપમાં વપરાય છે. કોથમીર (લીલા ધાણા)ને વાગ્ભટ્ટ સ્વાદમાં કડવી-ગળી તો ભાવમિશ્ર કડવી તીખી ઓળખાવે છે. સૂકા કરતાં લીલા ધાણા વિશેષ મીઠા છે. ધાણા જોકે રુચિ ઉપજાવનારા છે છતાં તેમની વિશેષ કિંમત તો અરુચિનાશની છે. ભાવમિશ્રે ધાણાને 'તરશ દાહ વમન શ્વાસ ઉધરસ દુબળાપણું ને કૃમિ મટાડનાર' કહ્યા છે. તાવમાં તરશ છિપાવવા ધાણાનું પાણી આપવાનો રિવાજ જાણીતો છે. એનાથી પિત્ત શમે છે. વળી મોંની દુર્ગંધ મટે છે.

ધાણા વાતહર ને ક્ષુધાદીપક છે. તે કેરોટિન લોહ અને કૅલ્શ્યમથી સમૃદ્ધ છે. ડૉ. જે. ડી. પાઠક 'બધી વનસ્પતિમાં સૌથી વધુ વિટામિન 'એ' લીલા ધાણામાં' હોવાનું લખે છે.

કરે પાક

કોથમીરની જેમ વિટામિન 'એ' વધુ ધરાવનાર મીઠો લીમડો (કરેપાક) છે. લીલોતરી પાન માત્ર કૅલ્શ્યમથી સમૃદ્ધ છે. તે દૂધના કૅલ્શ્યમની જેમ સહેલાઇથી અભિશોષાય છે અને શરીર તેમાંનું ઘણું વાપરે પણ છે. દૂધના કરતાં જીરા અને અજમામાં દશગણું તો કરેપાકમાં સાતગણું વધારે કૅલ્શ્યમ છે.

તમાલપત્ર એ તજનાં પાન છે. સામાન્યરીતે તેનો સમાવેશ ગરમ મસાલામાં થાય છે. તેમાં સમાએલા તેલને લીધે તેને વિશિષ્ટ સોડમ છે. તમાલપત્ર આહ્‌લાદક અને શામક છે.

ઇલાયચી

રસમાં તીખી ઇલાયચીની મોટી ને નાની બે જાતો છે. નાનીમાં સોડમ વિશેષ છે. ઇલાયચી વિશિષ્ટ સ્વાદ અર્પવા ઉપરાંત પાચનમાં પણ મદદ કરે છે. ઇલાયચીનું ઉકાળેલું પાણી કે બાળેલી ઈલાયચી મધ સાથે લેવાથી ઊલટી મટે છે. મુખવાસ તરીકે પણ વપરાય છે.

જાયફળ-જાવંત્રી

સૉસ, સૂપ વગેરે તીખીતમતમતી ને દૂધપાક જેવી મિષ્ટ બંને વાનીઓમાં જાવંત્રી-જાયફળ વપરાય છે. બન્ને તેમના એક જ છોડની પેદાશ છે. કોચલાથી વિંટાએલું ફળ તે જાયફળ અને કોચલાને વીંટતી પાંખડી તે જાવંત્રી છે. જાયફળ રસમાં કડવું અને તીક્ષ્ણ છે તો જાવંત્રી મધુર ને કડવી છે. બન્ને રુચિ ઉપજાવનાર ને ક્ષુધાદીપક છે. જાયફળ મોઢાનું કુસ્વાદપણું ને દુર્ગંધ મટાડે છે. ઘરગથ્થુ ઉપચારમાં જાવંત્રી ઊલટી મટાડનાર છે તો જાયફળ ઝાડા મટાડનાર.

કેસર

લહેજતદાર વાનીમાં હિંગ જેમ અનિવાર્ય છે તેમ મીઠી રસોઇમાં સોડમ માટે કેસર. હળદરની જેમ તે મિષ્ટાન્નને ચિત્તાકર્ષક રંગ પણ આપે છે. તેની વિશિષ્ટ સોડમ વાયવી તેલને આભારી છે.

જાયફળ અને કેસર આપણે દૂધનાં મિષ્ટાન્નોમાં ખાસ વાપરીએ છીએ જેથી તે વાયડાં ન પડે, પચવામાં સરળતા રહે. બીજી રીતે કહીએ તો તે ખાવાથી ઝાડા ન થઈ આવે. આપણા પ્રાચીન આહારશાસ્ત્રીઓએ અનુભવના અંતે દ્રવ્યોના સૂક્ષ્મ ગુણધર્મો પારખી તે અમુક ખાદ્યોના સ્વાદ ને પાચન સુધારવા હિમાયત કરી હશે, જે પરંપરાગત જ્ઞાનના આધારે આજે પણ આપણે વાપરીએ છીએ. દૂધનાં મિષ્ટાન્નોને આહાર-ક્ષમ બનાવવા માટે વપરાતાં જાયફળ અને કેસરમાં 'આરોપવામાં' આવેલા ગુણોને હમણાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનું સમર્થન મળ્યું છે.

મુંબાઇની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજના માઇક્રોબાયૉલૉજી વિભાગના સર્વશ્રી ભટ્ટ ઠાકર અને આયરને કેસર તથા જાયફળ(ના એક ટકા દ્રાવણ)ના ગુણધર્મોના સંશોધનમાં માલૂમ પડ્યું છે કે બન્ને બધા પ્રકારના જીવાણુઓની વૃદ્ધિ અને પ્રમાણ ઘટાડનાર, દૂધ અને દૂધની વાનીઓને બગડી જતી અટકાવનાર અને વળી દૂધનાં પ્રોટીનો પચાવનારા હોજરીના રેનિન અને પેપ્સીનના સ્રાવો ઉત્તેજનાર છે. વાહ! આપણા પ્રાચીન આહારશાસ્ત્રીઓએ આ તેજાનાઓ માત્ર સ્વાદ અને સોડમ કરતાં ઉપર દર્શાવેલા ગુણધર્મોનો લાભ લેવા જ વાપર્યા હશે.

અને

અત્યારની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ ભલે મહાન લેખાતી હોય પણ માનવીની અપૂર્વ અને અપ્રતિમ સંસિદ્ધિઓ તો માત્ર બે જ છે: એક છે વનમાનવની અગ્નિની શોધ અને બીજી છે કાળના વહેણમાં થએલી રાંધવાની કળાની ખિલવણી. રસોઇમાં છયે છ રસ આણવાની આપણી (ગુજરાતની) રસોઈની પરંપરાગત રીત અનોખી અને આગવી છે. મસાલાના ને તેજાનાના સમ્યક્ ઉપયોગથી રસોઈની વાનીઓ ચિત્તાકર્ષક બનવા સાથે રુચિકર, સ્વાદિષ્ટ, પાચનક્ષમ અને પુષ્ટિદાતા બને છે.

પાનસોપારી

ઉપલબ્ધ માહિતી અનુસાર ઈસ્વી સન પૂર્વે દુનિયાભરની પ્રજા જ્યારે દંતશુદ્ધિ વિષે ખાસ માહિતી અને સાધનો ધરાવતી ન હતી ત્યારે ભારતવાસીઓ ધર્મવેત્તાઓના આદેશ અનુસાર દિનચર્યાના એક ભાગ તરીકે આ ક્રિયા વૈજ્ઞાનિક ઢબથી, અર્ધ ધાર્મિકવિધિથી કરતા હતા. આપણી આવી બીજી સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા મુખશુદ્ધિ માટે મુખવાસની પ્રથાની છે. આજે પણ દુનિયાના મોટા ભાગના લોકો મુખવાસમાં સમજતા નથી, જ્યારે આપણે ત્યાં તો ગરીબ અને તવંગર બધા કંઈ ને કંઈ દ્રવ્ય મુખવાસ તરીકે વાપરે છે. ખૂબીની વાત તો એ છે કે દુનિયાભરના વૈદિક ઇતિહાસમાં પ્રથમ વાર મુખરોગનાં નિદાન અને ચિકિત્સા વિષે લખનાર મહર્ષિ સુશ્રુતે (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં)મુખશુદ્ધિ માટે વાપરવાના પદાર્થોની વિગતે માહિતી આપી છે.

ખાવાપીવાના સાધનરૂપ આપણું મોં, દાંત પર ચોંટેલા ખાદ્ય પદાર્થોના સૂક્ષ્મ કણો ઉપર થતી જીવાણુઓની ક્રિયાથી ચીકણું ને દુર્ગંધ-ભર્યું બનવા સંભવ છે. મોઢાની આ અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે ઔષધી-યુક્ત પાણીના કોગળા અને મુખવાસ અનિવાર્ય છે. મુખવાસના પદાર્થોમાં પાન અને સોપારીથી માંડી વરિયાળી ઇલાયચી લવિંગ વગેરે પદાર્થો અગાઉના જમાનાથી તે આજ સુધી વપરાતાં રહ્યાં છે.

મુખવાસ માટેના પદાર્થોમાં નાગરવેલના પાનનું અગ્રસ્થાન છે. સૌભાગ્ય, સમૃદ્ધિ, માંગલ્ય અને માનનું સૂચક પાન હિંદુઓના ધાર્મિક અને સામાજિક વિધિઓ સાથે ગાઢ સંકળાએલું છે. હિંદભરમાં પાન ખાવાનો રિવાજ દુનિયા આખીના રિવાજોમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે.

હિંદ ઉપરાંત દક્ષિણ ચીન, સિયામ, હિન્દીચીન, મલાયા, ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ અને ન્યૂ ગીઆનામાં પણ પાન ખાવાનો રિવાજ છે, એટલે તે ક્યાંથી શરૂ થયો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં તેના માદરેવતન જાવા કે મલબારમાંથી હોઈ શકે. પાનનો ઉલ્લેખ ચરકસંહિતા (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦)માં છે એટલે તે રિવાજ એથી યે પહેલાંનો હોવા સંભવ છે.

આપણા જીવનમાં પાન એટલું તો વણાઈ ગયું છે કે પ્રાચીન ગીત-ગરબા અને વાર્તાઓમાં પણ તેના રંગભર્યા ઉલ્લેખો મળે છે. વળી પાનની પ્રશસ્તિનાં બે પુસ્તકો પણ લખાએલાં છે: ૧૩૫૦માં નૃસિંહભટ્ટ વિરચિત 'તામ્બુલ કલ્પ સંગ્રહ' અને અઢારમી સદીમાં એક મહારાષ્ટ્રીય લિખિત ૨૨૩ શ્લોકોનું 'તામ્બુલમંજરી' નામનું સંસ્કૃત પુસ્તક. બીજા પુસ્તકના સંપાદક શ્રી જે. એસ. પદે કહે છે કે 'તામ્બુલ' શબ્દ પાણિનિ પહેલાંના બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં મળતો નથી. વેદ ઉપનિષદ કે સ્મૃતિમાં પણ આ શબ્દ નથી. તાંત્રિકોને તામ્બુલ ખૂબ જ પ્રિય હતું. ભારતમાં સર્વત્ર તામ્બુલલક્ષણ વ્યાપક બનેલું છે. એ તાંત્રિકોના વખતથી ઊતરી આવ્યું જણાય છે. અગાઉના જમાનામાં બ્રાહ્મણો પાન ખાતા ન હતા. બ્રહ્મચારી, યતિ અને વિધવાઓને પણ પાન ખાવાની મનાઇ હતી.'

તામ્બુલમંજરીમાં 'પાન'માં ખાવાના ૨૧ પદાર્થો ગણાવ્યા છે: પાન, સોપારી, ચૂનો, તમાકુ, કાથો, કસ્તૂરી, સોનાના વરખ, ચાંદીના વરખ, બદામ, ચિનિકબાલા, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, ઈલાયચી, લવિંગ, સૂંઠ, આદુ, ચંદન, કોપરું, તજ અને કપૂર. શ્રી પદે જુદાજુદા માણસોની પસંદગી અનુસાર પાનમાં તેર પદાર્થો પસંદ થતા હોવાનું લખે છે. પણ પાનમાં ઓછામાં ઓછા ચાર પદાર્થો (પાન ચૂનો કાથો ને સોપારી) તો સામાન્યતઃ હોય છે જ. વધારામાં તમાકુ ખાનાર માટે તમાકુ.

મલબારી, ચેવલી, બનારસી, બંગલા, દેશાવરી વગેરે નાગરવેલનાં પાનની જાણીતી જાતો છે. પાનની વિશિષ્ટ સોડમ શ્વાસને મધુર બનાવનાર, રુચિકર, અરુચિનો નાશ કરનાર અને ક્ષુધાદીપક છે, તો તેનો તીખો સ્વાદ લાલાસ્રાવને વધારનાર છે, જે ખોરાકના કાર્બોહાઇડ્રેટ દ્રવ્યોને પચાવનાર છે. સુશ્રુતના મત મુજબ પાન 'સ્વરને સારો કરનાર છે, મોઢાની ચિકાશ અને દુર્ગંધને દૂર કરે છે.' ભાવમિશ્રનું કથન છે કે પાન દસ્ત સાફ ઉતારનાર છે, મોઢું સ્વચ્છ સુગંધીયુક્ત ને લાવણ્યભર્યું કરે છે, ઓઠ ને દાંતના મેલ દૂર કરે છે, જીભને સાફ કરે છે. નાનું, પાતળું, પાકેલું, તિખાશ વગરનું ને ધોળાશ ઉપરનું પાન ઉત્તમ જાણવું.

પાનમાં ચેવીકોન નામનું શક્તિશાળી જંતુવિરોધક સુગંધિત વાયવી તેલ છે અને કોકેઇન જેવા ગુણવાળું અરાકીન નામનું આલ્કલૉઈડ છે. પાનમાં કૅલ્શ્યમ છે. વિટામિન 'એ' તો દૂધ કરતાં પાંત્રીસ ગણું છે.

કોકને પાનનો સ્વાદ તીખો લાગે છે અને થોડી વાર ચાવ્યા બાદ ગળામાં સંકોચન અનુભવાય છે. વધારેપડતાં પાન ખાવાની રોજિંદી ટેવથી જીભનું સ્વાદ-પરખનું જ્ઞાન મંદ પડે છે. આંતરત્વચાના સતત દાહથી જીભ અને ગળામાં ચાંદાં પડે છે. કેટલાકને પાન ખાવાથી બેચેની, ગૂંગળામણ, ચક્કર, થોડી ઉત્તેજના અને પુષ્કળ પરસેવો પણ થાય છે. આ ચિહ્નો જોકે તરત મટી જાય છે અને પાન ખાવાની ટેવ પડચા પછી તેની અસર પણ જણાતી નથી.

નાગરવેલનું પાન ચાવવાથી મોંમાં રવરવાટ અને પાનનો વિશિષ્ટ સ્વાદ મળે છે, પણ એને ખાવાની ખરી લિજ્જત તો ચૂના અને કાથાના મિશ્રણવાળા પાનના બીડામાં રહેલી છે. આપણા આહારની વાનીઓ-ના વણલખાએલા ઇતિહાસમાં જેણે પાનના બીડાની શોધ કરી હશે તે ખરેખર આદરને પાત્ર છે.

ચૂનો (કૅલ્શ્યમ હાઇડ્રૉક્સાઈડ) દાહક છે. તે અલ્કગુણ યુક્ત છે, ગ્રાહી છે. ચૂનો એ કૅલ્શ્યમ હોઇ શરીરને ઉપયોગી છે. દાહક ગુણને લીધે એના વધારે વપરાશથી અવાળાં ઘસારે પડે છે જેથી ખોરાક ચાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

કાથો એ છોડનાં પાંદડાં અને કૂંપળોનો જલીય સૂકવેલો ક્વાથ છે. તેનો સ્વાદ શરૂઆતમાં કડવો ને તૂરો અને પછી ગળ્યો લાગે છે. તેમાં ૨૫ થી ૫૦ ટકા ટૅનિક અસિડ હોઈ તે અ-દાહક અને ગ્રાહી છે. આ ગુણને લીધે તે અવાળાંનો સોજો, મોઢાની ચાંદી અને આવેલા ગળામાં કોગળા તરીકે વપરાય છે ચૂના સાથે ભળતાં તે વિશિષ્ટ મોહક લાલ રંગ ધારણ કરે છે.

સોપારી પાન સાથે કે પાન વગર પણ ખવાતું સર્વને પ્રિય એવું મુખવાસ છે. તેની ઘણી જાતો છે. એ બધી વજનદાર અને સખત હોય છે. થોડોક સોડમયુક્ત તેનો સ્વાદ તૂરો અને સહજતીખો છે. કઠણ સોપારી ચાવવાથી લાળનો સ્રાવ વધે છે, દાઢો મજબૂત થવા સાથે પેઢાં તંદુરસ્ત બને છે, શ્વાસ મધુરો બને છે, આંતરડાંના ગોળ અને ચપટાકૃમિ (ટેઈપવર્મ) માટે તે અકસીર કૃમિઘ્ન ઔષધ છે.

સોપારીથી મોંઢાનો સ્વાદ અને મોળ મટે છે. ભોજન બાદ તે ખાવાથી ખોરાકના રજકણો સાફ થવાના કારણે દાંતનો સડો થતો અટકતો હોવાનું મનાય છે. પણ તે વારંવાર ને વધુ પ્રમાણમાં ખાવા-ના અવગુણ પણ છે. સોપારીના સતત સંપર્કથી નીપજતા દાહને લીધે મોંઢું અને અવાળાની આંતરત્વચા સોજાય છે; પરિણામે દાંત ઢીલા પડવાથી માંડી પડી જાય છે. ક્વચિત ગાલમાં કૅન્સર પણ થઇ આવે છે.

વરિયાળી સ્વાદમાં મીઠી અને કંઈક અંશે કડવી છે. આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ મીઠો અને કડવો રસ પિત્તના પાચક ગુણને પુષ્ટિકર્તા મનાયો છે. આમ હોવાથી ખાધા બાદ ચાવીને વરિયાળી ખાવાની ખોરાકનું દીપન-પાચન સારું થાય છે.

વરિયાળીથી ખોરાકની રુચિ થવાથી માંડી મોઢાનું બેસ્વાદપણું, કડવાશ ને ચિકાશ દૂર થાય છે. વળી તે સારક ગુણ ધરાવે છે. જેઠીમધ વરિયાળી અને ગરમાળાના ગોળથી મળવિસર્જનનું કામ સરળતાથી થાય છે. સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણમાં વરિયાળીનો પાક આવે છે. વરિયાળી સ્તન્ય (ધાવણ વધારનાર) છે. તેનો અર્ક બાળકના પેટનાં ચૂંક શૂળ વગેરેમાં ઉપયોગી છે.

નાગરવેલના પાનને ચૂનો-કાથો ચોપડી, સોપારી વગેરે નાખીને બનાવેલું પાનનું બીડું અગ્નિ દીપ્ત કરનાર અને પાચક છે. વળી, તેનાથી મોઢાની ચિકાશ મેલ ને દુર્ગંધ વગેરે દૂર થાય છે. આમ, એનો મિતયોગ પથ્યકર છે. મહર્ષિ સુશ્રુતના કથન અનુસાર 'ભોજન બાદ તરત કફની વૃદ્ધિ થાય છે; એટલા માટે મોઢાને સ્વચ્છ કરે એવા તૂરા તીખા અને કડવા પદાર્થો જેવા કે સોપારી, ચણકબાબ, બરાસ, લવિંગ, જાયફળ લઇને આ નાગરવેલનાં પાન સહિત સુગંધિત પદાર્થોથી કફ દૂર કરવો.'

પાનના બીડાથી મન પ્રફુલ્લિત થવાનું જણાવી ભાવમિશ્ર 'સંભોગના સમયમાં, સૂઇને ઊઠચા પછી, નાહ્યા પછી, વમન થયા પછી, યુદ્ધમાં, વિદ્વાનો અને રાજાની સભામાં' પાન ખાવાનો આદેશ આપે છે. વળી પાનબીડાં બનાવવાની વિગતમાં ઊંડા ઊતરી લખે છે; 'સવા-રના પાનબીડામાં સોપારી વધારે નાખવી; બપોરના બીડામાં કાથો કંઈક વધારે અને રાતના વખતે ચૂનો કંઈક વધારે નાખવો.' વળી પાનની પહેલી બે પિચકારીઓ થૂંકી નાખ્યા બાદ તે પછીનો રસ ગળી જવાથી તે અમૃત સમાન રસાયન નીવડતો હોવાનું તે કહે છે.

પાનબીડાના પથ્યાપથ્યમાં ભાવમિશ્ર ભૂખ્યા પેટે અને રેચ લીધો હોય ત્યારે બહુ પાન ન ખાવાનો સ્પષ્ટ આદેશ આપે છે. આ સ્થિતિમાં બહુ પાન ખાવાથી 'દેહ, દષ્ટિ, કેશ, દાંત, અગ્નિ, કાન, વર્ણ અને બળની ક્ષીણતા' થવાનું તેમનું કથન છે. વળી, વધારામાં તે જણાવે છે કે

'નબળા દાંત, આંખના રોગ, ઝેરથી પિડીત, મૂર્છા અને નશાવાળાને પાન હિતકારી નથી.'

પાનમાં કૅલ્શ્યમ છે. ઉપરાંત પાનબીડામાં પાન ઉપર ચૂનો લગાડવાથી આપણા શરીરને ઉપયોગી કૅલ્શ્યમ મળે છે. વળી પાનમાં પુષ્કળ વિટામિન 'એ' છે. એમાંના મુખવાસના પદાર્થોથી ક્ષુધાદીપ્ત થવાથી માંડી ખોરાકના પાચનમાં વેગ મળે છે. આમ પાનબીડું હિતકર છે.

ડૉ. કાંતિલાલ શાહ 'જે લોકો દૂધ ખાતા ન હોય–અગર ન ખાઈ શકતા હોય તેમને (વિટામિન 'એ' અને કૅલ્શ્યમ મેળવવા માટે) દિવસમાં પાંચેક પાન ખાવાની ભલામણ' કરે છે.

પાનબીડું શરીરની ધાતુઓને પોષણદાતા હોવા ઉપરાંત સૌંદર્યપ્રાપ્તિનું પણ એક અદકું સાધન હોવાનું ભૂલવાનું નથી. કામસૂત્રના પ્રણેતા વાત્સ્યાન મુનિ સ્ત્રીદેહને સુશોભિત, સુલલિત અને સુંદર બનાવનારા સોળ શૃંગારોની યાદીમાં તામ્બુલને તેરમા ક્રમમાં ગણાવે છે. વળી સ્ત્રીના દેહસૌંદર્યના એક અંગ રૂપ ગાલ જીભ અને કપાળની જેમ ઓઠ પણ રક્તવર્ણના હોવા જોઇએ. આવી શરીરસંપત્તિ વિનાની સૌંદર્યપિપાસુ સ્ત્રીઓ ગાલ ઉપર લાલી અને ઓઠ ઉપર લિપસ્ટિક લગાડતી ક્યાં જોવામાં નથી આવતી? લિપસ્ટિકનો રંગ ભમરાળો ને બનાવટી લાગે છે, વળી લાંબા ગાળે તે દાહક હોઈ ઈજા પમાડનાર નીવડવા સંભવ છે, જ્યારે પાનનો લાલ ચટક રંગ સોહામણો અને કુદરતી લાગે છે.

બીડી, દારૂ અને અફીણની જેમ પાન ખાવાની ટેવ ગળે પડે છે. ઘણા તો જાણે કે એના ખોરાક પર જ જીવતા હોય તેમ તેના કૂચા ગલોફામાં ભરી જ રાખે છે. આથી પાનના ક્ષુધાદીપક ને પાચન ગુણો જળવાતા નથી. વળી, પાનના કૂચાથી બરાબર બોલવાનું ફાવતું નથી; જ્યાં ત્યાં પિચકારીઓ મારવાની ગંદી ટેવ પડે છે. બહુ પાન ખાવાની ટેવ સ્ફૂર્તિ નહિ પણ જડતા ને સુસ્તીના પ્રતીકની છાપ ઉપજાવે છે.

વારંવાર પાન ખાવાથી મોઢાની લાલાસ્રાવ ગ્રંથીઓ સતત ઉત્તેજાઈ ટાઇલિન સ્રાવ સ્રવે છે. આ સ્રાવનું કામ કાર્બોહાઇડ્રેટ ખોરાક પચાવવાનું છે. પણ ખોરાક વગર સ્રવતો આ સ્રાવ બિનઉપયોગી નીવડી માત્ર પિચકારીઓ વાટે થૂંકી વેડફી દેવામાં આવે છે. પાન અને સોપારીના બારીક કણો દાંતોની વચમાં ને પોલાણોમાં ભરાઈ રહે છે. પાનબીડાનો ચૂનો પેટમાં જવાથી થોડા મહિનાઓમાં શરીરમાં કૅલ્શ્યમનો ભરાવો થાય છે, જે લોહી વાટે પાછો સેરૂમલ ટાર્ટર (પથરી) રૂપે દાંત ઉપર જમા થાય છે. વળી, મોઢામાં એકઠા થએલા થૂંક સાથે ભળેલો ચૂનો પણ દાંતોની વચમાં જમા થાય છે. બાકી રહ્યું હોય તેમ મોઢાના બગાડામાં દાંતનો મોતી જેવો રંગ બદલાઈ ચૂનો જમા થવાથી તે ગંદો અને કાબરચીતરો બને છે.

દાંતોના મૂળમાં પથરી જમા થવાથી દાંતનું ચાવવાનું કામ કથળે છે. દાંતમાં ભરાઈ રહેલા સોપારી અને પાનના બારીક કણો દૂર કરવા અણીદાર સળીનો ઉપયોગ અનિવાર્ય થઈ પડે છે. પણ આવી રીતે દાંત ખોતરવાથી બે દાંત વચ્ચે જગ્યાનું પોલાણ વધે છે, જેમાં વળી ખોરાકના કણો સાથે સોપારીનો બારીક ભૂકો ઉમેરાવાથી સડાનો વધારો થાય છે. આમ, છેવટે પાયોરિયા અને બીજા રોગો થવાની શક્યતા વધે છે.

વધારે પાન ખાવાથી મોઢાની આંતરત્વચાની અને અવાળાની સંવેદનશક્તિ ઘટે છે; વારંવાર ચાવતા રહેવાથી દાંતની ઉપલી ધારો ઘણી ઘસાય છે; પથરી થવાનું વલણ વધે છે; પથરી કઢાવ્યા બાદ ઘસાએલી ધારો આળી બને છે; અવાળાં પણ ખવાવા માંડી એમાં પરૂ થાય છે; દાંતના ખાડામાં સડો પેસવાથી દાંત ઢીલા પડવાથી માંડી હાલવા માંડે છે; પાન ન ખાનાર કરતાં પાન ખાનારાને દાંત અને અવાળાના રોગ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે અને છેલ્લું પણ મહાભયાનક તો ગલોફામાં રખાતા પાનબીડાનાં ચૂના અને તમાકુના સતત દાહથી ગાલ અને જડબાના કૅન્સરની શક્યતા વધે છે.

વધારેપડતાં પાનસોપારી ખાવાનાં ભયસ્થાનો ઉપર વર્ણવ્યાં છે. બાકી તેનો મિતયોગ ક્ષુધાદીપક, ભૂખ અને તરશ સંતોષનારો, કંટાળો હટાવનારો અને મનને પ્રફુલ્લિત બનાવનારો છે. (હવે પછી 'તમાકુ')

અનુસંધાન] **ગુલાબનો જુલાબ** [પૃષ્ઠ ૧૯૭થી

ખાનપાનની જોગવણી–જાળવણીથી જ તેનની એ શક્તિ ટકાવી રાખવી, એના જેવો ઉત્તમ બીજો કોઈ જ માર્ગ જ નથી. એનિમાનો ઉપયોગ વરસમાં એક કે બે ચાર વાર કરવો ઠીક છે, પણ એની ટેવ તો આંતરડાંને ખૂબ જ નબળાં પાડે છે, વધારે જ કબજિયાત ઉત્પન્ન કરે છે. બસ્તી વિના પછી રેચ આવે જ નહિ એ દશા થાય છે. મેં એ પ્રયોગ કરેલો, ને એવો જ અનુભવ થતાં પંદર વીસ દિવસ બાદ તજી દીધેલો.

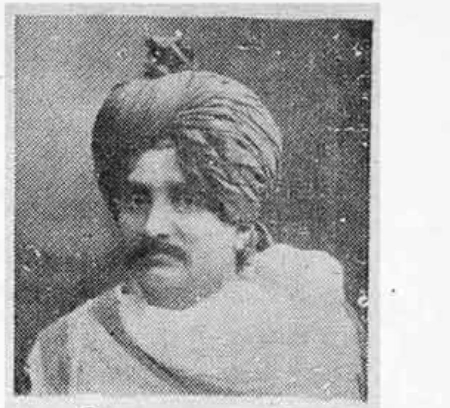
કયાં કયાં શાકભાજી રેચક છે તેનું જ્ઞાન કબજિયાતના દર્દીએ મેળવી લેવું ઇષ્ટ છે, ને તેવાં જ રાત્રે ખાવાનું રાખવું. અમારે ત્યાં અસલથી એવો રિવાજ ચાલ્યો આવ્યો છે કે પેણીનાં (એટલે કે તળેલાં) શાક સવારે જ થાય, ને પતેલીનાં (એટલે પાણીનાં, રસાવાળાં, પાપડી-ગુવાર વાલોળ-ચોળી-વટાણા જેવી શિંગોનાં કે દૂધી-તૂરિયાં-રીંગણ જેવાં ઇતર રસાળાં) રાત્રે જ થાય. શિંગોનાં શાક પચાવવાં મુશ્કેલ; પણ રેચ આપે, ને ફક્ત રસો પીધો હોય તો કશી તકલીફ થાય નહિ. થાણાની જેલમાં પત્થરિયાળાં પાણી, એટલે મને સખ્ત કબજિયાત રહેતી. પણ સપ્તાહમાં એકાદ બે દિવસ ગુવારનું શાક ખાવા મળતું, તે દિવસે હું તેમાંનો રસો જ પુષ્કળ પીતો ને તેના વડે સારી રાહત મળતી. પણ એનાથી યે ચડિયાતો ઉપાય તો ગુવારનું વરડૂ ખાવાનો છે. ઘણા લોકો એને એ ળખતા પણ નથી, નામ પણ નહિ સાંભળ્યું હોય, અને કદાચ બધે પ્રાપ્ત પણ નહિ હોય. પણ એકબે વરસ પર લગભગ રોજ જ રાત્રે તે ખાવાનો મારો મેં વીસ-પચીસ દિવસ ચલાવ્યો હતો, અને તેનો લાભ રેચની બાબતમાં ઘણો જ સારો મળે છે એમ સ્વાનુભવે કહી શકું છું. વાલનું વરડૂ પણ એવો જ લાભ આપી શકે.

મારા કાકા આજે ૮૪–૮૫ વરસના છે. તેમણે લગભગ ૪૦ વરસથી રોજ ભાજી જ ખાવાની ટેવ રાખી છે: એક જ પણી; રોજ પોતાને માટે રંધાવીને ખાય. આ ઉમરે તેમને હૃદયરોગ નથી, રક્તદબાણ નથી, મધુપ્રમેહ નથી, ને લેશમાત્ર અપચો કે મંદાગ્નિ પણ નથી! પત્રાળીમાં જ જમવું, શણિયું પહેરીને જ જમવું, રોજ ભાજીનું શાક ખાવું જ. આવા આવા નિયમો ચાળીસેકની વયે તેમણે શરૂ કર્યા, અને આ ૪૦ વરસમાં મોતિયો કઢાવ્યો તે માફ, પણ દાકતરોને પાસે આવવા દીધા નથી! એ તાસીર કેવળ આહારકળાની છે, અને—

અલબત્ત, માનસિક નિરાંત રાખવાની, ચિંતા કે ઉશ્કેરાટમાં લપસી નહિ પડવાની! છાપાં-બાપાં વાંચે, પણ અમસ્તાં જ; બાકી નિરંજન ને નિરાકાર! મરણ તો સૌને જ આવવાનું ને આવે; પણ ઘડિયાળની ચાવી પૂરી થતાં તે બંધ પડે, વચ્ચે ગરબડ સરબડ કર્યા વગર, તેના જેવું ઉત્તમ વિસર્જન બીજું કયું?

મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

બાળપણના પ્રભાશંકર

સ્મરણીય વ્યક્તિની સત્યકથાઓ-૧૨

ઈ. સ. ૧૮૯૦માં દલપતરામ હરિરામને ત્યાં મોરબીમાં પુત્રજન્મ થયો. તેની જન્મકુંડળી બનાવી દાદા હરિરામે ભાવફળ જોયું અને માથું હલાવ્યું. પોતાનાં પત્નીને તેમણે કહ્યું: 'આ છોકરો મોટો રાજા થાય તેવા ગ્રહો છે, પણ આવરદાયોગ નથી.'

અને થયું પણ તેમ જ. છ માસનો થઈ એ છોકરો વળી ગયો.

તે પછી ઈ.સ. ૧૮૯૨ના એપ્રિલની ૧૪મી તારીખે સૂર્યોદય વખતે દલપતરામભાઇને ત્યાં બીજા પુત્રનો જન્મ થયો. દાદા હરિરામે એ પૌત્રના જન્માક્ષર માંડચા અને જન્મકુંડળીનું ભાવફળ જોતાં પત્નીને બોલાવીને કહ્યું: 'ડોશી, તારો આ દીકરો મોટો થશે ત્યાં સુધી આપણે તો બેઠાં નહિ હોઇએ, પણ આ પુણ્યાત્માનો આપણે ત્યાં જન્મ થયો એ આપણાં અહોભાગ્ય. આ દીકરો રાજા જેવો સંપત્તિવાન થશે, પણ એ દીનગરીબનો બેલી છે. એને હાથે સહુનું ભલું થશે ને સ્વભાવે સાવ અકિંચન બ્રાહ્મણ રહેશે.'

અને એ પૌત્રજન્મથી અહોભાગ્ય ગણનારાં દાદીમા ઝવેરબાઈ, એ છોકરાને ખોળે લઈ, છાતીએ લગાવી, માથે હાથ ફેરવી આશીર્વાદ આપતાં, ને એ છોકરો ઘોડિયામાં ઊંઘતો હોય ત્યારે ભવિષ્યવાણી યાદ કરી પગે લાગી થંભી જતાં. રતનફઇએ છોકરાનું નામ પ્રભાશંકર પાડચું, પણ દાદા-દાદી તેને 'કુંકો' કહી બોલાવતાં. એ કુંકા–પ્રભાશંકરના બાલ્યકાળની આ વાત છે.

પ્રભાશંકરનાં જનેતા પુત્રને દોઢ વર્ષનો મૂકી અવસાન પામેલાં. દલપતરામભાઇએ ફરી લગ્ન કર્યું, અને તેમને સોરઠમાં માણાવદર ગામે નોકરી હોવાથી સહકુટુંબ ત્યાં ગયા. પ્રભાશંકરનો ઉછેર દાદા-દાદીના હાથમાં હતો. પ્રભાશંકરની પાંચ–છ વર્ષની વયે હરિરામ ભટ્ટે ચારધામની યાત્રા કરી ને પોતાની બચત કમાણી યાત્રામાં સાધુસંતો તથા ગરીબોને જમાડવામાં ખર્ચી નાખી. યાત્રામાંથી પાછા આવીને ઘેર એક ગાય હતી તે પણ કૃષ્ણાર્પણ કરી દીધી! એ જ વર્ષે કરજ કરી એમણે પુત્રો કાનજીભાઈ તથા કેશવલાલનાં લગ્ન કર્યાં. આમ, ઘરની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી નબળી પડી ગઈ.

કાનજીભાઈનાં વહુ અવલકુંવર સાથે તેની નાની બહેન દયાકુંવર આવેલાં, કારણ કે પિયરમાં એની કોઈ સંભાળ લે તેમ ન હતું. એ દયા-કુંવર અને પ્રભાશંકર સરખી વયનાં હતાં. તે બન્ને બાળકોને આંગળીએ વળગાડી દાદા હરિરામ નદીએ તથા કુબેરનાથ દર્શને લઈ જતા, તેમને ભણાવતા, રમાડતા અને વાર્તાઓ કહેતા. એ ઉમરે પોતાને જે ભાગ મળે તેમાંથી બીજાને ભાગ આપ્યા વગર પ્રભાશંકર એ ખાતા નહિ. દાદા-દાદીને પણ ભાગ ખવડાવવામાં તેને આનંદ આવતો. દયાકુંવર કોઈ વાર મંદવાડને કારણે જમે નહિ તો પ્રભાશંકરને પરાણે જમવા બેસાડવા પડે ને ત્યારે ગળે કોળિયો ન ઊતરવાથી તે ઊભા થઈ જાય.

ઘરની આર્થિક સ્થિતિ એવી હતી કે રાત્રે એકલા બાજરાના રોટલા થતા ને તે મીઠે દાબીને ખવાતા. એ સ્થિતિનું કોઇને દુઃખ ન હતું, પણ પૂરી અવસ્થાને કારણે હરિરામ ભટ્ટને ગળે રોટલો ઊતરતાં મુશ્કેલી પડતી તે પડખે બેસીને જમતા પૌત્રને દેખાતી.

એક વખત હરિરામ ભટ્ટ બહારથી આવ્યા ત્યારે ઝવેર ડોશીને ઓશરીમાં ઉપરવટણે કાંઈક વાટતાં જોઇને પૂછ્યું: 'એ શું વાટો છો?'

ઝવેરમાએ કહ્યું: 'કુંકો નિશાળેથી આવ્યો ત્યારે આંબલીનો કોર લેતો આવ્યો છે તેની ચટણી વાટું છું.'

'કુંકો લાવ્યો છે? ક્યાં છે કુંકો?' દાદાએ કુંકાને બોલાવી પૂછ્યું: 'આંબલીનો કોર તું ક્યાંથી લાવ્યો?'

'નિશાળના ચોગાનમાંથી.'

'કોર કોણે ઉતારી દીધો?' દાદાએ પૂછ્યું.

'મેં ઉતાર્યો.' પૌત્રે કહ્યું.

'તું ઝાડે ચડચો'તો?' દાદા ગુસ્સે થયા. 'જનોઈયાળ છોકરાએ ઝાડે ચડાય? કેમ ચડચો'તો?' આમ કહી દાદાએ ઓશરીની થાંભલીએ વર્ષોથી બાંધી રાખેલું વેતરું છોડચું ને બેવડું વાળી પૌત્રના વાંસામાં સબોડચું. કહ્યું: 'મારે તું ખોટનો દીકરો છે. ઝાડે ચડ તે નો પોસાય. જો ફરી ચડચો તો આમ મારીશ.' કહી ફરીવાર વેતરું વાંસામાં ચીંઝી લીધું. દાદીમાએ આડા પડી છોકરાને છોડાવી ગોદમા દાબી દીધો.

તે રાત્રે નિત્ય-નિયમ મુજબ પોતાની એક બાજુ દયાકુંવર ને બીજી બાજુ કુંકાને લઈ દાદા જમવા બેઠા. કાનજીભાઈનાં વહુ અવલકુંવર લાજ કાઢી રોટલા ઘડતાં હતાં. પાસે જમાડવા માટે દાદીમા બેઠાં હતાં. સામી ભીંતે ચાડા પર દિવેલનો દીવો બળતો હતો.

આજ રાતે થાળીમાં રોટલા ને મીઠાની સાથે ચટણી હતી. દાદાએ ચટણી સાથે રોટલો ખાધો ને ગળગળા થઈ બોલ્યા: 'આજે ખાધું ભાવે છે, મારે ગળે રોટલો ઊતરે છે.' ને તે સાથે દાદાની આંખમાંથી આંસુ ટપકી થાળીમાં પડચાં. બાજુમાં બેઠેલો કુંકો દાદા તરફ તાકી રહ્યો. ઘૂંઘટ–લાજ સોંસરવાં કાકી રોટલો ઘડતાં આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં.

વળતે દિવસ ફરી કુંકો આંબલીનો કોર લઈ આવ્યો. કાકીએ ચટણી વાટી. સાંજે ઘેર પાછા આવ્યા ત્યારે દાદાને ખબર પડી એટલે વધુ ગુસ્સે થઈ કુંકાને વેતરથી ઝૂડચો. 'ના પાડી'તી તો ય ઝાડે ચડચો'તો કે!'

છોકરાએ હા કહી એટલે દાદાએ તેને વધુ માર્યો. 'ચડીશ ઝાડે?' છોકરાએ ઉત્તર ન દીધો એટલે વળી વધુ માર પડચો. આજે આડું કોઈ પડે તેમ ન હતું. દાદી પડોશમાં ગએલાં. દાદાએ કહ્યું: 'ઝાડે ચડી તારે મારું મોત બગાડવું છે?' ત્યાં તો ડોશી આવ્યાં, છોકરાને છોડાવી લીધો. દૂર જઈ ગોદમાંલઈ પૂછ્યું: 'બેટા, તારા દાદા તને આટલું મારે છે, તો ઝાડે ન ચડતો હો તો?'

'દાદાનું હું માનત. પણ દાદાને કાલે રોટલો ભાવ્યો એટલે હું લાવ્યો. દાદાને કોળિયો ગળતાં કેવું થાય છે?' છોકરાએ કહ્યું.

રાત્રે બે પડખે છોકરાં લઈ હરિરામ જમતા હતા. ગળે કોળિયો અટકચો ને તેણે ઉપર પાણી પીધું તે જોઈ દાદીએ કહ્યું: 'ચટણી મૂકી છે.'

'જોઇ; પણ મારે એ ખાવી નથી.' દાદાએ કહ્યું: 'દીકરા કહ્યું ન માને તો તેનો દાદો કેમ ખાઈ શકે?'

થોડીવાર રહી દાદીએ કહ્યું: 'પણ કુંકા, તું કેમ ચટણી નથી ખાતો? તું તો ખા.' દાદાએ કહ્યું: 'એ નહિ ખાય. એણે મારા માટે કરાવી છે.'

કુંકાએ કહ્યું: 'દાદા તમે ચટણી ખાઓ તો મોટીબાયે ખાય. હવેથી હું આંબલીએ નહિ ચડું.'

ને દાદાએ ચટણી ખાધી. પછીથી જ્યારેજ્યારે પ્રભાશંકર આંબલીનો કોર લાવે ત્યારે કોઈ ભરવાડના વાંસડેથી પાડીને લાવે.

એ પછી ચારપાંચ વર્ષની વાત છે. હરિરામ ભટ્ટ અને ઝવેરમા અવસાન પામી ગયાં હતાં, તેને વર્ષ થયું હતું. દલપતરામભાઇ માણાવદર હતા. કાનજીભાઈ નોકરી થવાથી કોટડા-સાંગાણી ગયા હતા ને કેશવલાલભાઈ જામનગર હતા. ત્રણે ય ભાઇઓની સ્ત્રીઓને સુવાવડ આવે તેમ હતી. ઘરમાં પુરુષોમાં બાર-તેર વર્ષના એકલા પ્રભાશંકર હતા. એ વરસે દુકાળ પડચો. અનાજનાં ભૂસાં, વાંસની ગાંઠો, પીપળના પેપડા વગેરે સાથે હાથલા થોરના ડોડવાનો રસ મેળવી લોકો ખ તા.

કાનજીભાઈ કોટડા-સાંગાણી નોકરીએ ગયા ત્યારે ઘરની સંભાળ પોતાના બાળમિત્ર શિવશંકરને સોંપેલી. એ શિવશંકરકાકા તરીકે કુટુંબમાં યાદ રહી ગયા છે.

નમાયો શિવશંકર બાળવયમાં ભયંકર માંદો પડેલો, ત્યારે હરિરામ ભટ્ટે તેને તથા તેના પિતાને પોતાને ત્યાં રાખી દવા કરેલી. શિવશંકર જીવી ગયો. તે ને કાનજીભાઇ સરખી ઉમરના, એટલે બન્ને સાથે હરિરામ પાસે ભણતા ને સાથે રમતા. શિવશંકરનાં નાની વયે લગ્ન થએલાં, પુત્ર પણ થએલો, પણ સ્ત્રીપુત્ર બન્ને ટૂંક વખતમાં ગુજરી ગએલાં. પિતાએ શિવશંકરને કહેલું: 'તને જીવિતદાન દેનાર હરિરામ ભટ્ટ છે, માટે તેના ઘર માટે જીવ દેવો પડે તો જીવ દઇને સેવા કરવી.' શિવશંકરે એ આજ્ઞા માથે ચડાવેલી. એ ઘરનું ઘણું ધ્યાન રાખતા. કુટુંબીજન હતા. કાનજીભાઇની જ્યારે કોટડા નોકરી થઇ ત્યારે ગુરુના ઘરની સેવા કરવાની તક મળી છે એમ ગણી શિવશંકરે તે વધાવી લીધી.

પ્રભાશંકરને તે સંસ્કૃત શીખવતા. શાસ્ત્રી શંકરલાલ મહેશ્વરને ત્યાં જઇ મહાભારત, રામાયણ વગેરેમાંથી કથાપ્રસંગો વાંચી સંભળાવતા તથા સાંજે હરિરામ ભટ્ટને ત્યાં ત્રણે ય ભાઈઓની સગર્ભા સ્ત્રીઓ પાસે ભાગવત વાંચી સંભળાવતા.

ઘરની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ હતી. કાનજીભાઈની નોકરી થએલી પણ પગાર આવતો ન હતો. તેમાં આ દુષ્કાળ પડચો. આપમેળે સીધું આવતું બંધ થયું. અનાજની તાણને અંગે લોકો બ્રાહ્મણોને લોટ આપી ન શકતા. શિવુકાકાને પોતાના ઘરમાં કોઇ હતું નહિ. સવારમાં પોતે તાંબડી લઇને નીકળે ને હરિરામ ભટ્ટના ઘર માટે લોટ માગી લાવે. કોઈ વાર પ્રભાશંકરને સાથે લે. તે પછી પોતા માટે લોટ માગવા જાય. જો કંઈ મળે તો રાંધી ખાય, નહિ તો લાંઘણ ખેંચી નાખે. પ્રભાશંકરે આ જોયું. તેણે કાકીને વાત કરી. એ પછી કાનજીભાઇનાં વહુ ઘણી વાર આગ્રહ કરી કહેતાં: 'શિવુભાઈ, કુંકાને એકલું ખાવું ગમતું નથી માટે તમે સાથે જમો.' ને એમ જમાડતાં.

સુવાવડના સમય નજીક આવ્યા. દલપતરામભાઇ માણાવદર મોસાળમાં પેટવડિયે કામ કરતા તેથી પોતે કાંઈ મોકલી શકે તેમ નથી એવો કાગળ આવી ગયો હતો. એટલે કાનજીભાઈનાં વહુએ શિવશંકરભાઈ પાસે કાનજીભાઈ પર તરત પૈસા મોકલવા પત્ર લખાવ્યો. ત્યારે પ્રભાશંકર ત્યાં બેઠેલા. કવર બંધ કરી સરનામું કર્યું ત્યારે પ્રભાશંકરે કહ્યું: 'કાકા, એ પરબીડિયું મને આપો. હું ટપાલમાં નાખી દઈશ.'

શિવુકાકાએ ના કહી, પણ પ્રભાશંકરે હઠ કરી એ લઇ લીધું. કાનજીભાઇને એ કવર મળ્યું. તે પર નીચેના શબ્દો હતા: 'કાકા, આપણે ત્યાં કૈં પણ મોકલો તે પહેલાં શિવુકાકાને ચોક્કસ કંઈક મોકલશો. એની હાલત આપણા કરતાં ઘણી ખરાબ છે, જોવાતી નથી. પ્રભાશંકર.'

ઠાકોર તોગાજીને મળી કાનજીભાઇએ ચડત પગારમાંથી બે માસનો પગાર મેળવી, રૂ. ૧૧ શિવુકાકાને ને રૂ. ૧૧ પોતાને ત્યાં મનીઑર્ડરથી મોકલ્યા. શિવુકાકા પરનો મનીઑર્ડર પાછો આવ્યો. તે પર પોસ્ટ ઑફિસનું લખાણ હતું: 'આસામી ગુજરી જવાથી પરત.'

રોજના ક્રમ પ્રમાણે એક સવારે શિવુકાકા ન આવ્યા, એટલે પૂજા કરી પ્રભાશંકર તેને ત્યાં ગયા. જોયું તે સખત ઝાડા ઊલટીમાં શિવુકાકા સપડાયા હતા. પ્રભાશંકર ત્યાંથી સીધા ઝંડુ ભટ્ટજીના ભાઈ રાજવૈદ્ય પોપટભાઇને જોવા તેડી લાવ્યા. ઉપચાર કર્યા, પણ કૉલેરા અસાધ્ય નીવડચો. છેવટ સુધી પ્રભાશંકરે શિવુકાકાના પગ દાબ્યા કર્યા.

ઈ. સ. ૧૯૩૫માં કાકી અવલકુંવર પાસે સર પ્રભાશંકર સિહોર આવેલા ત્યારે એ અંધ કાકીના ખોળામાં માથું મૂકીને સૂતેલા અને ઉપરની વાતો કરેલી. તેમણે કહ્યું: 'જેમજેમ વય વધે છે તેમતેમ કેશુકાકા, રતન ફઈ ને શિવુકાકા વધારે ને વધારે યાદ આવે છે. મારા વ્યવહારમાં તેમની અસર તો રહી જ છે, પણ એ ત્રણેયમાંથી કોઈનું શ્રાદ્ધ મારાથી થવું જોઇએ તેવું થયું નથી એમ ક્યારેક લાગે છે.'

અનુસંધાન] **રૂપ રંગ રાગ રસ રોશનીનું પંચામૃત** [પૃ. ૧૯૨થી

લથડાવી દે એવો હતો. એની સાથે વાત કરું યા ન કરું એવા હેમલેટિયા વિચારવમળમાં ચકરાવે ચડું, તે પહેલાં જ જીભે આજ્ઞા વિના અનાયાસ વિવેકબુદ્ધિ બતાવી. એ બંનેને અભિનંદન આપી, બેમાંથી વધારે સુન્દર કોણ એનો ઉત્તર આંખને સોંપી, જીભ તો ચૂપ થઇને બેઠી. હવે મનમાં તે સમયે ચાલેલી ભાંજગડનો અહીં હિસાબ ચૂકવવાનો કંઇ અર્થ છે? નહિ જ. ટૂંકમાં એક વાત સાચી કે બેમાંથી માર્ટિના જ વધારે મનોરમ. ડૉન્જન ભલી ને કંઇક ભોળી હોવી જોઇએ. માર્ટિનાના સ્વભાવની તીખાશ તો એના મુખ પર જ તરવરતી લાગી. માર્ટિનાએ જ જવાબ આપ્યો, આભાર માન્યો, અને સ્પષ્ટ અંગ્રેજી સંભળાતાં વાતે વિસ્તાર સાધ્યો.

ગમ્યું, બહુ ગમ્યું. એની ચર્ચા તો ઠીક, પણ બધી જ નારીઓ આવી નથી હોતી એમ વિવેક ખાતર પણ મારે કહેવું જોઈએ એમ માની કહ્યું; ત્યારે માર્ટિના કહે, કે આ તો સંગીત પ્રહસન, ઠઠ્ઠાઠઠ્ઠોરીથી ભરેલી કૃતિ, એમાં એવું બધું આલેખવાની છૂટ. પછી તો એ બાઇએ ટૂંકમાં, પ્રહસનથી માંડી ફાર્સ ને પ્રહસનથી માંડી કારુણિકા સુધીના બધા પ્રકારોમાંના પેટાવિભાગોની વંશાવળી કાઢી બતાવી. નાટચશિક્ષણ અને નાટચસાહિત્યની તાલીમ પૂરી કરીને એ રંગભૂમિ ઉપર ઊતરી હતી. અભિનયકલાનું સારું જેવું જ્ઞાન તો ખરું જ, પણ જગપ્રસિદ્ધ નાટકોના વાંચન વિવેચનાનું પણ ઊંડું જ્ઞાન એનામાં પ્રમાણી ખ઼ુશ઼ થયો.

આમ અમે વાત કરતાં હતાં એવામાં માદામ મોનાસ પણ આવી પહોંચ્યાં અને એણે મારી ઓળખાણ કરાવી, એટલે તો પછી પૂછવાનું શું? સૌ સાથે જમ્યાં. જમ્યા બાદ માર્ટિના ને હું વાતે વળગ્યાં, ત્યારે માર્ટિનાએ કોઇનું નામ લીધા વિના, વિવાહ કરીને પુરુષ પ્રિયતમાને દગો દઇ ચાલ્યો ગયો એવો એક કિસ્સો, અને લગ્ન બાદ એક બીજા નરરત્ને ધર્મપત્નીને પડતી મૂકી એ બીજો કિસ્સો સંભળાવી, નારીની બેવફાઈની સામે નર જાતિની બેવફાઈ કહી પોતાની વરાળ કાઢી.

ખરાં બંને! તખતા ઉપર નખરાં ભારે, પણ અહીં એમની વર્તણૂક ભલભલા ખાનદાન કુટુંબની લલનાઓની યાદ આપે એટલી ગૌરવભરી અને સંયમશીલ હતી. મોડી રાતે છૂટાં પડચાં ત્યારે માર્ટિના મને દુખિયારી નારી લાગી. એના સંસારમાં આગ હોવી જોઇએ. એ ઢાંકવા માટે એ તખ્તા ઉપર ઠઠ્ઠાઠેકડીવાળા અભિનયના ક્રિયાકાંડ કરતી હશે એવો ભાસ થયો. અરે, આપણા જીવનવ્યવહારમાં ઘણી વાર હસવું આવે એવા પ્રસંગોમાં પણ ભારેખમ રહેવું પડે છે, ને મનમાં રોકકળ ચાલતી હોય ત્યારે બહારથી હસીરમી વાતો કરવી પડે છે, એવી અનુભવની ઘડીઓમાંથી પસાર થવાના તાગડા ઈશ્વર આપણે માટે ક્યાં નથી રચતો? મારી નબળી આંખની એને જાણ થતાં હોટેલનાં પગથિયાં સુધી એ મનોરમા મને મૂકી ગઈ. (ચાલુ)

રૂપ રંગ રાગ રસ રોશનીનું પંચામૃત

ચન્દ્રવદન મહેતા

બાલે નૃત્યની જ્યારેજ્યારે વાત આવે છે ત્યારે કલ્પના પહેલી પાવલોવા તરફ, અને તરત રશિયા તરફ રસળવા માંડે છે. યુરોપમાં બાલે ડાન્સિંગ કરનારા અને એ વિષયમાં—મોટે ભાગે સરકારી, થોડી ખાનગી–તાલીમશાળાઓ ચલાવનારા ઘણા દેશો છે અને એમાં રુઢિબદ્ધ જ્ઞાન આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. લંડનમાં ડેઇમ માર્ગોટને 'સ્વૉન લેઈક' અને 'ઝીશલ'માં જોઇ. અહીં હૉલૅન્ડમાં પણ સરકાર તરફની બાલે ડાન્સિંગની શાળાઓ ચાલે છે. ડેનમાર્કમાં છે, ઇંગ્લંડમાં છે, નોર્વે સ્વીડનમાં છે, સોવિયેટ સંઘમાં તો હોય જ, અમેરિકામાં છે; અને એ સૌએ બાળપણથી બાલેરિનાઓ કેળવીકેળવી સારી ખ્યાતિ મેળવી છે.

બાલે માટે સંગીતની યોજના કરનારાઓ પણ એકેકથી ચડિયાતા પાકે છે, અને ઝાઇકોસ્કી જેવાએ 'સ્વૉન લેઈક'નું સંગીત લખી અમરત્વ પણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. બાલે ડાન્સિંગના ઇતિહાસ ઉપર, એના વિકાસ વિષે, માગ્યાં પુસ્તકો આજે મળી શકે એમ છે. વળી અમેરિકા-જર્મની જેવા દેશોએ રુઢિ તોડી, ઊર્મિજન્ય નૃત્યોને બહલાવી, બાલે ડાન્સિંગમાં નવા પ્રકારની બાંધણીઓ કરી બતાવી છે. સંગીતની મદદ વિના પણ નાચનારાઓએ પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કર્યા છે.

વળી કથાવસ્તુ પણ બાલેના બંધમાં એ લોકોએ અલકમલકની ઉતારી છે. ડૉન કિહોટે જેવી રોમાંચક કથાને પણ એમણે નૃત્યના માધ્યમમાં ઘટાવી છે, તો છેક ઈ ૧૮૩૦થી શરૂ કરી આજદિન સુધી બાલે નૃત્યના બંધમાં 'નર્તકી અને ભગવાન', 'લાલા રૂખ', 'લાહોરનું ગુલાબ', 'રાધા', 'શકુન્તલા' એવા એવા વિવિધ ભારતીય વિષયોને પણ યુરોપની પ્રખ્યાત મેરી ટાગલીઓની, અમાલિયા ફેરારિસ, આના પાવલોવા જેવી બાલેરિનાઓએ નાચી બતાવ્યા છે. એમને ક્યાં વિષયોની બંધી જ છે જે? અલાસ્કા, સુમાત્રા, બ્રાઝિલ, મેક્સિકો, જ્યાં કૈં સારી નૃત્યતત્ત્વવાળી કથા-આખ્યાયિક જાણી કે નૃત્યમાં માણી જ છે.

પણ હૉલૅન્ડે બાલે નૃત્યનો ઈતિહાસ તાજેતરમાં જ ઘડ્યો છે. હજી ૧૯૪૫ની જ વાત: બે દાયકા પર સોનિયા ગાસ્કેલે પોતાના શિષ્યવૃન્દને જાહેરમાં નૃત્ય કરવા હિમ્મત આપી. શરીરનાં અંગો વાણીની સહાય વિના કેટકેટલું વ્યક્ત કરી શકે છે તે આ માધ્યમે પુરવાર કરી આપ્યું છે. નાટકમાં અભિનય કરતાં 'વાચા, કાયા, સાત્ત્વિક અને આહાર્ય'ની મદદ લે છે, પણ અહીં તો વાચાનો જ એકડો કાઢી નાખ્યો. છતાં અનેક પ્રકારની સંવેદનાઓ સ્પષ્ટ તરવરતી બતાવતાં આ નૃત્યો વિવિધ પ્રકારનું પાત્રનિરૂપણ દૃષ્ટિ સન્મુખ વ્યક્ત કરી બતાવે છે.

આ દિશામાં 'ઑથેલો'નું બાલે જોયા પછી કેટલાક અંગ્રેજોને પણ લાગ્યું હતું કે નાટકમાંના ઑથેલો" કરતાં આ બાલે ડાન્સર ઑથેલો જરા પણ ઓછો તો ન જ ઊતરે,—બલ્કે ક્યાંક ચડિયાતો પણ લાગે ખરો. પણ એવા નૃત્યવિશારદો તો બહુ ઓછા. આ ઑથેલો તે જ્યોર્જિયાનો ચિબુકિયાની. પણ રહો; એ સરખામણી આપણે ફરતાંફરતાં સોવિયેટ દેશ જઈશું ત્યારે કરીશું. અહીં તો વિલિયમ રાયલી અને લીઓની કૅમરે ઑથેલો અને ડેસ્ડિમોનાના પાઠ નાચી બતાવ્યા હતા અને એ કલ્પનોત્તેજક તથા કરુણ ભાવથી ભરેલા હતા એટલી જ વિગતો નોંધી આગળ જઇશું.

હા, તે દિવસે હાગ–ધ હાગ–શહેરમાં જવાની ટ્રેઈન કરતાં વહેલી ટ્રેઇન પકડી હું પહોંચી ગયો હતો. કોણ જાણે કેમ, પરદેશમાં હજી હું

વિલિયમ રાઈલી અને લીઓની કેમરઃ ઑથેલો-ડેસ્ડિમોના

ક્યાં ય ભૂલો નથી પડ્યો, યા ગાડી નથી ચૂક્યો, યા ભૂલમાં બીજે ક્યાંય નથી અફળાયો. કારણ? ખરું કહું તો ત્યાં ભગવાન છઠ્ઠી ઇન્દ્રિયને એકાએક સતેજ કરી આપે છે! સવારના ફરી, સ્ટેશનના સરસ રેસ્ટોરાંમાં બે વાની જમી, બિલ આપવા જાઉં છું ત્યાં પાછળથી કોઇકે બિલ ઝૂંટવી લીધું, અને ઉપરથી ઠપકો આપ્યો તે જુદો, કે 'હૉલૅન્ડમાં, ને તે ય અમારા પાટનગરમાં બિલો ચૂકવો છો? આ દિલ્હી નથી, હૉલૅન્ડ છે.'

'યસ સર' કહી હું ઊભો થાઉં ત્યાં તો એ ફાંકડો મર્દ મને જોરથી બાઝી પડ્યો. એ તે મિ. શાઆપ—ભારતમાંના નેધરલૅન્ડ્ઝના કલ્ચરલ ઑફિસર. બબ્બે વર્ષે રજા ભોગવવા સ્વદેશ આવે, એમ એ અહીં આવી પડેલા; અને સવારથી આમ્સ્ટર્ડામ ટેલિફોન કરે પણ મારો પત્તો ન મળે. પરંતુ પરદેશમાં હું હોટેલમાંથી બહાર જતાં; જો કાર્યક્રમ નિશ્ચિત હોય તો, જતી વખતે હાથે લખીને બહારના કાઉન્ટર પર ચિઠ્ઠી મૂકતો જાઉં. કોને ખબર! ક્યાંક ભરાયા–ભટકાણા તો? યા લગભગ સાઠની લગોલગ આવી રહેલું છાતીનું ધમણિયું એકાએક ફસકી બેસે, યા લોહી દદડાવવાનો પંપ જ બંધ કરી બેસે તો?

એટલે એને એમ ખબર પડેલી કે સવારની સવારી હાગ તરફ ઊપડી છે, તેથી સ્ટેશન કે આજુબાજુના રેસ્ટોરાંમાં એકાદને શુમારે ડોઝરું ભરવા બેસશે, એમ અટકળ કરી 'બાલમ મારા' મારી ભાળમાં અહીં હાજર થઈ ગયા. એક પુડિંગ તો ખાધું જ હતું, પણ એ પાકી વ્યક્તિ મારો પુડિંગનો ટેસ્ટ જાણે, એટલે બીજી જાતનું મંગાવી ખવાડ્યું, ખાધું, અને દિલ્હીથી માંડી ધ હાગ સુધીની કંઈક વાતો ઉડાવી. ક્યાં દિલ્હીના ગૉલ્ફ લિંક્સના એના ઘરમાં મળવું, અને ક્યાં અહીં પાછા ટકરાવું? એટલે અમને તો બહુ મઝા પડી. જો એનો અહીં ભેટો ન થાત તો એ સાંજે થીએટરમાં તો ભટકાત જ, કારણ એણે ક્લબહાઉસમાં પૂછી સાંજના નાટકની ટિકિટનો નંબર પૂછી લીધો હતો. બાકીનો દિવસ અમે વાતચીત તેમજ કેટલાંક સ્થળો જોવામાં ગાળ્યો અને સાંજે હું નાટકમાં ગયો, ને એ એમને કામે ગયાં.

આજે ત્રણ નાટકો હતાં: પ્રેમના પંથમાં પથરાતા કંટકો પર. ત્રણે નાના એકાંકી હતાં, પણ ત્રણેનો મુદ્દામાલ એક જ જાતનો હતો એટલે

કે ત્રણે ત્રણ ફ્રેન્ચ લેખકોની કૃતિઓ હતી, અને તે હેતુપુરઃસર રાખવામાં આવી હતી. પહેલું નાટક તે મરીવાનું, ૧૮મી સદીમાં, ૧૭૩૦માં લખાએલું. કિસ્સો પ્રેમનો. પ્રેમનો અંકુર ફૂટચો કે જુઓ પછી એનો પરપોટો થવામાં મજા! કિશોર અને કિશોરી; (એમનાં નામ સાથે આપણે શું કામ છે?) માળાં પૈસાદારનાં દીકરા-દીકરી; માબાપે વિવાહ-સંબધ બાધી આપેલો તે એમને પૂરેપૂરો કબૂલ; પણ તારુણ્યમાં, જુવાનીની ગદ્ધાપચ્ચીશીમાં માનવ આવે એટલે ચેડાછંછેડા કાઢચા વિના એને ચેન પડે ખરું? બંને કુટુંબ પૈસાદાર; એનાં આ ફરજંદો; બંનેએ મળી એવી ગમ્મત કરવા નિરધાર્યું કે થોડો સમય માટે આપણે પરસ્પરના બંગલામાં ઘરનાં ચાકરની માફક રહીએ;—એટલે કે કિશોર કિશોરીના ઘરમાં એના ઘરના નોકરનો પાઠ ભજવે, અને કિશોરી કિશોરના ઘરમાં એની નોકરડીને બદલે કામકાજ કરે; અને પેલાં ખરાં નોકર-નોકરડી શેઠોના નબીરા તરીકે પાઠ ભજવે. આમ અદલાબદલી વિચાર્યા પછી તે અમલમાં મૂકતાં, શેઠના ફરજંદ જેવો થએલો નોકર અને શેઠની નોકરડીને બદલે આવેલી પેલી ખરી પૈસાદારની દીકરી, એમ બંને જોડી વચ્ચે કામકાજ અને વ્યવહાર વધતાં આકર્ષણ થયાં. એમાંથી પ્રેમ પ્રગટચા, એમાંથી હસવામાંથી ખસવાં થયાં, પોતે જ ઊભી કરેલી ઊંચનીચની જાળમાં ફસાતાં ગયાં, નીચે ઊંચ માનવા માંડચું, અને ઊંચને નીચા થતાં બરાબર ન આવડચું. એમાં જે રાંધણ અટવાવા ગાંડચાં તેમાં વિવાહ તો વિવાહને ઠેકાણે રહ્યા, પણ જાગ્રત થએલા પ્રેમને આખરે અંતરાયો નડવા લાગતાં જીવન અને પ્રણયની જે રેવડી દાણાદાણ થઈ છે તે જોવાની મઝા આવી.

ત્યાર બાદ ૧૯મી સદીનું ૧૮૪૯માં લખાએલું એક નાટક. લેખક મ્યુસે. એમાં પ્રેમના પંથમાં કુળ અને ખાનદાનના ખયાલ આડા આવી કનડે છે; શેઠશેઠાણી પૈસાના છાકે બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠાં છે; અને પછી તો ખાટલેથી પાટલે અને પાટલેથી ખાટલે એવી દશામાં એમનાં નોકર-નોકરડી બુદ્ધિ દોડાવી વહીવટ હાથમાં લે છે. પરિણામ? પરિણામ શેઠ નોકરડીના પ્રેમમાં અને નોકર શેઠાણીના પ્રેમમાં, અને પછી શેઠ-નોકરની અને શેઠાણી-નોકરડીની જે ફેરફુદરડી જામે છે તે જોઈ જોઇને, નાટકની ભાષા સમજો કે ન સમજો છતાં, પેટનાં આંતરડાંના હસીહસીને વળ ચડાવવા જ રહે.

ત્રીજું નાટક વીસમી સદીનું તે અનુઈનું. ૧૯૪૨માં લખાએલું નાટક. એમાં નાયક-નાયિકા પ્રેમમાં તો પડે છે જ, પણ નાયિકા માને છે કે નાયક બહુ પવિત્ર માણસ છે ને પોતે એને લાયક નથી; જ્યારે નાયક બીજી બાજુ પોતાના અંતરમાં એમ માને છે કે નાયિકા લાખ સતી કરતાં પણ સો ગણી વધારે પવિત્ર સતી છે, એટલે પોતે એને લાયક નથી! એથી કરીને સીધાપાધરા પ્રેમના પંથમાં હાથે કરી દુ:ખના ડુંગર ઊભા કરે છે. આમ ફ્રાન્સની ત્રણ નાટિકાઓમાં એક જ પ્રેમનો દોર વણાએલો રાખી પ્રેમના અવનવા સ્વરૂપો રજૂ કરવામાં આવ્યા.

અરે, પણ આમ રોજ રાતે જોએલાં નાટકોનો હિસાબ આપવા બેસીશ તો પાર ક્યારે આવશે? નાટકો ઉપરાંત કૉન્સર્ટ હૉલમાં બાક, હેઇડિન, મોત્સાર્ત, મેન્ડલસોન અને ત્ઝાઇકોસ્કી જેવા સંગીત નિયોજકોની સિમ્ફની યા એમની કોઈ રચના સાંભળી એ વિષે તો હજી આપણે ઈશારા સરખા પણ કર્યા નથી. હવે એ તો જે થાય તે ખરું. નાટક એ સંસારનો અરીસો છે એમ પહેલાં એકે કહ્યું અને પછી અનેકે કહ્યા કર્યું, તો એ કથનમાં કંઈ સત્ય તો હોવું જોઇએ એ ચોક્કસ. માણસનો સંસાર એક જીવન પૂરતો. જન્મ્યા જીવ્યા અને ગુજર્યા. એમાં ઘણા તો જીવતા પણ નથી, જીવતાં એમને આવડતું જ નથી. નસીબ એમનાં! પણ આ નાટકમાં તો રંગભૂમિ ઉપર જાતજાતનાં જીવન જીવાય, એમાં સહૃદયથી પણ બનાય, જાણે આપણે જ એ જીવતા હોઇએ એવું મનાય, અને તે પણ ટૂંકી મુદતમાં. તો એ લહાવો શા માટે ન લેવો?

સાથે કોણ આવ્યું અને બેઠું એની પંચાતમાં બધાને મારા જેટલો રસ ન જ હોય, એટલે એ વાત છોડી 'કોસી ફેન ટુટી' નામની મોત્સાર્તની એક બહુ જૂની હાસ્યરસિક ઑપેરામાં જઇએ. એમાં એણે નારી જાતિના સ્વભાવની ઠેકડી ઉડાડી છે. ત્રણ જણાએ શરત મારી. એમાંનો એક આલ્ફૉન્સો કહે કે સ્ત્રી થઈ એટલે એમાં વિશ્વાસ ન રાખવો. બીજા બે બહાદુરો તાજા વિવાહસંબંધથી બંધાએલા, તે કહે, 'છટ છટ્, સ્ત્રી જેવી કોઈ વફાદાર જાતિ ન મળે' બસ લાગી શરત! થઈ જાય રાજા! બીજી શરત એ કે આલ્ફૉન્સો કહે એમ પેલા બેએ કરવાનું, કબૂલ.

ઘાટ ઘડાયો, કાંટા બેસાડચા, ચોકઠાં ગોઠવાયાં,—એવાં કે તરત પેલા બેને લશ્કરની છાવણી બીજે નંખાવાની છે એમ કહી ગામ બહાર મોકલાવી દીધા. આપણા આલ્ફૉન્સોએ એ બે જણાને, ખરું પૂછો તો પોતાને ઘેર જ સંતાડેલા. પછી બેત્રણ દિવસ રહી બંનેને ઈશ્કી આલ્બેનિયનના પોશાકમાં સજાવી, ક્યાંક મેળાવડામાં પેલી બે પોટ્ટીઓ ભેગા મેળવી દીધા. એમ ઓળખાણ થતાં, 'તમે સરસ છો' કહેતાં, જરા હાથેહાથ મળતાં, હીહી હાહામાં મલકતાં, કાલે જરૂર મળજો એમ કહી આખર વિદાય લેતાં, પાછાં હાજર થતાં, હસતાંરમતાં, ખાખાખીખીથી માંડી ખાણીપીણી-ભેટસોગાદ ને કિસકોટિ સુધીનો વ્યવહાર વધતાં, પ્રેમ પ્રેમ પ્રેમનાં પુકારમાં લગન પણ લઈ નાખ્યાં. દફતરદાર દસ્કત કરાવવા હાજર થયા ત્યાં બે વરરાજા જ હાજર ન મળે! અને આવી પહોંચે છે લશ્કરી ઠાઠમાં અસલી વરરાજાઓ! અને અહીં તો છે લગન રજિસ્ટર કરાવવાના મામલા! એમાં પેલા બેનાં નવાં નામો અને સાક્ષીદારો જોતાં આ બે અફસર સાહેબો તો ઊછળી પડચા! ત્યારે આપણો આલ્ફૉન્સો કહે છે કે હવે આગળ તમારે જે કરવું હોય તે કરજો, પહેલાં મારી શરતની રોકડી રકમ મને ધરી દો કે હું મારે મારો રસ્તો પકડું. નારી નામે આવી! અમે તો કહેતા જ હતા!

આ બધું હસવામાં, ગાવામાં અને અભિનયમાં એવી સચોટતાથી રજૂ થયું કે ઘડીભર તો સૌ કોઈ માનતા થઈ ગયા કે એ જાતિ ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખવો. ભજવનારી નારીઓ ઍન્ડ્રીઆના માર્ટિન અને મારીઆ ડૉન્જન. અભિનયની જાણકાર, નખરાં કરવામાં હોશિયાર, લશ્કરના અફસર કે આલ્બેનિયન સોદાગર ગમે તે નારદ કે વિશ્વામિત્ર છાપના અખંડ બ્રહ્મચારીઓ હોય તો તે પણ ભલે આવી જાય, ભલભલાને પાણીપાણી કરી નાખે એવા એમના ઠસ્સાઠઠેરા.

નાટક જોઈ બહાર નીકળ્યા. તાજેમાજે વરસાદ રસ્તા છંટકારી ગએલો. ઠંડી હવા ભમરાતી હતી. ત્યાં પેટમાં ભૂખ નગારાં વગાડે, એટલે (વળી ચિત્ત કંઇક ઠેકાણે, તે) સીધા અમારી ફ્લમમાં જ ખાવા ઊપડચા. હૉટેલની પાસે હતી, ને વળી માગ્યું ખાવાનું મળશે એમ માની મશાલેદાર સૂપ, તળેલી મચ્છી ને શાકભાજીમાં ઓબરઝીન કહેતાં વેગણાં મળે તો એમાં બટાકા ભેળવી બાફવાની સૂચના આપી, ને પેલી બે નારીઓ, માર્ટિના અને ડૉન્જનની પ્રોગ્રામમાંની છબિ ઉથલાવી જોવા કરું છું ત્યાં તો એ આખું ટોળું આવી પહોંચ્યું ને મારા ટેબલ પર ત્રણે ખુરશી ખાલી હતી એમાં, આ બધા કાર્યક્રમો ગોઠવવાના દફતરમાં કામ કરનારી અમારી માદામ મોનાસે, પેલી બે સન્નારીઓને બે ખુરશીમાં બેસાડી ને ત્રીજી ઉપર પોતાની નાનકડી બૅગ રાખી સરકી ગઈ. હું તે હવે પેલી છબિ જોઉં, કે આ મૂર્તિઓને નીરખું? કારણ છબિઓમાં હતી તેવી એ નહોતી દેખાતી. તેમ રંગભૂમિ પર દેખાવડી લાગતી હતી, તેના કરતાં અહીં અનેકગણી સુન્દર એ દેખાતી હતી. એમાં માર્ટિનાનો વાળનો આગલો એક વળાંક તો મનમર્કટને (અનુસંધાન પૃ. ૧૯૬મે)

નટવરલાલ માલવી

ગુલાબનો જુલાબ

અમારા એક સ્વજન એક વાર માંદા પડયા. પોતાને ત્યાં પદરેક દિવસ દવા કરી, અરધુંપરધું ઠીક લાગ્યા પછી હવા-ફેર માટે અમારે ત્યાં આવ્યા. સાથે જુલાબની વિલાયતી બનાવટની ટીકડીઓની એક શીશી લાવેલા. સાજા થયા એટલે પાછા જતી વેળા એ ટીકડીઓની શીશી અમને ભેટ આપતા ગયા. સઘરાખોરી એ આપણો મૂળભૂત, સ્વભાવ, એટલે શીશી ફેંકી દેતાં જીવ ન ચાલ્યો. સંઘરી, સંઘરી, તે સાત વરસ સંઘરી, ને સાતે વરસે આખરે કટાળીને ફેંકી દીધી; કેમ કે અમે આજ વીસ–બાવીસ વરસથી જુલાબ લેવાનું તદ્દન બધ કરેલું છે, ચંદ્રવદન મહેતાએ જેમને 'આગગાડી' પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે તે પરાગજીભાઈ દેસાઈ એ, સત્તાવીસેક વરસ પર, ઈ. ૧૯૩૪ ૫માં એક નુસખો બતાવેલો. કામ પ્રસંગે એમને ત્યાં જવાનું થએલું, ને વાત નીકળી એટલે કહે: 'એક બહુ સરસ જુલાબ મને એક ડોશીમાએ બતાવ્યો છે. એકાદ પૈસાનો ખરચ થાય એવું છે.'

'તો તો બતાવો ભાઈ, એવું મફત જેવું જે કંઈ હોય તેમાં આપણા રામને બહુ રસ પડે છે!' અમે કહ્યું.

'એક પૈસાનાં સૂકાં ગુલાબનાં ફૂલ લાવો. તેને ચોખા ઓરતી વેળા તેમાં નાખી દો. ભાત રંધાઈ ગયે સરસ મજાનો, લહેજતદાર ગુલાબ-ભાત થશે. પછી તેમાં ખાંડ ને થોડું ઘી નાખીને ખાઓ–આપણે ઘઉંની સેવ ખાઈએ છીએ તે જ પ્રકારે. પછી જુઓ તેની તાસીર.'

આવી મજાની, નવી જાતની સુગંધી દવા, જેમાં ખાસ કશો ખરચ નહિ, તે આપણે છોડીએ શાના? ઘેર જઇને બીજે જ દિવસે અમે તો ગુલાબભાત ખાધો—અમે એટલે કે ઘરનાં બધાંએ ખાધો. અને ખરેખર, સરસ મજાનો પચેલો રેચ થયો!

ગુલાબનાં ફૂલ રેચક છે. [ને કદાચ તેથી 'ગુલાબ' શબ્દમાંથી જ 'જુલાબ' શબ્દની (ને અંગ્રેજી Julep જ્યુલેપ શબ્દની પણ) ઉત્પત્તિ થઇ હશે?] જેને ફાવે તે અવારનવાર આ 'ગુલાબજુલાબ'નો ઉપયોગ કરશે તો હાનિકારક જડ અગર ઉગ્ર દ્રવ્યોમાંથી બનતી ઘણીક જાતની જુલાબ-ગોળીઓમાંથી મુક્તિ મળશે.

એવો જ બીજો સ્વાદિષ્ટ 'જુલાબ'એ એક નવી જ જાતનાં ઢોકળાંનો છે. ચણાની દાળનાં ખમણ ઢોકળાં તો મશહૂર ચીજ છે, ઘેરઘેર બને છે. તે ય રેચક તો છે જ. પણ ચણા પચવામા જરા ભારે. પચવે હલકામાં હલકું કઠોળ તો મગ. એ મગની દાળનાં ઢોકળાં બનાવીને ખાઇ જોજો. મગનું યૂષ—બાફેલા મગનું ઓસામણ, યા છાગેલો પાતળો રગડો તો હલકા ખોરાક તરીકે, માંદગીમાંથી તાજા ઊઠેલા દર્દીઓને અપાય જ છે. તે પણ પેટ સાફનું કામ સારું આપે. દર્દી ન હોઈએ, ખાસ માંદગી ન હોય, તો યે પેટને સાફ કરવાની જરૂર તો અવારનવાર પડયા જ કરે. એવે વખતે આવા સ્વાદિષ્ટ ખોરાકની મદદથી પેટને સાફ કરી શકાતું હોય, બગાડનો નિકાલ કરી શકાતો હોય, વગર પૈસે કામ થતું હોય, ખાતાંપીતાં ઉપચાર થઈ જતો હોય, તો કોને ન ગમે?

કબજિયાતનાં તો ઘણાંઘણાં કારણો છે, પણ એક નવું જ કારણ છેલ્લા દશકા–દોઢ દશકામાં ઊભું થયું છે, ખાસ કરીને શહેરોમાં જોશભેર પગદંડો જમાવવા લાગ્યું છે. તે છે, વખત–કવખતે, રાત્રે, શિયાળામાં, પણ થતો વધારેપડતો આઈસક્રીમનો ઉપયોગ, અને શીતાગારમાં (રેફ્રીજરેટરમા) રાખેલાં પાણી શાકભાજી ને ફળફળાદિનો ઉપયોગ. જીભને તો એ બધું ભાવી ને ફાવી જાય છે, પણ ગરમ દેશની પ્રજાનાં આંતરડાં રૂપી યંત્રને એ વાત માફક નથી. તેને એ બધું ભરણું શરદીથી ભરી દે છે, તેની કુદરતી તાકાતને વણસાડે છે, તેની વિસર્જનશક્તિ પર ઘા કરે છે, આંતરડાંની મૂળભૂત ઉષ્મા ધીમેધીમે ઠરવા લાગે છે, ને તેમાંથી સર્વ રોગોના મૂળ રૂપ મહાશત્રુ કબજિયાત પ્રકટે છે.

નિર્દોષ રેચક ચીજોનો પણ આપણા દેશમાં તોટો નથી. રેચક વનસ્પતિઓ, એટલે કે કાષ્ઠદ્રવ્યો—હરડે, જેઠીમધ, સોનામુખી જેવાં દ્રવ્યો શરીરમાં ખાસ મુસીબત કે ગરબડ ઊભી કરે તેવાં નથી. પણ તેની બનાવટો બજારમાં લેવા દોડશો તો મઝા નહિ રહે. કોણ જાણે કેટલા વખત પહેલાં બનેલો એ માલ હોય. કોણ જાણે સાથે બીજું પણ શું યે નાખ્યું હોય. એટલે મૂળ ચીજોનો જ ઉપયોગ કરવાથી નાણું યે બચશે ને કઈ ચીજની કેવી તાસીર તમારી કાયા પર છે તેનો પણ કયાસ આવશે. આ બધી સૌમ્ય ચીજો છે, છતાં તે ય વારંવાર તો વાપરવી યોગ્ય નથી જ. આતરડાંને પોતાની મેળે જ કામ કરવા દેવું એ વધારે ઠીક છે, ને ચાલુ ચલણી ખોરાક તથા શાકભાજીના ફેરફાર વડે જ આંતરડાંને મદદ કરવામાં ડહાપણ છે. જે રોજિંદા જીવનનાં નથી, ખાનપાન રૂપ નથી એવાં ભલે નિર્દોષ દ્રવ્યો પણ વારંવાર મળ્યા કરવાથી આંતરડાંને એવી હાથલાકડીની કટેવ પડી જાય છે, ને પછી એવી ચાલણગાડી વગર ચાલવાનું તેમને ગમતું જ નથી; એટલે અંશે તેઓ નિર્બળ બને છે.

ત્યારે દિવેલનું શું? દિવેલની તો ઠીકઠીક ભલામણ આપણા ડોશી-શાસ્ત્રમાં ચાલતી આવી છે. દિવેલનો શીરો મેં કટાણું મો કરીને બચપણમાં થોડો ખાધો છે. સોનામુખી ને સંચળની ફકી અમારાં માતાજી ઘરમાં બનાવીને રાખતાં, અને લગનસરા–જમણસરાના ગાળામાં અમારે તેનો અવારનવાર ઉપયોગ કરવો પડતો. આજે એવી જ ફાકી, જે બેચાર આનામાં ઘેર બનાવી શકાય તે જુદાંજુદાં નામે બજારમાં રૂપિયે બે રૂપિયે વેચાય છે,–અને કદાચ વધતી જતા વિભક્ત કુટુંબપ્રથાને સારી પેઠે માફક આવી જાય છે,—આવી ગઇ છે.

પણ દિવેલ પર આવીએ. આ સંબંધમાં મશહૂર આરોગ્યશાસ્ત્રી, વૈદકશાસ્ત્રી (હોમિયોપાથ) ડૉ. જે. એલિસ બાર્કરનો અભિપ્રાય જાણે કે જગત સમગ્રથી અળગો જ નહિ, ઊંધો છે! લખે છે એ:

'દુર્ભાગ્યે બધી જ ખૂબ વપરાતી રેચક દવાઓ, સારક દવાઓ, અને અંત્રશુદ્ધિકારકો (બૉવેલ ડિસઈન્ફેક્ટન્ટ્સ)માં આંતરડામાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરનારા, તેને સળવળાવનારા ઝેરી પદાર્થ હોય છે, અને તે ગજબનું નુકસાન કરી જાય છે. સૌથી લોકપ્રિય જુલાબ દિવેલનો લેખાય છે, અને તે અત્યંત જોખમી, ભારે આફતજનક દ્રવ્ય છે. તેણે પુષ્કળ માંદગી પ્રસારી છે અને હજારોનાં મરણ નિપજાવ્યાં છે. રૉયલ કૉલેજ ઑાવ સર્જ્યન્સના અધ્યક્ષ લોર્ડ મોઇનિહાને 'અસેઈઝ ઑન સર્જિકલ સબ્જેક્ટ્સ'માં એપેન્ડિસાઇટિસ (અંતપુચ્છ)નો વિષય ચર્ચતાં લખ્યું છે કે એપેન્ડિસાઇટિસનો આકરો હુમલો આવે તેની પહેલી નિશાની તો દુખાવો. એટલે પછી થાય શું—કે મા, કે પત્ની કે નર્સ, જે કોઈ ઘરમાં હોય તેને કુદરતી જ તાલાવેલી થઇ જવાની કે લાવોને, સારો મઝેનો જુલાબ આપી નાખોને. એટલે ટપ દઇને આવી પડે દિવેલ. એ જ સામાન્ય રવૈયો. ને તેનો મસમોટો ઘૂંટડો ભરાવી દેવાનો. બેત્રણ કલાક ગયા ન ગયા, ત્યાં તો દર્દીને અત્યંત, અસહ્ય,

નવી જ જાતની બળતરા ઊપડવાની, ન સમજાય તેવી. પેટની દીવાલો સખત થઈ જવાની. તેના નીચલા ભાગમાં એકાએક સુંવાળપ પ્રસરી જવાની, નાડીની ગતિ વધી જવાની, અને સખત પેરીટોનાઇટિસનાં બધાં જ લક્ષણો એકદમ પ્રકટ થઈ જવાનાં!

આજે સાતેક વરસથી મારી પાકી ખાતરી થઇ ગઇ છે, કે ઍપેન્ડિસાઇટિસના કિસ્સામાં આ જાતના જુલાબમાંથી સખત આફત ઊભી થાય છે, અને પેરિટોનાઇટિસ (આંતરડાંની આસપાસના તંતુ-જાળપટના સોજા)ના રોગના પ્રત્યેક કિસ્સામાં જરા પણ સંકોચ કે આંચકા વગર હું કહી દઉં છું કે આ પરિણામ જુલાબનું જ છે. પેટમાં દુખાવો થાય ત્યારે બાળકોને દિવેલ આપવું એ ખરું જોતાં ઘાતક છે; ત્યારે હું તો જ્યાંજ્યાં ફરું છું, જોઉં છું, સાંભળું છું ત્યાં ત્યાં મા કે નર્સ એ સિવાય બીજું કશું કરતાં જ નથી. મહાન આફતને નોતરવાની જ ક્રિયા કરે છે. (મિરૅકલ્સ ઑવ હીલિંગ-પૃ. ૨૨૧).'

તેની પૂર્વે બે-ત્રણ દશકા અગાઉ ડૉ. ઈ. એમ. હૅલ નામના વૈદકવિદ્યા નિષ્ણાતે 'ન્યૂ રેમીડીઝ' નામના પુસ્તકમાં લખેલું છે: 'દિવેલ મોટી માત્રામાં લેવાય ત્યારે તેની અસર પરત્વે જે નિરીક્ષણ કરશે તે પ્રત્યેકને ખાતરી થવાની જ કે એના વડે આંતરડાંમાં ફફડાટ થાય જ છે. આંખમાં દિવેલનું ટીપું નાખો તો આંખમાં પણ ખૂંચામણ થવાની, રતાશ આવવાની, કંઈક દુખાવા જેવું લાગવાનું, ભારેપણું પણ ખરું. ચામડી પર દિવેલ ઘસો, તો ય રતાશ આવી જાય છે કે ફોલ્લા ઊઠે છે. એ જ જાતની ઉત્તેજના (ઇરીટેશન) એ આંતરડાંમાં ઉત્પન્ન કરે.'

આ બધા અભિપ્રાયો આપણને ગળે ઊતરવામાં મુશ્કેલી પડે, કેમકે આપણે તો દિવેલના જમાનાજૂના મા'તમથી તરબોળ બનેલા છીએ. મેં આંખોમાં દિવેલ ઘણી વાર આંજ્યું છે, રાત્રે સૂતી વેળા જ. જરાક ખૂંચામણ તો લાગે જ, પણ પછી તો ઊંઘી જ જવાનું હોય, એટલે વાત પતી જાય. દિવેલ આંખમાં આંજ્યાથી મને નુકસાન થયું હોય કે કોઇને ય થાય એવું મને લાગતું નથી. પણ તેનાં કારણ મને કંઈક જુદાં જ લાગે છે. એક વાત તો એ કે આ પશ્ચિમી દાકતરો જે દિવેલની વાત કરે છે તે તો 'દિવેલના મુડદા'ની—જે દિવેલમાંથી એની 'વાસ', ઊર્ફે એનો સ્વાદ, ઊર્ફે એનો પ્રાણ કાઢી લેવામાં આવેલો છે એવા દિવેલની એ વાત છે; ને બીજું એ કે એ ઠંડા મુલકના લોકોની વાત છે. ઠંડા મુલકમાં વસતી પ્રજાઓને આ જાતની અસરો થતી જ હશે, પણ આપણે ગરમ મુલકના રહીશો છીએ, દિવેલ અમુક રીતે આપણને કોઠે પડેલું છે, અથાણાંઓમાં આપણે તેનો અતિ લાભદાયક ઉપયોગ કરતા આવ્યા છીએ, મરચાંની ગરમીનું એના વડે જ આપણે નિરસન-નિવારણ કરીએ છીએ, કારણ કે આપણે મરચાં પણ સારી પેઠે વાપરીએ છીએ. જે પ્રજા મરચાં વાપરતી હોય તે દિવેલ વાપરે તો તાસીર જુદી જ રહે. મરચાં ન વાપરતી ઠંડા દેશની પ્રજા, બારે માસ વરસાદ ને બરફના હવામાનમાં જીવતી, પ્રજા જેની ચામડી, ને કદાચ જેનાં આંતરઅંગો પણ એ ઠંડીથી બરછટ બની ગએલાં હોય છે એવી પ્રજાને માટે દિવેલ બલકે દિવેલના સત્ત્વ વગરનું 'દિવેલ શબ' નુકસાનકારક નીવડે એ સમજી શકાય એવી વાત છે.

પણ તો પછી, ભલા ભાઈ, આ વાત કરવાનો હેતુ કયાં? એમની બલા એમની સાથે ને એમને માથે! આપણે એની તથા શીદને જોઇએ?

સવાલ તદ્દન સાચો છે, ને તે ધ્યાનમાં હોવા છતાં લક્ષમાં રાખીને જ આ લખ્યું છે. મારે કહેવું છે તે એ, કે શીતવીર્ય કાયાઓ માટે, વાતુલ કાયા માટે દિવેલનો ઉપયોગ હાનિકારક બને જ; મરચાં અતિ ઓછાં ખાનારાને પણ એ નડે તો નવાઈ નહિ. જેમના કોઠામાં ગરમી છે તેમને કદીક દિવેલ લીધું હોય તો ખાસ નડે નહિ. આપણે ત્યાં પ્રૌઢ માણસોને તો જાણ હોય જ છે કે પોતાનો કોઠો પિત્તપ્રધાન છે કે, પોતાનું શરીર વાયુપ્રધાન, યા વાયડું-વાતુલ છે, અગર કફપ્રધાન છે. તેમાંના 'વાતુલ'ને 'કફપ્રધાન'એ બે પ્રકારના માનવીઓ માટે દિવેલનો ઉપયોગ હાનિકારક જ બનવા સંભવ છે.

દિવેલનો એક સરસ ઉપયોગ,જુલાબની દૃષ્ટિનો જ, મારી જાણમાં આવ્યો છે. તે અતિ નિર્દોષ અને ખરેખર ગુણકારી લાગ્યો છે.

બાળા મૂળે ભાવનગરની, પણ પરણીને સૂરત આવેલી. સૂરતમાં જ જન્મારો ગુજાર્યો. લગભગ નવેક બાળકોનો પરિવાર થયો, ને બધાં દીકરા દીકરી મુકાબલે, ઘણાં જ તંદુરસ્ત, નીરોગી કહી શકાય એવાં.

આ બાઇ, ઘણું કરીને તો પિયેરથી જ જે કળા શીખી લાવેલી તે એ કે એ રોજ રોટલીની કણેક જરા દિવેલનું મ્હોવણ નાખીને જ બાંધતી. એટલે કોઈને ય ખબર પડયા વગર, જરા ય સ્વાદ આવ્યા વગર, પ્રત્યેક કુટુંબીજનના પેટમાં રોજરોજ દિવેલ આપોઆપ જતું અને કોઠાની શુદ્ધિ કર્યા કરતું. આમ દિવેલ આપોઆપ ગરમ થઈને અત્યંત સૂક્ષ્મ રૂપે જ જતું હોવાથી તે હાનિકર બનવાનો ભો નહિ.

બહુજનસમાજને દિવેલના ઉપયોગની આ સહેલી ગુણકારી રીતની ખબર કદાચ નહિ હોય. રોજરોજ નહિ તો અઠવાડિયામાં બે વાર આ મ્હોવણ વાપર્યું હોય તો મને લાગે છે કે કુદરતી રીતે કબજિયાત પર વિજય મેળવવામાં તે સારી પેઠે અનુકૂળ રહે. પેલાં બાઈના સમગ્ર કુટુંબમાં આયુષ્ય બહુ સારું લંબાયું. પણ દિવેલના મોટા ઘૂંટડા વારંવાર લેવાય તો તો આંતરડામાં શરદી થાય, તે ઠંડાં પડે, એવું મને લાગે જ છે. એનાથી ધીમેધીમે ક્ષુધા ને પાચનશક્તિ કમી થવાનો સંભવ છે. આમ તો જુલાબ તરીકે આપણા દેશમાં દિવેલની આબરૂ સારી છે, પણ લોકપ્રિયતા તો નથી જ. બાકી સામાન્ય જુલાબની જરૂર હોય ત્યારે તાંદળજો, પાલક, આદિ ભાજીનું મિશ્રશાક, મૂળા-મોગરી કોબી ચીભડાંનો કાચો ઉપયોગ (ફક્ત વઘારીને), રાત્રે સૂતી વેળા કેળાં દૂધનું ભેગું મિશ્રણ, અગર હરસનો વ્યાધિ ન હોય તેને માટે રાત્રે સૂતાં પૂર્વે અરધોપોણો તોલો ગોળનો ગાંગડો ઠીક થઇ પડે છે. શકય હોય તો થોડા દિવસ અગર નિયમિત આંતરે થૂલી ખાવાથી આંતરડાંની શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે. થૂલી તો મોળી પણ ખાઈ શકાય; પણ ગોળવાળી ખાવાથી પાચન વધારે સારું થાય છે અને ઈતર ખોરાકને પચાવવામાં પણ કંઈક મદદ મળે છે. મેં એ પ્રયોગ જાતે ઘણા દહાડા કરી જોયો છે. તેની બનાવટો જાણીતી છે, છતાં તે રીત પણ આપી દેવી જરૂરી લાગે છે: પહેલાં પાણી ઊકળવા મૂકવાનું, અને તેમાં શેર થૂલીએ લગભગ દોઢ પાશેર અગર થોડો વધારે ગોળ નાખવાનો. પાણી ઊકળે એટલે તેમાં ઘી અગર તેલથી મોહીને થૂલી નાખી દેવાની, ને થોડી વારે હલાવતાં રહેવાનું. પાછળથી ઢાંકી દઈ ઉપર દેવતા મૂકી દેવાનો. પૂરી સીઝી ગયા પછી અંદર જરૂર મુજબ-પચે તે મુજબ થોડું ઘી નાખીને ઉપયોગ કરવાનો.

મશહૂર દાકતર બાર્કરના અભિપ્રાય મુજબ ડૉકટરો સામાન્ય રીતે વિલાયતી મીઠું, (એપ્સમ સૉલ્ટ), કાસ્કારા (કાચકાની બનાવટ), દિવેલ, નેપાળો, એનિમા (બસ્તી) આટલા જુલાબો દર્દીઓને બતાવે છે. એ બધાંયનો ઉપયોગ બાર્કર પોતે હાનિકારક લેખે છે. ફક્ત પૅરેફિનને એ નિર્દોષ લેખે છે; પણ તે ય ખરું જોતાં ખનિજ પદાર્થ—ઘાસલેટનું સ્વરૂપ હોઇ તેને માટે પણ વિરોધ જણાયો છે. મને એનો અનુભવ નથી. મારું માનવું છે—ને બધા ય વૈદકીય વિચારકોનું માનવું છે તે એ જ કે આવા કામચલાઉ ઉપચારો ખોટા જ લેખાય. આંતરડાંની શક્તિ વધારી દઈ, મળને ફેંકી દેવાની તેમની કુદરતી સ્થિતિસ્થાપકતા પર જ તેમને ફરી આણવાં, અને રોજિંદા (અનુ. પૃષ્ઠ ૧૯૧)

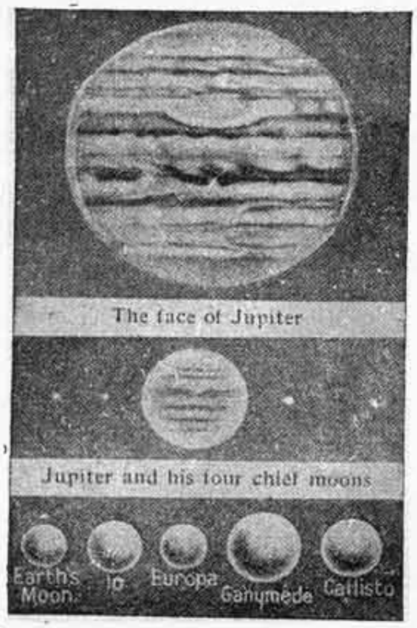

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં

વૈશાખ ૧૯૯૪ અંક ૧૭૩

આજથી પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંના ૧૭૩મા અંકના ઉઘાડની તંત્રીનોંધમાં એ અંકની આછી રૂપરેખા આપી હતી. તેમાંની નીચેની ટૂંકી તારવણી પણ બતાવશે કે 'કુમાર' સદા કેટલું વૈવિધ્યસભર રહ્યું છે: રાષ્ટ્રગીત 'હિન્દોસ્તાઁ હમારા'ના વિધાતા કવિ ઈકબાલનું ચરિત્ર; આપણી પૃથ્વી જેવી તેરસો પૃથ્વીઓ પોતામાં સમાવી શકનાર ગ્રહ ગુરુ ઉપરનો લેખ; મહિનામાં પાંચપાંચ બાળકોનો ભક્ષ કરી ગેબ થઈ જનાર ચોર-જાનવરનો શિકાર; 'અગ્નિકણ સમી લાલ આઘૂર્ણિત આંખોવાળો, સ્વેચ્છાચારી, મદોન્મત્ત ને વિશૃંખલ' એવા હોલાનો પરિચય; 'માથું દુખે છે' એ ફરિયાદનાં કારણોમાં ઊંડા ઊતરવા મથતો લેખ; 'અજેય શિખર એવરેસ્ટ'ને પાદાક્રાન્ત કરવાના છેલ્લા પ્રયાસની શક્યાશક્યતા; 'સાઈકલ પર સાવચેતી' વિષે રાહદર્શન વગેરે વગેરે... આમાંનાં ત્રણચારની થોડીથોડી વાનગી જ જોઈએ:

ખરેખર, ગ્રહમંડળમાં જો કોઈને 'વિરાટ' કહી શકાય તો તે ગુરુને જ. આર્યોએ 'દ્યૌ: પિતર્' કે 'બૃહસ્પતિ' કહીને, ગ્રીકોએ 'ઝ્યૂસ' તરીકે અને રોમનોએ 'જ્યૂપિટર' (સરખાવો દ્યૌ: પિતર્)ના નામથી અત્યંત ગૌરવાન્વિત દેવત્વ અર્પેલો એ ગ્રહ આખા સૌર જગતમાં હેબતાવી નાખે એટલો મોટો છે. પૃથ્વી જેવી સાડા તેરસો પૃથ્વીઓ અને મંગળ જેવી તો નવ હજાર દુનિયાઓ તેમાં સમાઈ જાય! પૃથ્વીથી માંડીને ઠેઠ ચન્દ્ર સુધીનું દોરડું મેળવવા આપણે કદાચ ભાગ્યશાળી થઈએ, અને એ વડે ગુરુને વીંટવા નીકળીએ તો યે ૭૦,૦૦૦ માઈલ ખૂટી પડે!

સૂર્યમાળાના બીજા બધા ગ્રહોને ગૂંદી એક કરી નાખ્યા હોય તો પણ તેમાથા ગુરુ જવડા ગોળો ન બને. આપણી પૃથ્વી કરતાં તેરસો ગણા રાક્ષસી કદનો એ હોવા છતાં તેનું કલેવર પૃથ્વી કરતાં એવા તો ઓછા ઘટ્ટ પદાર્થથી બંધાએલું છે કે તેનું વજન માત્ર ૩૨૭ પૃથ્વીઓ જેટલું જ થાય.

શુક્રથી જ માત્ર ઓછો પ્રકાશિત અને મંગળથી જ ઓછો કુતૂહલ-પ્રેરક ગુરુનો આ ગ્રહ આકાશમાં સૂર્યથી ૪૮,૩૦,૦૦,૦૦૦ માઈલ દૂર રહ્યો છે, છતાં તેનો પ્રકાશ શુક્ર કરતાં બીજા કોઈ પણ ગ્રહથી ચડી જાય છે. બધા ગ્રહોની પેઠે એ પણ પોતાની ધરી પર ફરે છે,—પણ પૃથ્વી કરતાં તો અનેકગણી ઝડપે. આપણી માફક ચોવીસ કલાકને બદલે એ માત્ર નવ કલાક ને પંચાવન મિનિટમાં જ પોતાની ધરીની આસપાસ ફરી રહે છે, એટલે તેનો દિવસ પણ એટલો ટૂંકો હોય છે.

પણ જેટલા વખતમાં એ પોતાની ધરી પર ફરી રહે છે એટલા જ ઝડપી વખતમાં કંઈ સૂર્યની પરકમ્મા એ નથી કરી લેતો. તેનો પરકમ્માપંથ એવડો જબરો છે કે તે પૂરો કરતાં તેને ૪,૩૩૩ દિવસ લાગે. અને એ પૂરો થાય ત્યારે જ તેનું એક વર્ષ થયું ગણાય.

ગુરુનાં કદ અને પ્રકાશ એટલાં તો વિપુલ છે કે કોઈ સાધારણ દૂરબીનથી યે તેની દર્શનસમૃદ્ધિનો આનંદ સહેજે મેળવી શકાય. તમે દૂરબીન માંડી જોશો તો તેની આખી સપાટી એક પ્રકારના સમાંતર પટાથી ઘેરાએલી જણાઈ આવશે. એ પટા કાર્બન ડાયૉક્સાઈડ વાયુના બનેલા ધારવામાં આવે છે. અજાયબી તો એ છે કે એ પટાઓનાં રંગ અને પહોળાઈનો ક્રમ બદલાતો જ રહે છે. અલાદ્દીનના જાદુઈ ફાનસની જેમ એક પટો લાલ બને છે તો બીજો ભૂરો, ત્રીજો નારંગી તો ચોથો સફેદ!

જેવું એનું કદ વિરાટ છે એવો જ ગુરુનો પરિવાર પણ વિપુલ છે. પૃથ્વીએ એક અને મંગળે બે જ ચંદ્રોથી જ્યારે સંતોષ માન્યો છે, ત્યારે એણે તો નવ નવ ચંદ્રને પોતાની આસપાસ ફૂદડી ફરતા રાખ્યા છે.

અને 'કુમાર'ના સર્વપ્રિય 'વનેચર'નો એક પંખી પરિચય:

संभोगवेश्मप्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥
सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम्।
प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ॥
विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीषद्दधान मानन्दगतिं मदेन।
शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततोमण्डलकैश्चरन्तम् ॥
रतिद्वितीयेन मनोभवेन ह्रदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात्।
तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थमिवाभ्यनन्दत्क्षणमेकमीशः ॥

—કુમારસંભવ: ૯, ૧૦૪

'...હોલો: પ્રેમોન્મત્ત માદાના અતિ મનોહર કૂજનનું અનુકરણ કરતો; અગ્નિકણ સમી લાલ આઘૂર્ણિત આંખોવાળો; ફુલાવેલા કંઠને ઊંચોનીચો ઝુકાવતો; વારંવાર પૂછડી પંખા પેઠે ઉઘાડવાસ કરતો; કદી ય પંજરાવસ્થા ભોગવેલી નથી એટલે સ્વેચ્છાચારી વિશૃંખલ; મદોન્મત્ત થઈ ઘૂમતો ચંદ્રના જેવી શુભ્ર દેહપ્રભાવાળો; પીછાંથી મઢેલી સાથળવાળો; અહીંતહીં ગોળ ફૂદડી ફરતો ભમતો; કામદેવ અને રતિએ વલોવેલા અમૃતના સરોવરના જળમાંથી તાજાં ઊભરાતાં ફીણના ગોટા જેવો ઉજ્જવલ......'

અતિશયોક્તિના રજ પણ અંશ વિનાના આ લોકોત્તર વર્ણનનું

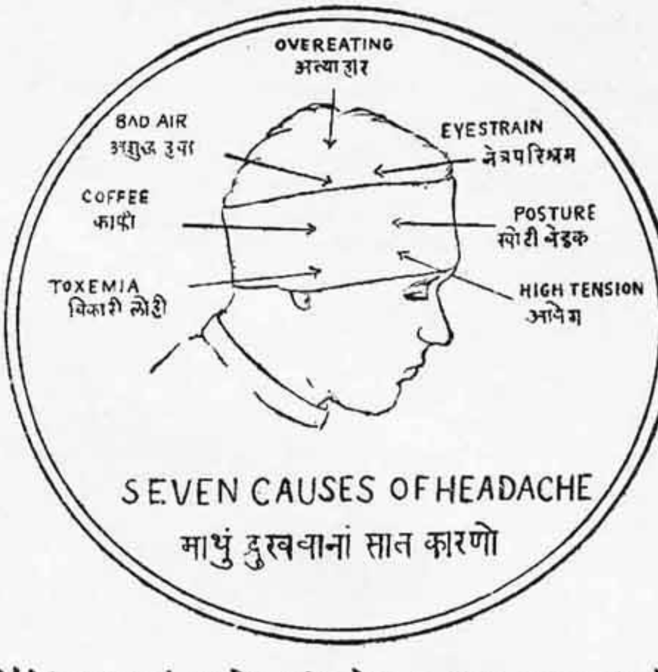
ઊડતો હોય ત્યારે શ્વેત ભસ્મનાં બાચકાં ઊડતાં હોય એવો લાગતો ગુજરાતનો સૌથી રૂપાળો ને મોટો સફેદ હોલો.

પાત્ર જે વિશિષ્ટ જાતનો હોલો બન્યો છે, એ સુભગદેહી પંખી તો આપણે ત્યાં અતિ સામાન્ય છે. એનું નામ Indian Ring Dove: आपाण्डुर कपोत. ગુજરાતના હોલામાંથી સૌથી રૂપાળો અને મોટો આ જ. સર્વાંગશુભ્ર દેહધારી એને મારા આંગણાના લીમડામાં ઊડતો જોઉં છું ત્યારે શ્વેત ભસ્મનાં બાચકાં ઊડતાં હોય એવો દેખાય છે. એનું વિશિષ્ટ ચિહ્ન : ગળાના પાછલા ભાગે કાળો કાંઠલો : એ કાંઠલાની ઉપલી અને હેઠલી ધારે શ્વેત પટ્ટી. એના બોલ : કુ–કુ–કુ; 'પરભૂ...તું.'

એના જેટલી જ—એનાથી યે વધારે વ્યાપક હોલાની અન્ય જાતિનું નામ Spotted dove. સાહિત્યકારોનો कुंकुमधूम्र कपोत. નામ પ્રમાણે જ અશેષ શરીર પ્રધાનપણે ઢેખાળિયા લાલ રંગે રંગાએલું. ગળાની બંને તરફ કાળાં ધોળાં ટપકાંની ચાળણીવાળું. એની તામ્રવરણી પાંખો પર જુવારના દાણા જેવડાં આછાં લાલ બિન્દુઓ, આપણાં આંગણાંમાં રોજ ભમતું. ક્ષણેક્ષણે પાણી પીવાનું શોખીન આ પંખી ઘરનાં જાળિયાં, બારીઓ, છાપરાં વગેરે સ્થળે તેમ વાડ, જાળાં ઝાંખરામાં માળા બાંધી રહે છે. ખરે બપોરે ઘરના મોભારેથી 'કુ કુ–કુ–કુ–કુ' બોલી ઘરધણીઆણીની ગાળો ખાતો એ કોને અપરિચિત છે?

એ બંનેનો ત્રીજો ભાઈ તે Little Brown Dove: चित्रग्रीव. એના શરીરનો રંગ ગોરાડુ. માથું મેલું લાલ છાયાવાળું. ગળાની બંને બાજુ પર ઝીણાં ઝીણાં કાળાં લાલ અપાર ટપકાં. આ ત્રણે આપણાં અતિવ્યાપક હોલડાં. જ્યારે ચોથી જાતના હોલા વ્યાપક ન કહેવાય.

આપણે ત્યાં હોલાની મથાવટી હલકી છે. એનાં પગલાં, એની બોલી, વસવાટ, દર્શન મનુષ્યને અત્યંત હાનિકર્તા મનાયાં છે. એથી જ એ મનુષ્યનું અત્યંત નિકટવર્તી છતાં પાલનને યોગ્ય નથી ગણાયું.

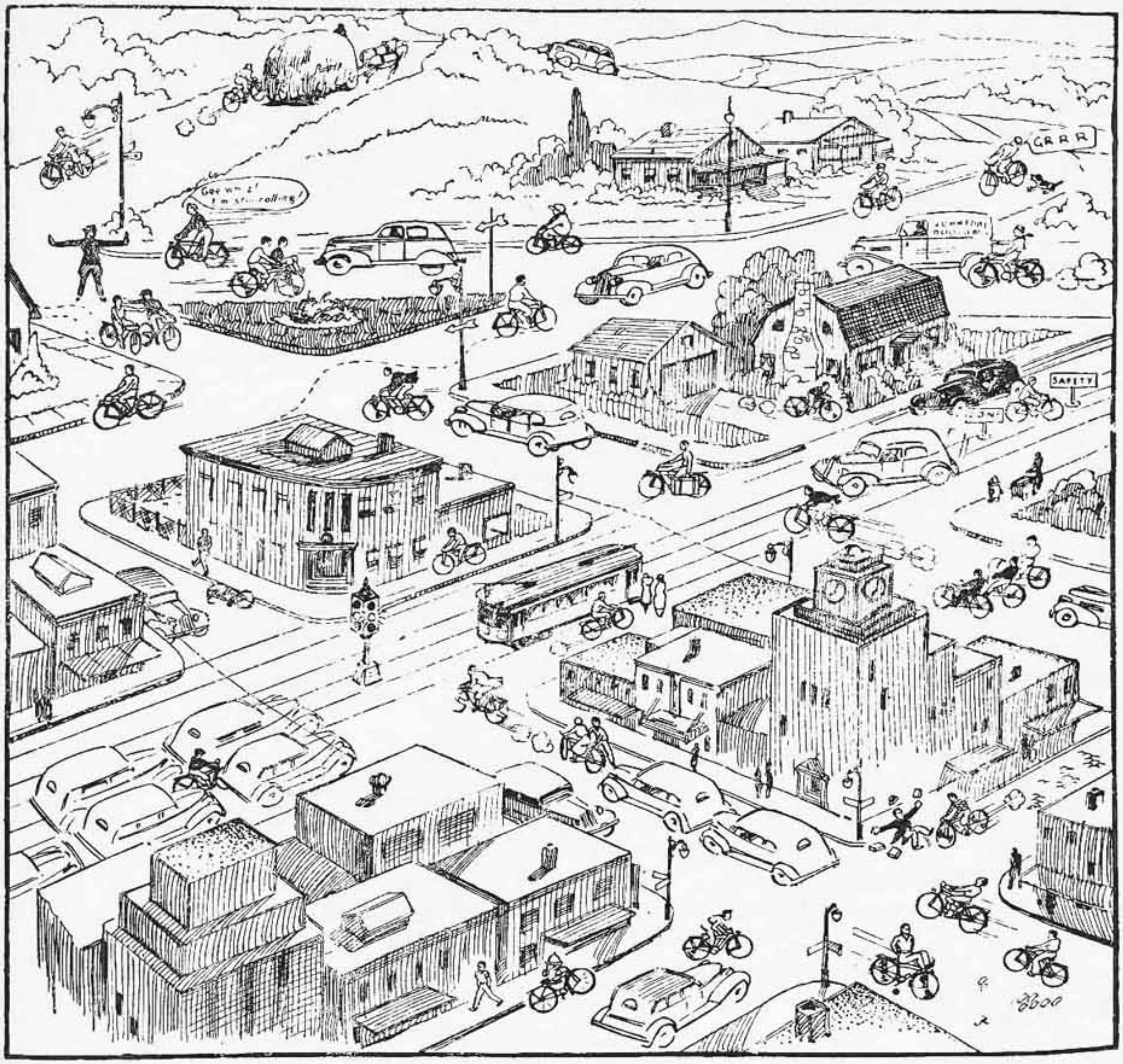

માથું દુખવાનાં કારણો અનેક હોય છે. ખૂબ ભૂખ લાગી હોય ત્યારે પણ માથું દુખે, માથામાં શરદી લાગે અથવા વધુપડતા લોહીનો જમાવ થવાથી દુખે, અને શારીરિક કે માનસિક આઘાત થવાથી પણ દુખે. એ ઉપરાંત કબજિયાત, કાનનું વહેવું, નબળી આંખો, પાંડુરોગ એ બીજા મુખ્ય કારણો છે. પરંતુ આ બધી યે ફરિયાદો અયોગ્ય પાચનથી અને બરાબર દસ્ત ન થવાને લીધે દૂષિત બનેલા લોહીને કારણે જન્મે છે.

દુનિયાના સર્વોચ્ચ શિખર એવરેસ્ટના પ્રકટ થતા ફોટોગ્રાફો મોટા ભાગે સપાટ દૃશ્યોના હોવાથી એના શિખરના શંકુનો, એની ઊંચાઈનો ને એનું ચડાણ કેટલું કપરું છે તેનો સાચો ખ્યાલ તે પરથી મળતો નથી. એવો ખ્યાલ આપતું એવરેસ્ટનું આ 'મૉડેલ' ઇંગ્લંડની ફ્રિજિડ કંપનીએ બનાવ્યું છે, જેમાં ત્યાં પહોંચવાનો તબક્કાવાર માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

આ માસમાં અમેરિકન આરોહક ટુકડીએ એવરેસ્ટનું ચડાણ કર્યું છે ત્યારે પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંના અંકમાં આવેલું આ ચિત્ર પ્રસંગોચિત ગણાશે.

વાહનવ્યવહારના નિયમોનું અજ્ઞાન, પોતાની આવડતની મુસ્તાકી, રાહદારીઓ પ્રત્યેની બેદરકારી, શહેરી તરીકેની પોતાની ફરજની અવગણના—આવાં આવાં કારણોને લીધે સાઈકલ ચલાવતાં થતી ૩૨ પ્રકારની ભૂલો આ ચિત્રમાં દર્શાવી છે. તમે એમાંની કેટલી કરો છો?

તમે સાઇક્લિસ્ટ હો, કે થવાના હો, તો તમારી જાતને પહેલો જ આ સવાલ પૂછી જોજો કે રસ્તાના નિયમોનું તમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે કે નહિ? અને બીજો એ પૂછજો કે તમને યા બીજા કોઇને હાનિ કરે એવી નાનીનાની તકનો લાભ લેવાની ચળ તમારા મનને થઈ આવે છે ખરી?

અકસ્માતો એક જ કારણે થાય છે: જાગૃતિનો અભાવ. ટ્રાફિકના નિયમો વિષે અને રાહદારીઓ તથા બીજા વાહનવાળાઓ પ્રત્યેની તમારી ફરજો વિષે તમે જો જાગરૂક હો તો સદા સલામતી જ છે. પણ સાઈકલ પર બેઠક જમાવ્યા પછી ઘણાના મનમાં પોતાની આવડત વિષેની મુસ્તાકી અને વટેમાર્ગુઓ કે બીજાં વાહનોના વ્યવહાર તરફની બેદરકારી આવી જાય છે. આ મુસ્તાકી, બેદરકારી કે ટ્રાફિકના નિયમોનું અજ્ઞાન ક્યારે કેવું યે નુકસાન નોતરે એ ન કહી શકાય.

એટલે જ સાઈકલના પૅડલ ઉપર પગ મૂકતાં પહેલાં ઘડીભર થંભી જઈ પ્રથમ કાર્ય તો તમારી બ્રેક અને ઘંટડી સંભાળી લેવાનું કરજો. પછી તમારા મનથી એટલું ચોક્કસ કરજો કે હું આજે પૂરી સાવચેતી અને સાવધાનીથી જ સવારી કરીશ, અને આટલું તો ખસૂસ ધ્યાનમાં રાખીશ કે (૧) રસ્તાના નિયમોનું બરાબર પાલન કરીશ; (૨) બીજા રાહદારીઓની બરાબર દરકાર રાખીશ; (૩) મારાથી આગળ નીકળી જવાની કોઈ હરીફાઇ કરશે તો તેની સાથે હું એ હરીફાઇમાં નહિ ઊતરું; (૪) ગમે ત્યારે હવા નીકળી જાય એવાં જૂણું ટાયર હું નહિ વાપરું; (૫) રાત્રે યોગ્ય હેડ-લાઈટ અને ટેઈલ-લાઈટ કે રિફ્લેક્ટર વિના સવારી નહિ કરું; અને (૬) એ વેળા હું આછા રંગનાં કપડાં પહેરીશ; (૭) નાનીનાની તકોનો લાભ લેવાનો, સાંકડી જગ્યામાંથી સરકી નીકળવાનો કે કોઇની આગળ નીકળવાનો લોભ નહિ રાખું; અને (૮) એ પણ નહિ ભૂલું કે સાઇકલ પર એવી સ્થિતિમાં હું નથી કે કોઇ મોટરડ્રાઈવર, ગાડીવાન કે બીજા સાઇક્લિસ્ટ સાથે હું ટંટો કરું. અને છેલ્લું એ પણ યાદ રાખજો કે તમારી જિંદગીની કીમત તમને ભલે ન હોય પણ બીજાઓને પોતાની જિંદગીની કીમત તો છે; એટલે તમારી જાત તરફ તમે ગમે તેટલા બેદરકાર હો તો યે બીજાનો વિચાર તો કરજો જ.

આ સાથેના ચિત્રમાં સાઇક્લિસ્ટોને હાથે થતી ભૂલોના ૩૨ પ્રકારો આપ્યા છે. તમે જો સાઇક્લિંગના જાણકાર હશો તો એ જોઇને શોધી કાઢી શકશો. શરૂઆતમાં દસેક જેટલા તો તરત તમારી નજરે ચડશે; પણ બધા યે સમજી કાઢી શકો તો સાઇક્લિંગનું તમારું જ્ઞાન સંપૂર્ણ ગણાય.

OUR FRIENDS ABROAD

જગત્સંપર્ક સાધતો પત્રમિત્ર-વિભાગ

ભાઈ મુહમી તાંબાવાલા (૩૭ ભાજીપાલા લેઇન, મુંબાઈ-૩)એ ઈટાલીના એમના એક પત્રમિત્રનો પત્ર મોકલ્યો છે, જેમાંનો પાછલો ભાગ રસ પડે એવો જણાયાથી આ નીચે ઉતારીએ છીએ.

Via Cadrega 6, VERONA (Italy)

પ્રિય મુહમી,

અરે વાહ! તમારો પરિચય તો મારા યે કરતાં ઘણો ચડિયાતો નીકળ્યો. બનશે તેટલી ત્વરાથી મારી છબિ તમને મોકલીશ......

હું સોળ વર્ષનો હતો ત્યારે (લગભગ મારા પિતા અવસાન પામ્યા તે દરમિયાન જ) એક વ્યક્તિને મારે મળવાનું થયું. એણે યોગ વિષે થોડાં પુસ્તકો વાંચેલાં. અમે પણ તે વિજ્ઞાન શીખીએ એવી તેમની ઇચ્છા. પણ અમારી પાશ્ચાત્ય દુનિયામાં આ શક્ય નથી. છતાં હું કેટલીક સારી બાબતો શીખ્યો. યોગી રામચરકના 'જલોપચાર' અને 'દઢ મનોબળ' (સંકલ્પશક્તિ) વિષેનાં પુસ્તકોના વાચનથી કેટલાંક રહસ્યો મને સ્ફૂટ થયાં, જે હું કદી જાણી ન શક્યો હોત.

યોગ મેં કદી આચર્યો નથી પણ એના સિદ્ધાંતો સમજવા મેં કોશિશ કરી છે, અને એમાંના કેટલાકને જીવનમાં ઉતારીને જિંદગીમાં ઘણી સફળતા પણ મેળવી છે. મને યાદ છે કે યોગી રામચરકે લખ્યું છે કે 'દરેકે પોતાના દેહ પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવી લેવો જોઈએ.' આ સૂત્ર હું કદી ભૂલ્યો નથી. વચ્ચે હું થોડો સમય બીમાર પડી ગએલો, અને મારા સંકલ્પબળના પ્રભાવે જ હું બીજા કરતાં ઘણા ઓછા વખતમાં સાજો થઇ શક્યો. એ પુસ્તકો વાંચ્યા પછી જાણે મારી આગળ જીવનનાં ઘણાં રહસ્યો ખુલી ગયાં છે; અને મને લાગે છે કે અમારે પશ્ચિમના લોકોએ તમારી પૂર્વવાસીઓ પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે. અમારું જીવન કુદરતથી ઘણું વિરુદ્ધનું છે. આ હું સર્વત્ર રોજ જોઉં છું. પશ્ચિમના લોકો પોતાની 'પ્રગતિ'ની ઘણી ભારે કિંમત ચૂકવી રહ્યા છે, નહિ?

યોગ કેટલાં સાદાં સત્યો શીખવે છે એ જાણીને હું તો દિંગ થઈ ગયો છું. અમારી સંસ્કૃતિ, કે જેને માટે અમે આટલા બધા મગરૂર છીએ તે આવાં સત્યો વિચારી ન શકી એ મને અશક્ય લાગે છે. યોગ વિષે સાંભળ્યા પહેલાં મારું જીવન એક વર્તુલ જેવું જ હતું—કોઈ સાપ પોતાની પૂંછડી મોંમાં પકડીને બેઠો હોય એવું : ઘરકામ ને આનંદપ્રમોદ, ઘરકામ ને આનંદપ્રમોદ, બસ એ જ ઘટમાળ. એ વાંચ્યા પછી મેં એ ઘટમાળ તોડી. હું વિચારવા લાગ્યો કે 'આ આમ કેમ?' 'આમ શા માટે?' 'આ અહીં જ કેમ?' આ બધા પ્રશ્નો મારે માટે નવા હતા. અને એમાંથી હું એટલી બધી નવી બાબતો શીખ્યો કે હું ઉત્તરોત્તર સારો અને શક્તિશાળી બનતો ગયો.

પ્રિય મિત્ર, તમે પ્રત્યુત્તર લખો ત્યારે તમે કયો ધર્મ પાળો છો તે જણાવશો. હું જન્મે તો ખ્રિસ્તી છું. પણ ઘણાં કારણોસર એ આચરતો નથી. એ કારણો તમને પછી જણાવીશ, જો તમને રસ હશે તો.

હૃદયપૂર્વકનાં અભિવાદન સાથે—રાપેલ્લી ગિયાની Rapelli Gianni

ભાઈ મુહમીએ ઈટાલીના કેટલાક બીજા પત્રમિત્રોનાં સરનામાં પણ મોકલ્યાં છે:

(1) Miss Capacci Franca, Via Stefano Nardini No. 3., Forli; age–17, Stamps, View Cards, Penfriendship; (2) Mr. Gerti Cavanna, Largo S. Francesco Da Paola 1/13, Genova (Genoa); age–20, Reading, Traveling, Movies, Dancing, Music; (3) Miss Balduci Stefania, Via Dei Marsi N. 68, Rome; age–16, View Cards, Penfriendship; (4) Miss Daniela Prada, Via Nonteverdi–15, Milan; age–16, Reading, Traveling, Stamps, Tenis; (5) Miss Loredana Masia, Via G. Marconi 7, Rome, Colle Ferro; age–17, V. Cards, Stamps, Penfriendship; (6) Mr. Giorgio Gnisci, Locro, Reggio, Cal., age–15, Stamps, V. Cards, Magazines; (7) Miss Rita Melotti, Viole Fulvio Zesti 52, Milan; age–17, Film, Music, Amimals, Letters; (8) Mr. Rapelli Gianni, Via Cadrega 6, Verona; age–24, Yoga, Correspondence, Literature.

દરેક સરનામાને છેડે કૌંસમાં (ITALY) શબ્દ મૂકવો જ. ઉલ્લેખ: Muhmy Tambawala, 37 Bhajipala Lane, Bombay-3.

હિંદી પત્રમિત્રો

(1) Ravindra M. Goradia–male 17, A/301, Anand Bhavan, V.P. Road, Bombay–4; Table Tennis, Stamp-Collecting. (2) Mahendra A. Dave–M25, Narubha Street, Limbdi (Saur.); Swimming, Short–Stories, Dance, Drama, Music, Flute, Pen–friendship. (3) Navin H. Shah–M13, 259/7, New Sion Road, Sion (east), Bombay–22; Stamps, Games, Swimming. (4) Rameshbhai Shanabhai Patel–M16, M/s S.C. Patel & Co., P.O. Chikhodra (Via Anand): Stamps, Games, Cycling, Cinema. (5) Mahendra G. Patel–M20, Kaka's Khadki, Near Gosaiji Temple, Dharmaj (Petlad) Dist. Kaira; Photography, Novels, Music Travelling. (6) Chandrakant H. Shah–M20, Shravakwada, Sinor, (Dist. Baroda); Sports, Swimming, Music, Literature. (7) Bipin K. Vimawala–M1284, Porwad Khancho, Talia Pole, Sarangpur, Ahmedabad, Stamps, Photography. (8) Kantılal M. Patel–M22, Upasana Kutir, Post : Mitha Dharava, (Via : Dhinoj), Dist. Mehsana; Literature, Art, Research, Photography. (9) Bharat Mehta–M60, Alkapuri, Baroda; Psychology, Philosophy, Pen-friendship. (10) Mansukhbhai Jasamatbhai Kakadia–M18, 598/-87, Kasturbanagar Society, Saraspur, Ahmedabad-10; General knowledge, Penfriendship. (11) Yashin A. Dalal–M18, Jeerapa, Upleta (Saurastra); Stamps, Photopraphy, Reading. (12) Darjee Kanaiyalal Keshavlal–M17, Pethapur, (Mehsana), N. Guj; Viewcards, Gen. Knowledge, Penfriends. (13) Prakash R. Ashni–M14, 15/45, Kailash Sadan, Sewri Wadala Rd., Matunga, Bombay–19 DD; Stamps, Coins, Viewcards, Photography, Cricket. (14) Devendra Peer–M20, 13, Keshavji Naik Rd., Bombay–9; Stamps, F. D. Covers, Reading, History. (15) Girish B. Wani–M20, Gujarat Vaishya Sabha, Jamalpur Rd., Khamasa, Ahmedabad–1; Stamps, Viewcards, Art, Sports.

સાહિત્યસંપર્ક

શબ્દકથા : 'પલાંઠી · પલોંઠી'

કેટલાક શબ્દોનાં ઉચ્ચારણ પ્રાંતેપ્રાંતે ફરતાં દેખાય છે. 'પલાંઠી વાળવી' જેવામાં 'પલોંઠી' પણ બોલાય છે, અને ગોહીલવાડમાં વળી 'પરોંઠી' એવું ઉચ્ચારણ છે. 'શેલડી'-'શેરડી', 'તલવાર'–'તરવાર', 'પારણું'–'પાલના' (હિન્દી) વગેરેની જેમ આમાં રકાર–લકારની ફેરબદલી મળે છે. લકારવાળું રૂપ ઉચ્ચારની સરળતા માટે પ્રચારમાં આવ્યું છે.

પ્રાકૃતમાં 'પલ્લત્થિયા' કે 'પલ્હત્થિયા છે'; સંસ્કૃતમાં 'પર્યંસ્તિકા'. પર્યંસ્તિકા'ના બે અર્થ છે : એક તો 'પલાંઠી', ને બીજો 'વસ્ત્ર વગેરેના છેડા કમર પાછળથી લઇને ઘૂંટણ ફરતા વીંટી બાંધવા તે-એવી બેઠક'. અત્યારે પણ ડાયરામાં કે નિરાંતે વાતમાં બેઠેલા ગ્રામજનો ભીંત વગેરેના ઓઠિંગણ વિના લાંબો વખત બેસવામાં જોઈતા ટેકા માટે આવી રીતે ગોઠણ વાળી બે પગ ટેકવી તેમને ખેસ કે પછેડીથી વીંટી કમર સાથે બાંધી લેતા હોય છે. ગુજરાતીમાં પણ 'પલાંઠી બાંધવી' કે પલાંઠી ભીડવી'નો એક અર્થ આવો જ છે.

હિંદી 'પાલથી' કે 'પલથી' આપણા શબ્દના સગોત્ર છે.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

અમેરિકાના નોબેલ વિજેતાઓ

મહારાષ્ટ્રનાં ગવર્નર શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિતે તાજેતરમાં ભારત આવેલા 'ફૂલબ્રાઈટ સ્કૉલર્સ'ના એક જૂથ સમક્ષ ઉદ્‌બોધન કરતાં, ભારતીય નજરે અમેરિકાનું લાક્ષણિક ચિત્ર કેવું હોય તેનું સુંદર દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું, કે ભારતમાં, સામાન્ય રીતે, અમેરિકન એટલે ડૉલરની નોટોના થોકડા ફેંકયે જતો કોઇ મતવાલો ઘોડેસવાર એવી છબિ અંકિત થઈ છે. અમેરિકી સમાજ નર્યો ભૌતિકવાદી છે, ત્યાંના લોકો રૂઢિ–રિવાજો ફગાવી દેનારા અને નાસ્તિક છે અને ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મવાદ તથા સંસ્કારનો અભાવ છે એવો ભ્રામક ખયાલ ઘણા લોકોના મનમાં છે. આનાં ઘણાં કારણો છે.

અમેરિકાનો જન્મ એવી માન્યતામાંથી થયો કે રાજકીય અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પરસ્પરનાં પૂરક હોવાં ઘટે. અને આ સિદ્ધ કરવા તેઓ પ્રણાલિકાગત ખયાલોને છોડી દઇને આગળ વધ્યા. બીજું, અસહ્ય યાતનાઓ વેઠીને તેઓ એક અત્યંત સમૃદ્ધ, કુદરતી સંપત્તિથી ફાટફાટ થતી કુંવારી ધરતીવાળા ખંડમાં પહોંચ્યા, એને વિકસાવવા માટે ખંત સ્વાશ્રય અને વ્યક્તિગત સાહસ એમણે ખેડયાં, અને કૃષિપ્રધાન અર્થતંત્રમાંથી ધીમેધીમે ઉદ્યોગીકરણ કરતા જઇને ૧૫૦ વર્ષમાં તો ખાનગી ઉદ્યોગો અને ચીવટભરી જહેમત દ્વારા એ પ્રજા વિશ્વની સૌથી સમૃદ્ધ પ્રજા બની ચૂકી. આ ઉપરથી આપણે એને ઐશ્વર્યમાં રાચતા વ્યવહારકુશળ અને સમૃદ્ધ લોકોના દેશ તરીકે ઓળખીએ એમાં કશું આશ્ચર્યજનક નથી.

વિવિધ પ્રજાઓના વસાહતીઓથી વસેલા અમેરિકાની સંસ્કૃતિ અનેક ભૂમિની વિવિધ સંસ્કૃતિઓના સંયોજન જેવી છે, છતાં તેમાં એક લાક્ષણિક અમેરિકી તત્ત્વ પણ રહેલું છે. એ છે વ્યક્તિની ખુમારી અને વિશ્વમાં માનવીનું કેન્દ્રીય સ્થાન; તેની નિષ્ફળતાઓ અને છતાં સત્યની સતત ખોજ. એ પચરંગી સંસ્કૃતિમાંથી જ અમેરિકાની લલિતકળાઓ અને વિશેષે કરીને સાહિત્યનો જન્મ થયો છે. સાહસ અને વ્યવહારકુશળતા, ઉપયોગિતા અને ઔચિત્યનો એમાં સુભગ સમન્વય થયો છે. આ નાનકડા લેખમાં ત્યાંના સાહિત્યની વૈશેષિકતાનો પરિચય આપવો શકય નથી, પરંતુ અમેરિકાના અગ્રગણ્ય, પ્રતિનિધિરૂપ અને નોબેલ પારિતોષિકવિજેતા છ મહાન લેખકોની કૃતિઓ અને સંદેશ ઉપર ઊડતી નજર નાખવી રસપ્રદ અને ઉપયોગી થઈ પડશે.

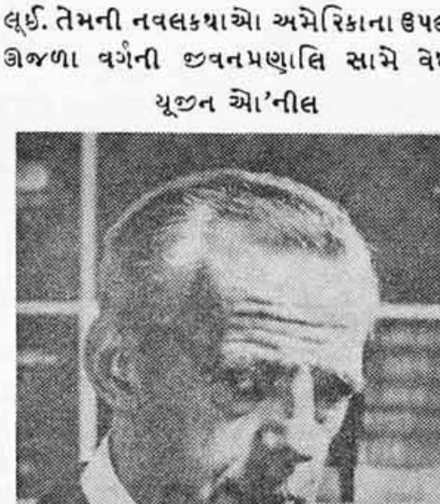
વિશ્વસાહિત્યમાં એ ગૌરવભર્યું માન પ્રાપ્ત કરનાર પ્રથમ અમેરિકી લેખક હતા સિન્કલેર લૂઈ. તેમની નવલકથાઓ અમેરિકાના ઉપલા-ઊજળા વર્ગની જીવનપ્રણાલિ સામે વેધક ટીકાઓ કરે છે. જીવનને હોય તેવા જ સ્વરૂપમાં ચીતરવામાં તેઓ માને છે. અમેરિકાનાં નાનાં નગરોના નાગરિકોનાં સંકુચિતતા, આત્મસંતોષ ને બડાઇને તેમણે એમાં ઉઘાડાં પાડયાં છે. 'મેઈન સ્ટ્રીટ'નામની તેમની પ્રથમ કૃતિએ અમેરિકી સમાજને ખળભળાવી મૂકયો હતો. દંભ અને દગાબાજી પ્રત્યેની તેમની ઘૃણા તેમજ સત્યની ખોજ 'બૅબિટ', 'ઍરોસ્મિથ', 'કાસ ટિમ્બરલૅન્ડ' 'એલ્મર ગૅન્ટ્રી' વગેરે એમની કૃતિઓમાં છતાં થાય છે.

બીજા ગણનાપાત્ર લેખક છે નાટયકાર યૂજિન ઓ'નીલ, જેમને ઘણા વિવેચકો માત્ર શેક્સ્પીઅરથી જ ઊતરતા ગણે છે. ચાર વખત તો એમને પુલિટ્ઝર પારિતોષિક મળ્યું હતું. એમની મૌલિકતા અને વાસ્તવિક દૃષ્ટિબિંદુનું ઘણા લેખકોએ અનુકરણ કર્યું છે. વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓની છણાવટ કરવાની એમનામાં ભારે આવડત છે. 'બિયૉન્ડ ધ હોરાઈઝન', 'ઍન્ના ક્રિસ્ટ્રી', 'ડિઝાયર અન્ડર ધી એમ્સ' અને 'લૉંગ ડેઈઝ જર્ની ઈન્ટુ નાઈટ' જેવી કૃતિઓએ તેમને વિશ્વભરમાંથી પ્રશંસકો મેળવી આપ્યા.

સિંકલેર લ્યૂઈ

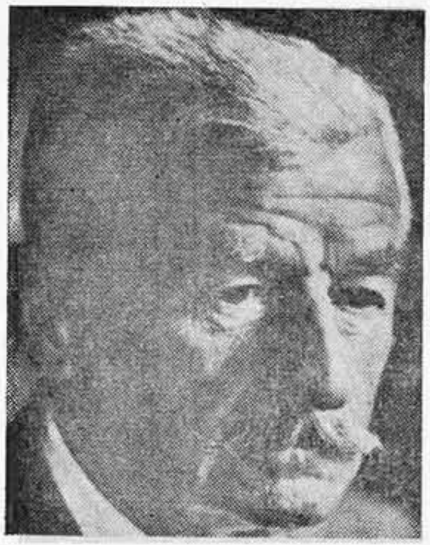

યૂજીન ઓ'નીલ

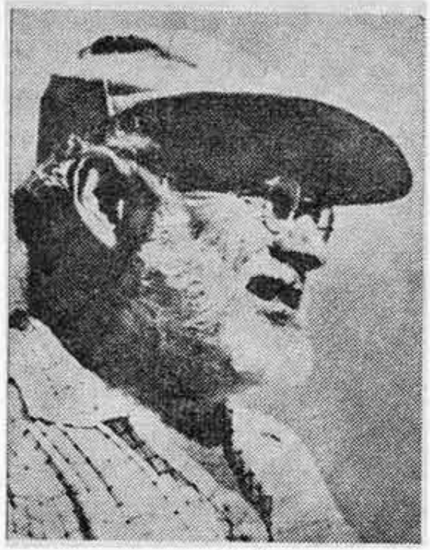

પર્લ બક

વિલિયમ ફૉકનેર

અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે

જૉન સ્ટાઈનબેક

સત્યાન્વેષણમાં આ બે જેવાં જ પણ વિષયની પસંદગી અને માવજતમાં નોખાં પડી જતાં 'બે જગતનાં નવલકથાકાર' પર્લ બકનું સાહિત્યપ્રદાન પણ કંઈ કમ નથી. 'ધ ગુડ અર્થ', 'ફાઇટિન્ગ એન્જલ', 'ધી એક્ઝાઈલ' વગેરે પુસ્તકોમાં માનવસ્વભાવની મૂર્ખાઇનો નિર્દેશ કરવાની સાથેસાથે તેમણે માનવ-આત્માની ઉદાત્તતા અને ગૌરવ છતાં કર્યાં છે.

'માનવીનાઅંતનોસ્વીકારકરવાનીનાપાડનાર' નવલકથાકાર વિલિયમ ફૉકનેરે 'માનવીની અમરતા', તેની આત્મત્યાગની ભાવનાને પ્રબળ સહનશક્તિને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. 'મૉસ્કવીટોઝ', 'સાર્ટોરિસ', 'ધ સાઉન્ડ ઍન્ડ ધ ફ્યૂરી' વગેરેમાં તેમણે બાહ્ય જગત સાથેના પોતાના સંઘર્ષને શબ્દદેહ આપ્યો છે.

'માનવીનો વિનાશ થઈ શકે પણ તેને શિકસ્ત તો ન જ આપી શકાય' એવી ખુમારી વ્યક્ત કરનાર અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેએ 'ધ સન ઑલ્સો રાઇઝિઝ', 'એ ફૅરવેલ ટુ આર્મ્સ', 'ફૉર હૂમ ધ બેલ ટૉલ્સ' વગેરેમાં લેખનની નવી જ કેડી કંડારી છે; તો જૉન સ્ટાઈનબેકે 'ઑાવ માઈસ ઍન્ડ મેન', 'ઇસ્ટ ઑાવ ઈડન', 'ટોર્ટીલા ફ્લૅટ' વગેરેમાં લાક્ષણિક અમેરિકી જીવનની વિશિષ્ટતાઓ હૂબહૂ શબ્દસ્થ કરીછે.

આ સૌ લેખકો, જેમણે સત્યની ગવેષણા કરી છે ને જીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યો રજૂ કર્યાં છે તે અમેરિકાના સમાજમાંથી જ આવ્યા છે. આ સત્ય શોધકોની સૃષ્ટિ એવો નિર્દેશ કરી જાય છે કે અમેરિકન સંસ્કૃતિને ઉદાત્ત પાસું પણ છે, જે માનવીને કેન્દ્રસ્થાને રજૂ કરે છે, તેની નિષ્ફળતાઓ ને સતત સત્યખોજનેમૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે અને તેની આકાંક્ષાઓ તથા અભિલાષાઓને શબ્દદેહે મઢી લે છે.

વિમલા પાટીલ

'કાવ્ય' અને 'કવિતા' વચ્ચેનો અર્થભેદ

અંગ્રેજીમાં કવિતા માટે બે શબ્દ છે: Poetry અને Poem. આમાંથી સાહિત્ય-સ્વરૂપ કે સર્જનપ્રકાર તરીકે, કોઈ એક કવિના સમગ્ર કવિત્વ-વ્યાપાર કે કલા તરીકે એની વિચારણા કરતી વેળા Poetry શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે; અને કોઇ અમુક છૂટી કાવ્યકૃતિને વાસ્તે Poem શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. જેમ કે Shelley's Poetry, Post-war Poetry; પણ વર્ડ્ઝવર્થનું મેઘધનુષ્ય પરનું કાવ્ય (Rain-bow) એ Poem. આથી Poetry શબ્દનું બહુવચન અંગ્રેજીમાં થતું જ નથી, Poemનું થાય છે.

આપણે ત્યાં 'કાવ્ય' અને 'કવિતા' એ બે શબ્દો વપરાય છે ખૂબ, પણ અંગ્રેજીના પેલા બે શબ્દોના વાપરમાં છે તેવો વિવેક ચોક્કસ રીતે આપણે ત્યાં પળાતો નથી. રમણભાઈએ 'કવિતા' શબ્દને કવિત્વકલા અથવા કોઈ કવિની સમગ્ર કવિત્વપ્રવૃત્તિ માટે વાપરેલો છે. નરસિંહરાવ અને ત્યાર પછીના આજ સુધીના અનેક લેખકોએ પણ કાવ્યચર્ચા પ્રસંગે એ જ રીતે 'કવિતા' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

'કાવ્ય' અને 'કવિતા' એ બે શબ્દોના વપરાશની વ્યવસ્થા હવે કાયમ માટે નિશ્ચિત કરી નાખવી જોઇએ. 'કવિતા'ને છૂટક કાવ્યકૃતિના અર્થમાં બહુવચનમાં કદાપિ વપરાય નહિ. Poetryના સમાનાર્થ શબ્દ તરીકે 'કવિતા' (જેમ કે નર્મદની કવિતા, ન્હાનાલાલની કવિતા, નવી કવિતા) અને Poemના સમાનાર્થ તરીકે માત્ર 'કાવ્ય' શબ્દને નક્કી કરી દઈ બહુવચનમાં તો 'કાવ્ય' શબ્દનો એકલાનો જ પ્રયોગ (જેમકે 'વસંતવિજય' 'દેવયાની' 'મત્તમયૂર' ઈ૦ કાન્તનાં કાવ્યો) કાયમ માટે રૂઢ કરી નાખવો જરૂરી લાગે છે.

(સમીક્ષા) —અનંતરાય રાવળ

ભાવાનુકૃતિ કાવ્યસ્પર્ધાનું પરિણામ

સપ્ટેંબર ૧૯૬૨ના અંકમાં જાહેર કર્યા મુજબ શ્રી ગાંધી વિચાર કેન્દ્ર, મુલુંડ, મુંબઈ યોજિત, 'વિસ્મયકારી વધસ્તંભ' નામના અંગ્રેજી ભજનની પદ્યમાં ભાવનાકૃતિ કરી મોકલવાની સ્પર્ધામાં ૧૬ ભાઈઓ અને એક બહેન કુ. શાન્તિ ના. શાહે ભાગ લઈ કુલ ૧૯ કૃતિઓ મોકલેલી. ઘાટકોપરની સોમૈયા કૉલેજના પ્રો. મધુસૂદન કાપડિયા તથા મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના પ્રો. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ તેની ચકાસણી કરીને, શ્રી રજનીકાન્ત મોદી (મુંબઇ)ની બે કૃતિઓને પ્રથમ બે શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ તરીકે જાહેર કરી હોઇ રૂા. ૨૫)નું પારિતોષક તેમને મળે છે; અને ત્રીજા ક્રમમાં આવતી શ્રી મગનલાલ હરિશંકર દવે (ભરૂચ)ની કૃતિને પાંચ રૂપિયાનો પુરસ્કાર મળે છે.

આ નમ્ર સાહિત્યસેવાને ફલિભૂત બનાવવામાં ભાગ લેનાર સર્વે ભાઈઓ તથા બહેનોનો, તથા પ્રો. મધુસૂદન કાપડિયા અને પ્રો. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદીનો, તેમજ પારિતોષિક અને પુરસ્કારની રકમ ભેટ તરીકે આપવા માટે શેઠ શ્રી જમનાદાસભાઈ લાદીવાલા જે. પી. (મુંબઈ)નો ગાંધીવિચારકેન્દ્રના મંત્રી શ્રી શિવલાલ બી. કારીઆ તરફથી હાર્દિક આભાર માનવામાં આવ્યો છે.

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયનાં નવાં પ્રકાશનો

નૈવેદ્ય: ગુજરાતના અભિજાત સાહિત્યકાર અને વિવેચક શ્રી ડોલરરાય ર. માંકડની ષષ્ઠિપૂર્તિ નિમિત્તે ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ સંયોજિત શ્રી ડોલરરાય માંકડ ષષ્ઠિપૂર્તિ સમ્માન સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થએલો, શ્રી માંકડના વિવિધ સાહિત્યવ્યાપારનો આ સંગ્રહ એક અતિમૂલ્યવાન ગ્રંથની ગરજ સારે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી માંકડના અભિપ્રાયોનું ઊંચું મૂલ્ય છે ને સાહિત્યનાં વિવિધ પાસાંઓને સ્પર્શતું તેમનું વિષય-મૂલ્યાંકન માત્ર અભ્યસનીય જ નહિ, અધ્યયનીય પણ છે.

બાલકાંડ-અયોધ્યાકાંડ: ભારતવર્ષના પ્રાચીનતમ ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિના આદિ સ્રોત રૂપ આપણાં જે બે મહાકાવ્યો મહાભારત તથા રામાયણ તે પૈકી બીજાના પ્રથમ 'બાલકાંડ' તથા છેલ્લા 'ઉત્તરાકાંડ'નો શ્રી હંસાબહેન મહેતાએ કરેલો આ સરળ ને સમશ્લોકી અનુવાદ સંસ્કૃત નહિ જાણનાર સાહિત્યરસિક વાચકને વાલ્મીકિની વાણી સમજાવશે ને રામાયણનો આ આંશિક ગુજરાતી અવતાર સંસ્કૃતજ્ઞોને પણ ગમશે રૂ. ૧૦.

રક્તદાન: 'અંધારી રાતે' અને તે બાદ 'સ્વપ્નનો ભગાર' જેવા આશાસ્પદ વાર્તાસંગ્રહો દેખાડી ઝબકજ્યોત પેઠે અકાળે આથમી જનાર સ્વ. કેતન મુનશીનો આ ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ પણ તેવો જ ચોટદાર છે. લખેલી મૂકી ગયા છે તે વાર્તાઓમાંથી આમાંની ૧૯ વાર્તાઓ તેના સર્જકની વાર્તાકળાની શક્તિનો બોલતો પૂરાવો છે, ને એમની સર્જકતા તથા સંવિધાનકલાની સુખદ છાપ રજૂ કરી રહે છે. આ અવસાનોત્તર સંગ્રહના પ્રકાશન માટે ગુજરાતી વાચક વર્ગ શ્રી કુંજબાળા મુનશીને ધન્યવાદ આપશે. રૂ. ૩-૨૫.

દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨: આપણે નક્કી કરેલા દસકા કે સૈકાઓ કંઈ ઇતિહાસનાં સીમાચિહ્નો હોતાં નથી, એની સાતત્યપૂર્વક પ્રતીતિ કરાવતી ગુજરાતના સાહિત્ય-શ્રેષ્ઠી સ્વ. રામનારાયણ વિ. પાઠકની 'દ્વિરેફની વાતો'ના બીજા ભાગની આ ત્રીજી આવૃત્તિ વાચકો એટલી જ સહૃદયતાથી તથા ઉત્સાહ ભેર આવકારશે રૂ. ૩-૫૦.

પૌરાણિક નાટકો: મહાભારત-પુરાણોમાંથી નાટકોનું વસ્તુ લઈ, વૈદિક-પૌરાણિક-સંધિ જેવા વાતાવરણમાં સજી પોતાની કલ્પનાશક્તિ વડે તેના હાડપિંજરમાં લોહી, માંસ, ચામડી વગેરે પૂરી, સંપૂર્ણ શરીર રૂપે રજૂ કરેલાં આ નાટકો શ્રી મુનશી જેવાની સિદ્ધહસ્ત લેખિની સાંપડવાથી જીવંત થયાં છે. મૂળ ૧૯૩૦માં લખાએલાં આ નાટકોની ચોથી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ પામે છે તે એના રસસાતત્યનો પુરાવો છે. રૂ. ૩-૫૦.

હીરાનાં લટકણિયાં: મનુષ્યસ્વભાવ અતિ સંકુલ છે. ભય, સ્વાર્થ, વાસના, પ્રલોભન આદિ અશક્તિઓને કારણે મનુષ્યમાં આત્મદ્રોહ અને આત્મપ્રતારણા વ્યાપકપણે જોવા મળે છે. પણ મનુષ્યમાત્રના જીવનમાં એક ક્ષણ એવી આવે છે જ્યારે ત્યાગ અને સત્યનો સ્વીકાર અનિવાર્ય બને છે. એ ક્ષણનો મહિમા ગાતી શ્રી સ્નેહરશ્મિની સાદી, સરલ તથા નિરલંકૃત ભાષા-શૈલીમાં આલેખાએલી આ કથાઓ જીવનદર્શી બનશે. રૂ. ૪-૫૦.

લોપામુદ્રા-૨: ઋગ્વેદના પ્રસંગો અને મહાપુરુષોની આસપાસ કાલ્પનિક કથાઓ ગૂંથવા માટે ખ્યાતનામ શ્રી મુનશીએ ઋગ્વેદકાળનાં તપસ્વિની ઋષિ-લોપામુદ્રા-ની કથાને રસમયરીતે ઉઠાવ આપ્યો છે. ઈ. ૧૯૩૩માં બહાર પડેલા પ્રકાશનનું પુનર્મુદ્રણ, રૂ. ૨.

જવાહરના જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો: આ યુગના ભારતના એ મહાન જ્યોતિધરના જીવનની લાક્ષણિકતાઓની પ્રતીતિ કરાવતા સો જેટલા આ પ્રસંગો માત્ર ઊગતી પ્રજાને જ નહિ પણ સૌ કોઇને માટે પ્રેરક તેમજ પથ્ય બની રહેશે. સંકલન: અંબેલાલ નારાણજી જોશી; બે ભાગના રૂ. ૪.

ખોરાકનાં તત્ત્વો: આપણી આરોગ્યશક્તિ ઘટતી જતી હોવાના ચિંતાજનક પ્રશ્નના ઉકેલમાં આપણા ખોરાકમાં રહેલાં ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ તત્ત્વો વિષે માર્ગદર્શન ને ચેતવણી આપતા ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ આરોગ્યશાસ્ત્રી અને ચિકિત્સક શ્રી બાપાલાલ વૈદ્યના આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ જ તેની અગત્ય તથા ઉપયોગિતા દર્શાવી રહે છે. રૂ. ૪.

ગુર્જર નારી: સ્ત્રીઓની ગુલામો જેવી દશા અંગે વૈજ્ઞાનિકરીતે સંશોધન કરી, રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ જે કહ્યું હતું તેનાથી સહેજ જુદી રીતે રજૂ થતા ઉકેલ દ્વારા સમાજમાં માંગલ્યના રંગો પૂરવાની આશા સાથે આવેલું પ્રકાશન. મૂળ લેખક: ગુણિયલ દેસાઈ, અનુવાદક: શિવશંકર શુક્લ; રૂ. ૨-૨૫.

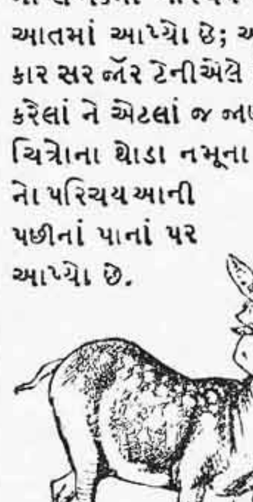
નીતિકથાઓ: નીતિશિક્ષણ વિષે જ્યારે બહુ ઉહાપોહ ચાલી રહ્યો છે એવે વખતે શાસ્ત્રોની જ વાતોને નીતિપોષક રીતે રજૂ કરવાના શ્રી જયભિખ્ખુએ ઇ. ૧૯૫૨માં કરેલા પ્રયાસની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે, એમાં જ એની સફળતા છે. (રૂ. ૧) ને એવા જ હેતુઓ સાથે બહાર પડેલી શ્રી ધૂમકેતુની **પ્રસંગકથાઓ** પણ સુપથ્ય બનશે, રૂ. ૧-૨૫.

મહાન સ્ત્રીવૈજ્ઞાનિકો: આપણો સ્ત્રીસમાજ જે વિવિધ ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધતો જાય છે એ પૈકીના એક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓએ આપેલા ફાળાની કથા કહેતું પ્રસ્તુત પુસ્તક આપણા વિદ્યાર્થિની સમાજને તેમજ અન્યને પણ પ્રેરક બની રહેશે. લેખક: સ્વ. ડૉ. કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા; રૂ. ૦-૭૫.

પરાધીન ગુજરાત: નવલિકા તથા ઐતિહાસિક નવલકથાઓનાં ક્ષેત્રો ખેડીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રકાર્તિત થએલા શ્રી ધૂમકેતુની ચૌલુકય ગ્રંથાવલિના આ પહેલા મણકામાં ચાપોત્કટ (ચાવડા) વંશની સ્થાપનાને લગતો એક પ્રસંગ લેવાયો છે. વનરાજે મહણિકાદેવીનો સર્વધનભંડાર લૂંટ્યો એ હકીકત ઉપર અણહિલ્લપુર પાટણની સ્થાપનાની આસપાસ વર્તુળાકારે વહેતી આ કથાને માહિતીઓની સમૃદ્ધિ વડે આકર્ષક બનાવાઈ છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના અનેક પ્રસંગોમાં એક ખૂટતા પ્રસંગ-મણકાની ગરજ એ સારી રહેશે. રૂ. ૭-૨૫.

એલીસ ઇન વન્ડરલૅન્ડ

જેને લખાયાને એક સદી થઈ ગઈ તે, લોકપ્રિયતામાં શેક્સપીઅરનાં નાટકોથી બીજે જ નંબરે આવતી અંગ્રેજી સાહિત્યની એ જગતખ્યાત બાળવાર્તાના લેખકનો પરિચય આ અંકની શરૂઆતમાં આપ્યો છે; અને અંગ્રેજ કલાકાર સર જૉન ટેનીએલે એને માટે ખાસ કરેલાં ને એટલાં જ જાણીતાં એનાં મૂળ ચિત્રોના થોડા નમૂના સાથે એ વાર્તાનો પરિચય આની પછીનાં પાનાં પર આપ્યો છે.

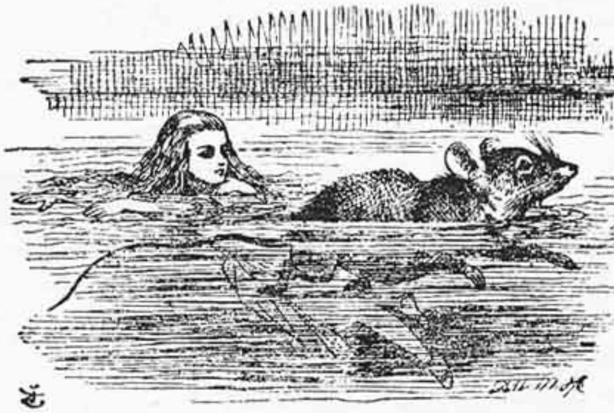

આ જાયબી અને અમૂંઝણભરેલા સંજોગોમાં આવી પડેલી એક નાની બાલિકાની નજરે, ચિત્રવિચિત્ર જીવસૃષ્ટિના રૂપમાં ખડી થતી આ અદ્ભુત ને રમૂજી બાળવાર્તા વિક્ટોરિયન કાળના ઇંગ્લંડનાં જીવન, રાજકારણ, શિક્ષણ અને સાહિત્ય પર હળવો કટાક્ષ છે. રસળતી ને સાદી એની ભાષા છે, અને એમાં આવતાં વર્ડ્ઝવર્થ તથા સધીની કૃતિઓ પરથી રચાએલાં પ્રતિકાવ્યો તો અત્યંત રમૂજી છે. એવાં જ રમૂજી છે એમાંનાં સત્તાશીલ રાજ્યકર્ત્રીઓ પરના ફાંટાબાજ કટાક્ષો. એ વાર્તાની મૂંઝવતી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં સાહસો ખેડતી એલીસ એ બાલિકાજીવનના સારલ્યનો જાણે અર્ક છે. રસ અને રમૂજમાં બાળકોને જકડી રાખતી એ વાર્તાની નાયિકા એલીસમાં સૌ બાળકોને પોતાના જ ખયાલો અને લાગણીઓ મૂર્તિમત થતાં લાગે છે.

વાર્તાની શરૂઆત ટૂંકામાં આમ છે: એલીસ પોતાની મોટી બહેનના ચોપડીમા પાછળથી નજર નાખીને વાંચતી હોય છે. એવામાં એક સસલો ત્યાંથી નીકળીને દોડતો પોતાના ભોણમાં પેસીને અદૃશ્ય થઇ જાય છે. એલીસ એની પાછળ દોડતાં ગબડી પડીને સસલાના દરના અંદરના ભાગમાં જ આવી પડે છે! ત્યાં એક લાંબી પરસાળમાં પેલો સસલો એની પાસેથી બબડતો બબડતો પસાર થાય છે કે 'અરેરે, હું મોડો પડવાનો!' અને પરસાળને છેડે વળી જઇને તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

અહીં એલીસ બધી તરફ તાળાંબંધ બારણાં જ જુએ છે; પણ ત્યાં એક ટેબલ પર સોનાની નાની કૂંચી પડેલી હોય છે. તે વડે તે એક પડદા પાછળનું બારણું ઉઘાડે છે, તો તેની પેલી બાજુ એક સુંદર બાગ નજરે પડે છે. પણ બારણું ખૂબ સાંકડું હોવાથી તે ત્યાં જઇ શકતી નથી, એટલે નિરાશ થઇને એ કૂંચી ટેબલ પર મૂકી દે છે. ત્યાં એક નાનકડી શીશી પડેલી તેની નજરે ચડે છે, જેના પર લખ્યું હોય છે 'પી જા.' એ પીતાંવેંત એલીસ એટલી નાની ને નાની થતી જાય છે કે તેનો હાથ પણ ટેબલ પર પેલી કૂંચી સુધી પહોંચતો નથી. એટલામાં તો પોતાને પડખે એક કેકનો ટુકડો તેની નજરે પડે છે. એ ખાતાં તે એવડી તો મોટી થઈ જાય છે કે પેલું બારણું માંડ ફાંગી આંખ કરીને જ તે જોઈ શકે છે! આથી નિરાશ થઇને તે રડી પડે છે. ત્યાં પેલો સસલો પાછો એમ બબડતો બબડતો ત્યાંથી નીકળે છે કે 'મોડું થશે તો શેઠાણી ગુસ્સે થઈ જશે.'

એ સસલાના હાથમાંથી પંખો ને હાથમોજાં ભોંય પડી જાય છે. તે એલીસ જેવાં લે છે તેવી જ એ પાછી નાની થતી જાય છે. લાગલી જ તે પેલા બારણા તરફ ધસે છે. પણ તે તો

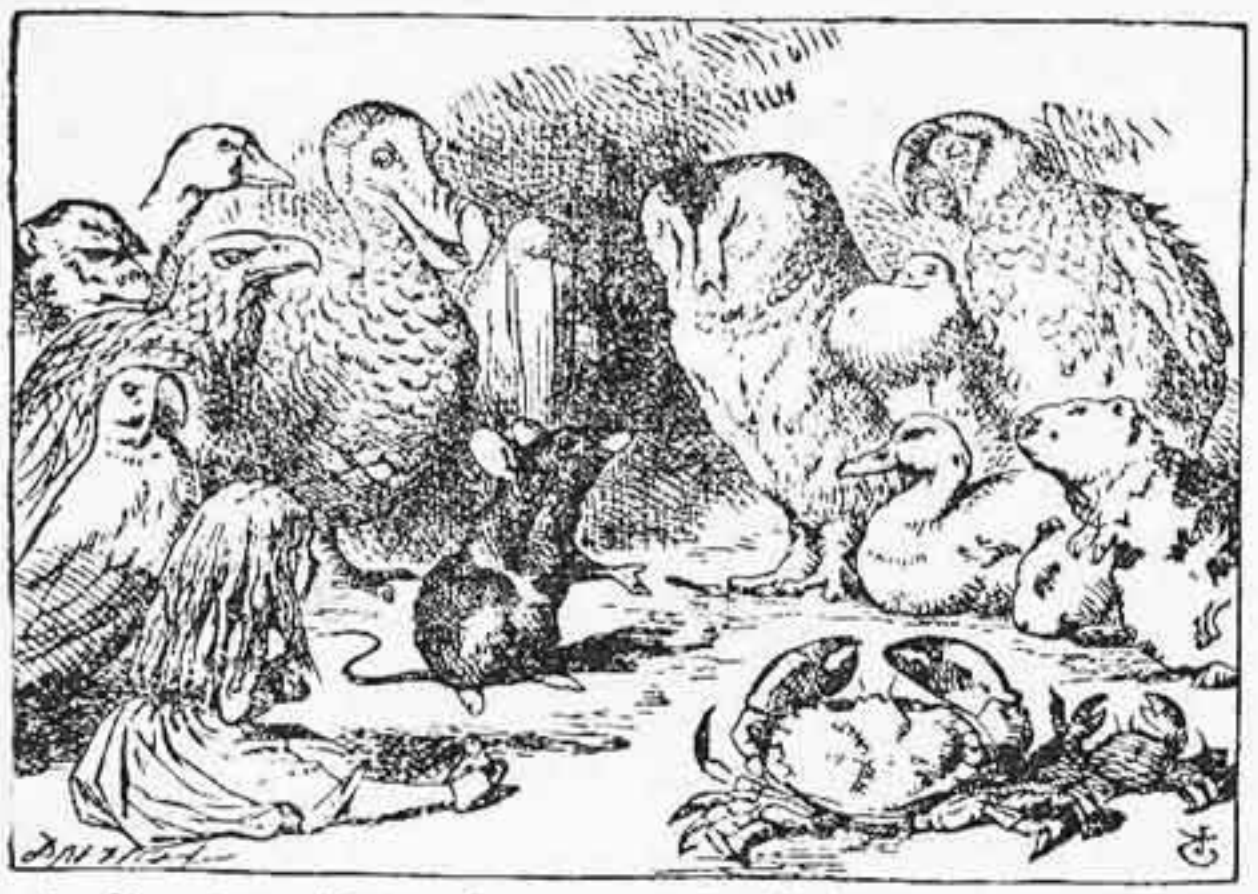

માણસનાં મન : શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકરની ટૂંકી વાર્તાઓના આ સંગ્રહમાં સામાજિક ધરેડમાં ઊઠતા પ્રશ્નોથી માંડીને નાના બાળકની કુતૂહલવૃત્તિ તથા રસિકજનની જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી રોજિંદા જીવનના સંવાદી વિસંવાદી પ્રશ્નોને છેડવાનો **પ્રયાસ છે.** રૂ. ૩–૫૦.

સાહિત્યવૃત્ત

થોડા સમય પર અમેરિકી સાહિત્યકાર અપ્ટન સિંકલેરની ૮૩મી વર્ષગાંઠ ઊજવાઈ. એનો યોગ સાધીને એમના ૮૩મા પુસ્તક **'અપ્ટન સિંકલેરની આત્મકથા'**નું પ્રકાશન પણ થયું. 'સેટરડે રિવ્યુ' નામના ત્યાંના અગ્રણી **સામયિકના સમીક્ષકે** આ પુસ્તક વિશે લખ્યું હતું : 'અમેરિકામાં જેમની મહત્તા અને જેમની પ્રજ્ઞાનાં સતત ગુણગાન ગવાતાં રહ્યાં છે એવા મોટા ભાગના લોકો કરતાં પણ વધુ મહાન અને પ્રજ્ઞાવંત એવા એક માનવીને આ આત્મકથા દ્વારા વાચકો પીછાનશે.' 'ધ જંગલ' 'બૉસ્ટન', **'ઑઇલ', 'કિંગકોલ'** તેમજ લેની બડના પાત્રનું આલેખન કરતી બીજી અગિયાર નવલકથાઓના **સર્જક અપ્ટન સિંકલેર** મોટા ભાગની કથાઓમાં **સામાજિક** અને રાજકીય પ્રશ્નોનું નિરૂપણ **હોય છે.** બાળકો માટેના એમના એક 'ગ્નોમોબાઈલ' નામના પુસ્તકનું વૉલ્ટ ડિઝની નજીકના ભવિષ્યમાં ચલચિત્ર ઉતારવાના છે.

ન્યૂ યૉર્કની મેક'ગ્રૉ-હિલ નામની જાણીતી પ્રકાશન સંસ્થાએ ઇ. ૧૯૬૫ના જાન્યુઆરીથી 'ધ વર્લ્ડ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી' નામે ૧૦૦ ગ્રંથની કાચાં પૂઠાંની એક સચિત્ર પ્રકાશનશ્રેણી પ્રકટ કરવાની યોજના ઘડી છે, જેના સંપાદનકાર્યમાં અમેરિકા, યુરોપ અને એશિયાના વિદ્વાનોની સહાય લઈને ઇતિહાસ, ધર્મ, સમાજ, કળા તથા વિજ્ઞાનના વિષયોને આવરી લેવાનો ખયાલ રાખવામાં આવ્યો છે.

બંધ હોય છે; અને કૂંચી લેવા જાય છે તો પોતે નાની થઈ જવાથી તેનો હાથ પહોંચતો નથી.

આથી તે એટલું બધું રડે છે કે તેનાં આંસુનું નાનું તળાવ ભરાઈ જાય છે. એમાં તરવાં માટે બાથોડિયાં મારતાં મારતાં તેમાં એક ઉંદરડો તેની નજરે પડે છે. તેની સાથે તરતાંતરતાં એ પોતાની બિલાડીની ને કૂતરાની વાતો તેને કરે છે, જે સાંભળતાં ઉંદરડો થરથર ધ્રૂજવા માંડે છે. એટલામાં તો આખી તળાવડી જાતજાતનાં ચિત્રવિચિત્ર પ્રાણીઓથી ઊભરાઈ જાય છે. એમાં ડક છે ને ડોડો છે, લોરી છે ને ઈગલેટ છે. એલીસ એ બધાં સાથે તરતી તરતી તળાવડીની બહાર નીકળી આવે છે.

પછી કિનારે બેસીને સૌ વાર્તાઓ કહે છે. એમાં એલીસ પાછી પોતાની દીના બિલાડી ને કૂતરાની વાત જ કરે છે, એટલે સૌ પ્રાણી બીને ભાગી જાય છે ને એલીસ પાછી એકલી પડે છે. એવામાં પેલો સસલો પોતાનાં હાથમોજાં શોધતો ત્યાં આવે છે...આમ વાર્તા આગળ ચાલે છે ને તેમાં અજબ સૃષ્ટિ ખડી થતી જાય છે, જેમાં ચિત્રવિચિત્ર બનાવો બનતા જાય છે. વાર્તાને અંતે લાલ બદામના રાજા અને રાણીના દરબારમાં એલીસને એક ચોરીના મુકદ્દમામાં સાક્ષી આપવાની આવે છે.

એ કેસ દરમ્યાન રાજારાણી વચ્ચે વિવાદ જાગે છે. રાજા કહે છે કે હવે જ્યૂરી ચુકાદાનો નિર્ણય કરશે. ત્યાં તો રાણી બોલી ઊઠે છે: 'પહેલાં સજા કરો. ચુકાદો તો પછી આવશે!' આથી એલીસ બૂમ પાડીને કહે છે: 'કેવી મૂરખ જેવી વાત કરો છો? સજા પહેલાં, ને ચુકાદો પછી?' આ સાંભળીને રાણી ગુસ્સાથી લાલચોળ થઇને બરાડી ઊઠે છે: 'મૂંગી મર!' એલીસ કહે છે 'બિલકુલ નહિ.' ત્યાં તો રાણી ત્રાડ પાડે છે: 'ઉડાવી દો એનું માથું!' આ દરમ્યાન એલીસ પોતાના મૂળ કદ જેવડી થઇ ગઈ હોય છે. તે તુચ્છકારથી કહે છે: 'ઉડાવ્યાં, ઉડાવ્યાં હવે! તમે ગંજીપાનાં પાનાં તે શું ઉડાવતાં'તાં?' લાગલાં જ ગંજીપાનાં બધાં પાનાં ઊડીઊડીને એલીસના ઉપર ત્રાટકે છે. એથી અરધી બીક ને અરધી ગુસ્સામાં તે ચીસ પાડી ઊઠે છે ને તેમને પોતાના શરીર પરથી હઠાવવા મથામણ કરે છે......

જાગીને જુએ છે તો પોતે નદીકિનારાના ઘાસમાં મોટી બેનના ખોળામાં માથું રાખીને સૂતેલી છે, ને ઝાડ પરથી તેના મોં પર ખરેલાં પાંદડાં તેની બહેન હળવેથી ખસેડી રહી છે!

'યેઇલ સીરીઝ ઑવ યંગર પૉએટ્સ' નામે અમેરિકી કવિઓ માટે એક વાર્ષિક હરીફાઈ યોજાય છે. આ હરીફાઇ ૪૦ વર્ષની નીચેની વયના અને જેમનું કોઈ કાવ્યપુસ્તક અગાઉ પ્રકટ થયું ન હોય એવા કવિઓ માટે છે. ૧૯૬૨નાં વિજેતા કવિ કુ. સાન્ડ્રા હૉચમૅન, જે આ ઍવૉર્ડનાં ૫૯માં વિજેતા છે તે, છેલ્લાં અગિયાર વર્ષમાં પ્રથમ સ્ત્રીવિજેતા છે.

અમેરિકી કવિઓના 'ડીન' ગણાતા સ્વ. રૉબર્ટ ફ્રૉસ્ટનો સંગ્રહ 'ઈન ધ કલીઅરિંગ' ગયે વર્ષે પ્રકટ થયો ત્યારે એની ૯૨,૬૧૯ નકલો વેચાઈ ગઈ હતી. એક જ વર્ષમાં કોઈ એક જ કવિના કાવ્યસંગ્રહની આટલી બધી નકલો હજી સુધી અમેરિકામાં વેચાઇ નથી.

'લેમૉન્ટ પૉએટ્રી સિલેકશન' નામે એક યોજના હેઠળ અમેરિકામાં કાવ્યપુસ્તકની પસંદગી માટે એક હરીફાઈ યોજાય છે. નવોદિત કવિઓને પ્રોત્સાહન આપવાનો પણ એની પાછળ હેતુ છે. ઈ.સ. ૧૯૬૨ની હરીફાઇમાં ન્યૂયૉર્કના ૩૯ વર્ષના ઍડવર્ડ ફીલ્ડને વિજેતા જાહેર કરવામાં આવ્યો છે 'સ્ટૅન્ડ અપ, ફ્રેન્ડ, વિથ મી'(ઊઠો, મિત્ર: મુજસાથ) નામક એમનો એ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ છપાશે ત્યારે એની એક હજાર નકલ તો ઍકેડેમી ઑવ અમેરિકન પૉએટ્સ જ ખરીદી લેશે.

'કૉલંબિયા બ્રૉડકાસ્ટિંગ સિસ્ટમે' 'અમેરિકન્સ: એ પૉર્ટ્રેટ ઈન વર્સ' (અમેરિકનોનું પદ્યમાં ચિત્રણ) નામે કાવ્યવાચનનો એક નવો કાર્યક્રમ રેડિયો પરથી પ્રસારિત કર્યો હતો. આ કાર્યક્રમને આવકારતા લગભગ ૬૦,૦૦૦ જેટલા પ્રશંસાપત્રો મળ્યા હતા. રેડિયો પ્રસારણના વ્યવસાયમાં આટલા બધા પત્રો બીજા કોઇ કાર્યક્રમ માટે તેમને મળ્યા નહોતા.

કંકાવટી

લીલીબહેન પંડ્યા

મુંબાઈના કાપડના વ્યાપારી અને ઉદ્યોગપતિ સ્વ. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહનાં એ પુત્રી અને અસાધારણ કુશળતા ધરાવનાર ઍન્જિનિયર તરીકે ભારતભરમાં ખ્યાતિ મેળવનાર સ્વ. ડૉ. અનંત પંડ્યાનાં પત્ની. મુંબાઇની કૉલેજમાં કેળવણી લઈ ઈંગ્લંડમાં રહીને વિજ્ઞાનના વિષય સાથે લંડન યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવી, યુરોપ–અમેરિકાનો બહોળો પ્રવાસ કર્યો અને ભારતીય સન્નારી પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય તરીકે તેમણે રશિયા જઈને શૈક્ષણિક તેમજ વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કર્યું. છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી મુંબાઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની શિક્ષણસમિતિનાં સભ્ય છે. મુંબાઈ ચંદારામજી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ, વેલિંગહેમ હાઉસ હાઈસ્કૂલ અને ઈન્ડો–સોવિયેટ કલ્ચરલ સોસાએટી, ઇન્ડો–અમેરિકન સોસાએટી ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઑવ વર્લ્ડ અફેર્સ, બાળકો માટેની ઑર્થોપીડિક ઑસ્પિટલ તેમજ સોસાએટી ફૉર ધ સર્વિસ ઑવ ધ ક્રિપલ્ડ ચિલ્ડ્રન આદિ સંસ્થાઓમાં સક્રિય કામગીરી ઉપરાંત તેઓ ચાર ઔદ્યોગિક કંપનીઓમાં ડિરેક્ટર છે અને વ્યાપાર-ઉદ્યોગનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. આવાં એ બહેનની મુંબાઇ મ્યુનિસિપલ શિક્ષણ સમિતિના ચૅરમૅન તરીકે નિમણૂક થઈ છે.

આ નિયુક્તિ થયા બાદ એમણે પ્રસ્તુત જવાબદારી ઉપર સ્થિર થઇને પોતે શું કરવા માગે છે તે વિષે એક પ્રેરક, ભાવનાશાળી અને વ્યવહારુ સૂચનાથી ભરેલું પ્રવચન કર્યું હતું. તેમાં નવી નિશાળો બાંધવા પાછળ બે કરોડના ખર્ચ ઉપરાંત બધી નિશાળોને જરૂરી ફર્નિચર અને શિક્ષણસામગ્રી, શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો, શૈક્ષણિકપદ્ધતિસંશોધન, ભણતાં બાળકોનાં અકાળે મૃત્યુનાં કારણોની તપાસ, બાળકો ચેપી દર્દોનાં ભોગ ન બને તે માટે અટકાયતી ઉપાયો, ૭થી ૧૩ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને જાતીય શિક્ષણ આપવા અંગે એક નવી જ યોજના, ઉપેક્ષિત બાળકોને સભ્ય બાળકની કક્ષા ઉપર લાવી મૂકવા માટે સંયુક્ત પ્રયત્નોની આવશ્યકતા વગેરે ઉપર ભાર મૂકયો હતો. પોતાના પ્રવચનમાં રજૂ કરેલા વિચારોને અમલી બનાવવામાં એમને પૂરી સફળતા મળો એવી તેમના વિષે આપણી શુભેચ્છા હો. (પ્રબુદ્ધ જીવન)

ઘરનું ભાડું ખોરાક તથા કપડાં એ અનિવાર્ય ગણાય તેવાં ખર્ચ છે. ભાડામાં તો કશી ત્રેવડ શકય નથી હોતી, પરન્તુ કપડાં તથા ખોરાકમાં તે શકય બને છે. કયાં માલસામાન સસ્તો મળે, ભેળસેળ વગરનો મળે, એ જવાબદારી સ્ત્રીને શિરે છે. આજે જીવનની જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ બેહદ મોંઘી થઈ ગઈ છે, તેથી ટૂંકી આવકમાંથી કશી પણ બચત કરવાનું કામ ઘણાંખરાં કુટુંબો માટે અશકય બની ગયું છે. બાકી પહેલાંના જમાનામાં ડાહી ગૃહિણી ત્રેવડ કરીને ઘરખર્ચમાં ઘણો બચાવ કરી શકતી.

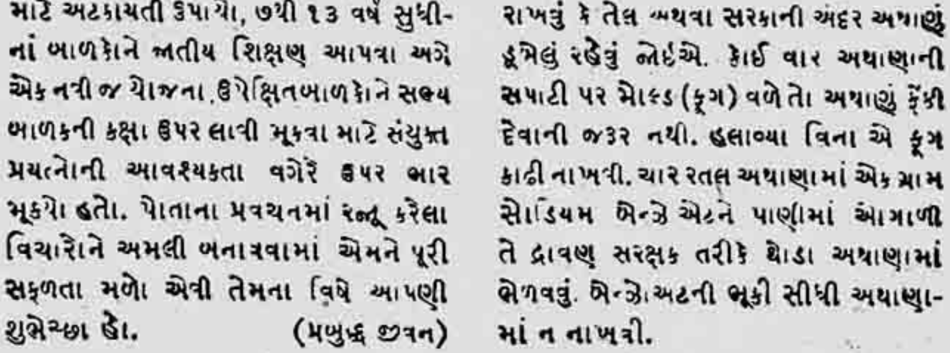
એવી ત્રેવડના થોડા દાખલા જોઇએ. અગિયારશ 'ઉપવાસ'ના આગલે દિવસે બધાં કંદમૂળ ઉપરાંત રાજગરો, મોરૈયો, સામો, શિંગોડાંનો લોટ વગેરેના ભાવ ઘણા વધી જાય છે. ચતુર અને કરકસર કરનારી ગૃહિણી એ સર્વ વસ્તુઓ ચાર દહાડા પહેલાં આણી મૂકે છે. તેથી થોડા પૈસાનો બચાવ કરી શકે છે. નહાવાનો સાબુ વપરાઇ રહેવા આવે ત્યારે ઝીણી કરચ જેટલો રહે છે. તેવી કરચો કાંઈ ફેંકી ન દેવાય. તે કરચોને પાણીમાં પલાળી બાટલીમાં તે પ્રવાહી સાબુ ભર્યો હોય, અને હાથ ધોવાના નળ પાસે તે બાટલી રાખી હોય તો હાથ ધોનારને પણ સારું ફાવે અને વધેલો સાબુ વાપરવો પડે. શરબતનો વપરાશ દિન પર દિન વધતો જાય છે. લીંબુની ઋતુમાં સમજુ ગૃહિણી ખાંડની ચાસણી બનાવી, લીંબુનો રસ તેમાં મેળવી બાટલા ભરી મૂકે છે. તુરિયાંનું શાક કરીએ, ત્યારે તેની છાલની ચટણી અગર વેસણ થઇ શકે છે. પાકાં કેળાંની છાલનું પણ શાક બને છે. પત્તરવેલિયાની કુમળી દાંડીનાં મૂઠિયાં થઈ શકે છે.

કોઈ વખત નધારેલા સંજોગો ઊભા થઈ જાય અને નાણાંની જરૂર ઊભી થાય ત્યારે ગૃહિણીની ત્રેવડથી બચાવેલાં નાણાં કામમાં આવતાં. મંદવાડ પ્રસંગે ખર્ચ અનિવાર્ય બને છે તે વખતે મધ્યમ વર્ગની ગૃહિણીએ ડહાપણથી ઘરવહીવટ ચલાવ્યો હોય તો કાંઇક નાણાં બચ્યાં હોય તે ખપમાં આવે. એક જૂની વાર્તા છે કે એક મોટા કુટુંબમાં પુષ્કળ સંપત્તિ હોવાથી તે ઘરમાં ખર્ચ લાફાલાફ થતો. પણ ઘરની એક વહુ ઘણી ડાહી હતી. દરરોજના રસોડા માટે કઢાતા અનાજમાંથી તે વહુ મૂઠી મૂઠી જેટલું પાછું એક કોઠીમાં નાખી દેતી. કાળક્રમે સંજોગો બદલાયા. ચંચળતા માટે ખ્યાતિ પામેલી લક્ષ્મીદેવીએ સ્થાન બદલ્યું. પ્રસ્તુત કુટુંબ આર્થિક ભીંસમાં આવી પડ્યું. અધૂરામાં પૂરો દુકાળ પડ્યો ધાનની વિટંબણા ઊભી થઈ. તે વખતે પેલી ડાહી વહુની મૂડીએ બચાવીને ભરેલી કોઠી બહુ કામમાં આવી. આવી ડાહી સ્ત્રી માત્ર વાર્તામાં જ નહિ પરન્તુ સાચી પણ ઘણાં ઘરમાં વસેલી હોય છે.

—વિનોદિની નીલકંઠ

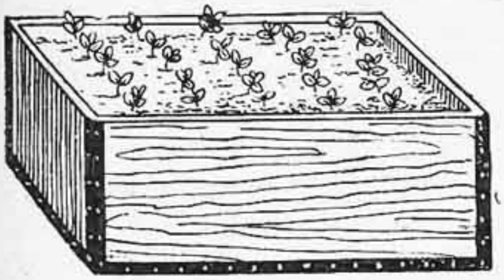
અથાણાં પરની ફૂગ

અથાણું સારી રીતે સચવાય તે માટે મુખ્ય સાવચેતી હવાનો સંસર્ગ અટકાવવાની છે; એટલે અથાણું બાટલીમાં છેક સુધી ભરો અને ઢાંકણ મજબૂત રાખો. બીજું ધ્યાન એ રાખવું કે તેલ અથવા સરકાની અંદર અથાણું ડૂબેલું રહેવું જોઈએ. કોઈ વાર અથાણાની સપાટી પર મોલ્ડ (ફૂગ) વળે તો અથાણું ફેંકી દેવાની જરૂર નથી. હલાવ્યા વિના એ ફૂગ કાઢી નાખવી. ચાર રતલ અથાણામાં એક ગ્રામ સોડિયમ બેન્ઝોએટને પાણીમાં ઓગાળી તે દ્રાવણ સંરક્ષક તરીકે થોડા અથાણામાં મેળવવું. બેન્ઝોએટની ભૂકી સીધી અથાણામાં ન નાખવી.

જુદી જુદી રીતે ભરેલી ચીણ (પ્લિટ)વાળાં ઝભલાંના કેટલાક પ્રકાર

આ માસનું વાવેતર : મરચી

અલગ ખોખામા રોપા ઉછેરવા. એને માટે ખાસ ખાતરની જરૂર રહેતી નથી. માત્ર અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે માટીનું મિશ્રણ જ બસથશે. સિંચાઇ અઠવાડિયામાં એક વખત પૂરતીથશે. એકબીજાથી ૧½ ફૂટને ગાળે રહે તે રીતે છોડવા નાખવા. ૯ ફૂટ લાંબા×૩ ફૂટ પહોળા, ૧૦ ઇંચ ઊંડા ખોખામાં ૧૨ છોડવા સહેલાઇથી ઉગાડી શકાય. મેની અધવચથી જૂનની અધવચ સુધીમાં વાવેતર કરવું. રાજ્યની બહારથી આયાત કરેલી જાતોનું ઑક્ટોબરમાં વાવેતર કરવું. ઑગસ્ટથી ફેબ્રુઆરી સુધીમાં ફાલ લેવા માટે મરચાંનો પાક તૈયાર થઈ જાય છે. જ્યારે મરચી પર ફળ બંધાવા પામે ત્યારે તેને ચકલીઓ સામે રક્ષણ આપવું.

ફેબ્રુઆરી અંકમાં આપેલા મોરના બુટ્ટા જેવો આ માછલીનો બુટ્ટો પણ ચોળીમાં પીઠ પર, બાંય પર, રૂમાલને ખૂણે, બાળકના ફ્રૉકની છાતી પર, હૅન્ડબૅગ પર, ચાહો ત્યાં, નાના યા મોટા રૂપે ભરત ઍપ્લિક કે આલેખનમાં ઉતારી શકો. બંગાળ વગેરેમાં (આપણે ત્યાં ભાટિયા જેવી જ્ઞાતિમાં લગ્ન વખતે ગણાય છે તેમ) માછલી શુકનનું પ્રતીક લેખાય છે. મીન રાશિવાળાને તો આ બુટ્ટો બહુ જ ઉપયોગી.

આહન કે આસંધ એટલે અશ્વગંધા. આયુર્વેદમા પ્રાચીન કાળથી એક ઉત્તમ ઔષધદ્રવ્ય તરીકે યોજાતાં એનાં મૂળિયાં ગાંધીને ત્યાં મળે છે. ચરકે અશ્વગંધાને બૃંહણ (શરીરને પુષ્ટ કરનાર) અને બલ્ય (બલ આપનાર—રોગ પ્રતિકારક શક્તિને વધારનાર) ગણી છે. અશ્વગંધા મધુર, તૂરી, કડવી, ઉષ્ણવીર્ય, વાજીકર તથા વાતકફનો નાશ કરનાર છે.

ભાવમિશ્રે 'કાકોલી' અને 'વીર કાકોલી' નામે જીવનીય ગણાતા બે દ્રવ્યોના પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય તરીકે અશ્વગંધાનું સૂચન કર્યું છે. અર્થાત્ એ દ્રવ્યો ન મળે તો એની જગ્યાએ અશ્વગંધા વાપરવાથી પણ એ દ્રવ્યોના ગુણોનો લાભ મળે છે. જીવનીય દ્રવ્યો આયુષપ્રદ છે. શરીરની ધાતુઓના કોષોનો અપચય (નાશ, ઘસારો) સતત થયા કરતો હોય ત્યારે ધાતુકોષોની પૂર્તિ માટે જીવનીય દ્રવ્યોનો ઉપયોગ અનિવાર્ય બને છે. અશ્વગંધા રસાયન પણ છે. શરીરમાં વહન કરનાર સર્વ દ્રવ દ્રવ્યોને રસ કહે છે. મલ-મૂત્ર પણ એ અર્થમાં રસ છે. રસ શબ્દ ગતિવાચક ધાતુ પરથી બન્યો છે. દેહમાં આ સર્વ રસદ્રવ્યોનું યોગ્ય અયન (વહન) થયા કરે એ આરોગ્ય માટે અનિવાર્ય છે. એ વહનમાં વિકૃતિ આવે ત્યારે રોગ થાય. રસાયન દ્રવ્યો આવી વિકૃતિને સુધારે છે.

ક્ષયમાં

'ક્ષય' એટલે રસ, રક્ત વગેરે સાતે ધાતુઓનો ક્ષય, નાશ. વળી 'ક્ષય'માં ધાતુઓનું વહન કરનાર સ્રોતોમાં અવરોધ હોય છે. આથી ધાતુઓની પુષ્ટિનું કામ અટકી ગયું હોય છે. રોગી ખાય છે એમાંથી મલની જ અધિક ઉત્પત્તિ થતી હોય છે. આથી આ રોગમાં અશ્વગંધા બધી જ દૃષ્ટિએ લાભપ્રદ છે. તે બૃંહણ અને જીવનીય હોવાથી ધાતુઓને પોષણ આપે છે, બલ્ય હોવાથી રોગ પ્રતિકારક શક્તિ વધારે છે, અને રસાયન હોવાથી ધાતુઓના સ્રોતોને ચોખ્ખા કરી પોષણક્રમને વ્યવસ્થિત કરે છે. સુશ્રુત તથા વાગ્ભટે ક્ષયમાં અશ્વગંધાના પ્રયોગો બતાવ્યા છે. અહીં એક સરળ પ્રયોગ સૂચવું છું.

અર્ધો તોલો અશ્વગંધાનું અધકચરું ચૂર્ણ કરી દશ તોલા બકરીના દૂધમાં નાખવું. એમાં દૂધ જેટલું જ પાણી નાખી અગ્નિ પર પકાવવું. પાણી બળી જાય એટલે ઉતારી વસ્ત્રથી ગાળી લેવું. ઠંડુ થાય એટલે જરૂર મુજબ સાકર મેળવી પી જવું. સવારસાંજ બે વખત આ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. સાથેસાથે યોગ્ય ચિકિત્સકની સૂચના મુજબ આહારવિહારનું સેવન કરવું.

ક્ષયમાં આસવ અને અરિષ્ટ ખૂબ જ લાભદાયી છે. સ્રોતોને ઝડપથી ચોખ્ખા કરી ધાતુઓના પોષણક્રમને મદદ કરવાનો એમાં ગુણ છે. વળી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાનો એમાં મહત્ત્વનો ગુણ છે. અશ્વગંધારિષ્ટ ફાર્મસીઓમાં વેચાય છે. ચિકિત્સકની સલાહ મુજબ એનો ઉપયોગ પણ કરવો. બાળકોના શરીરશોષ તથા સ્ત્રીઓની પ્રસવ પછીની શરીરને બળની ક્ષીણતામાં ઉપર્યુક્ત દૂધનો પ્રયોગ ઘણો જ લાભદાયી છે. બાળકો માટે ઉંમર પ્રમાણે ઓછીવધતી માત્રા રાખવી.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં

ગ્રીષ્મઋતુમાં શરીરની ધાતુઓનું ખૂબ જ શોષણ થતું હોઈ ગ્રીષ્મમાં અશ્વગંધા જેવા પુષ્ટિદાયક ઔષધનું સેવન ઘણું જ લાભદાયી છે. અશ્વગંધા, જેઠીમધ, શંખાવલી, બ્રાહ્મી અને શતાવરી સમભાગે લાવી, એનું ચૂર્ણ કરી સવારસાંજ બે બે આનીભાર દૂધ સાથે લેવાથી ગ્રીષ્મના શોષણ સામે ટકી રહેવાય છે. આ યોગ મનોબલને પણ વધારનાર છે.

નિદ્રાપ્રદ

અશ્વગંધાનું લૅટિનનામ Withania Somnifera છે. સોમ્નિફેરાનો અર્થ નિદ્રાપ્રદ થાય છે. ઊંઘ ન આવવાનું કારણ મહદંશે વાયુનો પ્રકોપ હોય છે. અશ્વગંધા વાતનાશક હોઈ ઊંઘ લાવવાનો એમાં ગુણ છે. બંગ સેન નામના આયુર્વેદીય ગ્રંથકર્તાએ અશ્વગંધાની આ શક્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે નિદ્રાનાશમાં અશ્વગંધાનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે ચાટવાથી ઊંઘ આવી જાય છે. એટલે અનિદ્રાના રોગીઓ માટે આ નિર્દોષ દવાનો ઉપયોગ લાભદાયી છે. અરિષ્ટ પરમ વાતહર હોવાથી અશ્વગંધારિષ્ટનો ઉપયોગ, સૂતા પહેલાં અને જમ્યા પછી કરવાથી સારો લાભ થશે.

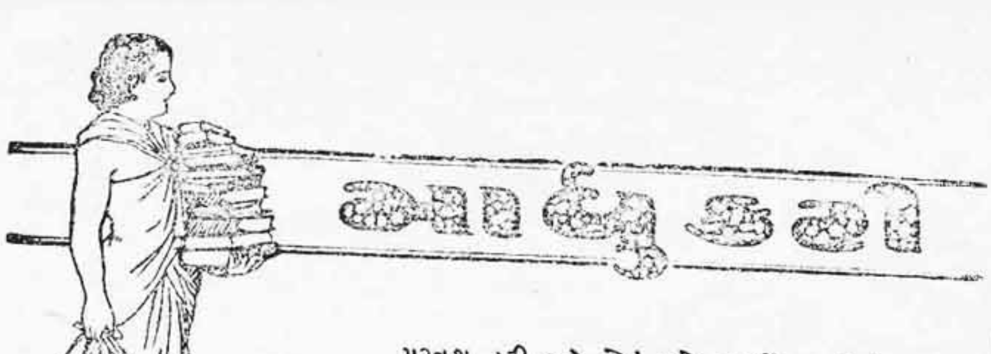
અશ્વગંધા ધાવણની તથા શુક્રની વૃદ્ધિ માટે પણ પ્રયોજી શકાય સ્ત્રીઓના શ્વેત પ્રદરમાં પણ સવારસાંજ ઉપર્યુક્ત દૂધ સાથેનો પ્રયોગ કરવો.

લાભશંકર ઠાકર

બોર

ચરકના મત પ્રમાણે બોર મધુર, સ્નિગ્ધ, મળ ભેદનાર તથા વાત-પિત્તને જીતનાર છે. સૂકાં બોર કફ અને વાતને હણે છે. પિત્ત સાથે પણ તેનો વિરોધ નથી. હરસ, અતિસાર, સ્વરભેદ, ખાંસી વગેરેમાં મીઠાં બોર ઉપયોગી છે. અત્યારે સૂકાં બોર બજારમાં મળશે.

જંગલી બોર ખટમધુરાં હોય છે, તે ન ખાવાં. અથાણાંનાં બોર મોટે ભાગે ખાટાં આવે છે. મીઠાં બોરમાં જીવડાં હોય છે તેથી તે સમારીને ખાવાં જોઇએ. —બા.

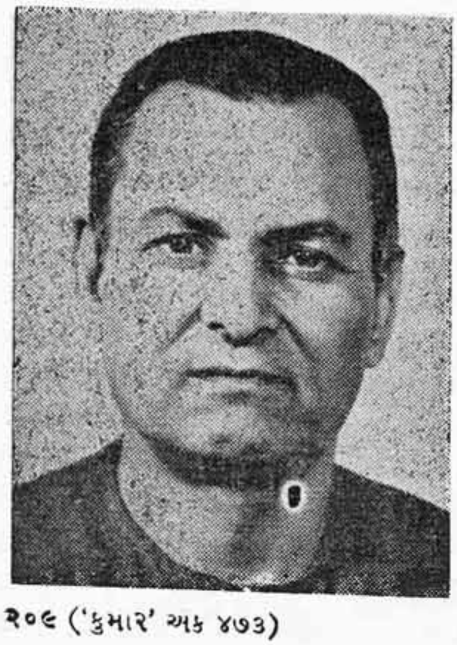

પરવશ કરી મૂકે એવું હશે અહીં તત્ત્વ શું
અકલિત રૂપે આત્મા એપે સનાતન શાસતું?
રુદન-સ્મિતનાં અંધારાં ને મીઠાં અજવાળિયાં
ક્રમિક ઢળી વૈવિધ્યે આયુષ્યને ભરી મૂકતાં!

સ્વ. મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયન

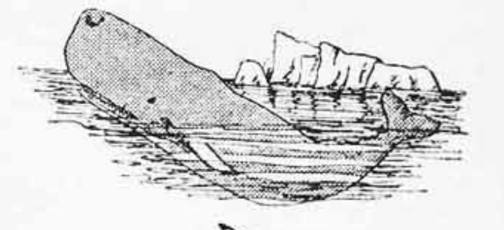
ગઈ તા. ૧૪મી એપ્રિલે દાર્જીલિંગની ઇડન ઑસ્પિટલમાં મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયનનું મગજની નસ તૂટી જવાને કારણે અવસાન થતાં હિન્દી સાહિત્યને જ નહિ પણ સમસ્ત દેશને ઘણી ભારે ખોટ ગઈ ગણાય. જીવન અને ચિંતનના ક્ષેત્રમાં ૭૦ વર્ષની અવિરામ રોમાંચક યાત્રાના એ અપ્રતિહત યાત્રીનો જન્મ ઉત્તર પ્રદેશમાં આઝમગઢથી સાતેક માઇલ દૂર પન્દાહાટ ગામમાં ઈ. ૧૮૯૩ની ૯મી એપ્રિલે શક્તિમાર્ગી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. લગ્ન પણ બચપણમાં જ થઇ ગયું હતું. પરંતુ જ્ઞાનાર્જનની તીવ્ર પિપાસા સંતોષવા એમણે ઘેરથી નાસી જઈને અને પોતાનું અસલ નામ કેદારનાથ પાંડેય બદલીને બિહારના એક મઠમાં રામકેદાર દાસ નામે વૈષ્ણવ સાધુ તરીકે રહીને અભ્યાસ કરવા માંડચો. પણ અધ્યયનની સાથે એમની હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યેની વિતૃપ્તિ પણ વધતી ગઇ અને ૧૯૧૫માં એમણે આર્યસમાજનો આશરો લીધો. દરમિયાન અરબી ભાષા શીખી લઇને કુરાનનો અને ઇસ્લામી રીતરિવાજોનો પણ તુલનાત્મક અભ્યાસ એમણે કર્યો. આખરે આર્યસમાજને પણ તિલાંજલિ આપી એમણે બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો અને રાહુલ સાંકૃત્યાયન નામ ધારણ કર્યું.

પણ એમનું કાર્યક્ષેત્ર ધર્મ સુધી જ સીમિત નહોતું. અન્યાય, અત્યાચાર અને માનવતાવિરોધી કાર્યોના કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં વિરોધ કરવા તે સદા તત્પર રહેતા. આથી જ ૧૯૧૯માં જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડના વિરોધમાં દેશમાં વિદેશી શાસન સામે જે વિદ્રોહનો જુવાળ ઊઠચો એમાં એમણે પણ ઝુકાવ્યું. સભાઓમાં બ્રિટિશ શાસન વિરુદ્ધ એમણે જે આગ વરસાવવા માંડી તેને પરિણામે એમને છ માસની કેદ મળી. જેલમાં એમણે 'બીસવીં સદી' નામે પુસ્તક લખ્યું. '૨૩માં ફરી બે વર્ષની સજા થઇ ત્યારે જુદીજુદી ભાષાઓમાંથી 'શૈતાનકી આંખ', 'વિસ્મૃતિ કે ગર્ભ સે', 'જાદુ કા મુલ્ક', 'સોને કી ઢાલ વગેરે કથાઓ અનુવાદિત કરી. રાજકારણમાં બિહારનો સારન જિલ્લો એમનું કાર્યક્ષેત્ર હતો અને વર્ષો સુધી

એમણે સ્વ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ સાથે કૉંગ્રેસનું કાર્ય કરેલું, પણ ૧૯૩૫ પછી એ સામ્યવાદથી આકર્ષાયા અને સહજાનંદ સ્વામી સાથે બિહારના કૃષક આંદોલનોમાં ભાગ લેવા માંડેલો. માર્ક્સવાદથી આકર્ષાઇને એ સામ્યવાદી પક્ષમાં જોડાયા ખરા, પણ પક્ષની જડતામાં તેઓ પુરાઈ રહેવા તૈયાર ન હતા. આથી કહે છે કે પક્ષે તેમને બરતરફ કરેલા; ને રશિયામાં પણ ત્યાંની સરકાર સાથે અથડામણમાં આવેલા, કારણ કે જે બુદ્ધિગમ્ય ન હોય તેની સામે એમનું સ્વતંત્ર માનસ હમેશાં બળવો પોકારતું. પણ સ્વાતંત્ર્ય બાદ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ સંકેલી લઇ એમણે કેવળ સાહિત્યસર્જન કરવા તરફ જ લક્ષ કેન્દ્રિત કર્યું હતું. જોકે રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ વખતે પણ એમની

જગતનાં પ્રાણીઓ-૫૮

વ્હેલ

વ્હેલ ઠંડા લોહીનું મત્સ્ય નહિ, પણ ગરમ લોહીવાળું જળચર પ્રાણી-મૅમાલ-છે, કેમકે તે ઇંડાં મૂકવાને બદલે બચ્ચાંને જન્મ આપી એને દૂધ પાઇને ઉછેરે છે. પગને સ્થાને એને 'પર' (fins કે flippers) તથા પાછળ માછલી જેવી, પણ આડી પૂછડી હોય છે. પાણીમાં શરીરની ગરમી ટકાવી રાખવા એની અતિશય જાડી ચામડી હેઠળ 'બ્લબર' નામક પુષ્કળ ચરબીયુક્ત પદાર્થ હોય છે. લગભગ સાડા છ કરોડ વર્ષ પહેલાં આ પ્રાણી અસ્તિત્વમાં આવ્યું હશે. ફેફસાં વડે શ્વાસ લેવાનો હોઈ દરેક વ્હેલને વારંવાર પાણીની સપાટી પર આવવું પડે છે.

સ્વભાવે શાંત, બિનઉપદ્રવી મળતાવડું ને વત્સલ આ પ્રાણી લગભગ બધા મહાસાગરોમાં થાય છે. સ્થળભેદે શરીર, ખાસિયત અને કદના તફાવતવાળી એની વિવિધ જાતો છે:

બ્લ્યુ વ્હેલ: લગભગ ૧૦૦ ફૂટનું સૌથી મોટું પ્રાણી. માથા પરના નસકોરામાંથી એ ઉચ્છ્વાસ કાઢે ત્યારે એ ફુવારા જેવો દેખાય છે. દાંતને સ્થાને મોંમાં પોચાં હાડકાંની જાળી જેવી રચના; આંખ લગભગ મોં નજીક; કાન એના ગંજાવર શરીરમાં માત્ર અર્ધાક ઇંચનાં કાણાં રૂપે, પણ તીવ્ર શ્રવણશક્તિ વાળા. દક્ષિણના ઠંડા સાગરનું વાસી. સ્પર્મવ્હેલ: વિષુવવૃત્તીય ગરમ પાણીનું વાસી કદ સાઠેક ફૂટ. માથું સપાટ (જુઓ ચિત્ર). એનાં આંતરડાંમાંથી સુગંધી 'અંબર' મળે છે. નારવ્હેલ: ઉત્તરધ્રુવસાગરનું વાસી. મોં પર નવેક ફૂટ લાંબો દંતૂશળ. કિલર વ્હેલ: એકમાત્ર હુમલાખોર જાત. ત્રીસેક ફૂટની પણ ટોળે મળી બીજાં મોટાં વ્હેલને પણ મારી નાખે. વાને બે રંગી. માછલાં પેઠે પીઠ પર પણ એક પર. ડૉલ્ફિન: આઠેક ફૂટનું. મોં ચાંચ જેવું. બુદ્ધિશાળી ને રમતિયાળ હોઈ માણસ સાથે હળી જાય છે. તરવામાં ઘણું ઝડપી પૉર્પોઈઝ: કિનારાનાં નજીકનાં પાણીમાં રહેતું પાંચેક ફૂટનું વ્હેલ.

બધાં વહેલ તરે ત્યારે માછલાં પેઠે ડાબાં-જમણાં નહિ, ઉપર નીચે હિલોળા લેતાં તરે છે. એ ઊંઘે છે કે નહિ તે વિષે તથા એની આવરદા વિષે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી.

સાહિત્ય સેવા તો ચાલુ જ હતી. જ્ઞાનાર્જનની ઉત્કટ તૃષાએ એમને ચિરયાત્રી બનાવ્યા. એ યાત્રાઓના પર્યટનના વિશાળ અનુભવે એમને સાહિત્ય તરફ દોર્યા અને સાહિત્યે એમને વિદ્રોહી બનાવ્યા.

આમ એમનું વ્યક્તિત્વ વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં ફેલાએલું હોવા છતાં પણ એક સમન્વિત એકમ જેવું હતું. લગભગ પોણાબસો જેટલી કૃતિઓના વિશાળ ફલક પર એમણે રાજનીતિ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, યાત્રા, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સમાજશાસ્ત્ર, જીવનચરિત્રો, આત્મકથા, નવલકથાઓ ને નાટકો ઈત્યાદિ અનેક વિષયો આલેખ્યા છે. હિમાલયના વિભિન્ન પ્રદેશમાં વસતી જાતિઓના સંબંધમાં તો એમનું જ્ઞાન ઘણું ઊંડું હતું. 'કિન્નરદેશ' નામક એમનો ગ્રંથ એનું પ્રમાણ છે. યાત્રાસાહિત્યમાં તો એમની દેણગી અનેરી છે. પર્યટનને એક શાસ્ત્ર ગણી એમણે 'ઘુમ્મકડ-શાસ્ત્ર' નામે એક અદ્વિતીય પુસ્તક લખ્યું છે.

લંકામાં વિદ્યાલંકાર કૉલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક હતા ત્યારે એમણે પાલિ ભાષાનું અધ્યયન કરીને 'ત્રિપિટકાચાર્ય'ની પદવી મેળવી હતી. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથો શોધવા માટે તેઓ વેશપલટો કરીને છેક ઈ. ૧૯૨૯માં નેપાળ માર્ગે તિબેટ ગયા હતા, અને એ કાળે લગભગ અભેદ્ય ગણાતા એ પ્રદેશમાં સવા વર્ષ સુધી ત્યાંની ભાષા શીખી ત્યાં સંઘરાએલા પ્રાચીન હસ્તલિખિત બૌદ્ધ ગ્રંથોનો એમણે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે ભારત પાછા ફર્યા ત્યારે ૮૧ ખચ્ચરો ઉપર લાદીને તેઓ સૅંકડો અમૂલ્ય ગ્રંથો પણ સાથે લેતા આવ્યા. મૂળ લંકા લઈ જવા માટેના એ ગ્રંથો સંજોગાવશાત્ ભારતમાં જ રહ્યા અને હાલ પટણા સંગ્રહાલય તથા બિહાર-ઓરિસ્સા સંશોધનસમિતિ પાસે એ કિમતી ખજાનો પડયો છે. તિબેટી અને સિંહાલી ભાષાનાં વ્યાકરણો પણ એમણે લખ્યાં છે.

ફરી ૧૯૩૭માં તિબેટની યાત્રા સારુ બિહાર સરકારે એમને માટે છ હજાર રૂપિયા મંજૂર કર્યા હતા, પણ એ દરમિયાન રશિયાનું આમંત્રણ મળતાં તેઓ ત્યાં ગયા અને લેનિનગ્રાડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રાચ્યવિદ્યાનું સંશોધનકાર્ય કર્યું. દરમિયાન એક વિદ્યાલયની સચિવ કુ. લોલાના પરિચયમાં આવ્યા. તેણે એમને રશિયન અને એમણે તેને સંસ્કૃત ભાષા શીખવી. પાછળથી બંને જણાએ લગ્ન કરી લીધાં. લોલાથી એમને 'ઇગોર' નામે એક પુત્ર પણ છે જે પોતાની માતા સાથે રશિયામાં જ રહે છે.

જાપાનને રસ્તે મૉસ્કો થઇને ત્યાંથી વળતાં કોરિયા, ચીન, મૉંગોલિયા, મધ્ય અને પશ્ચિમ એશિયાની મુલાકાતો લેતા લેતા એમણે યુરોપનો પણ અભ્યાસ પ્રવાસ કરેલો અને ત્યાંથી ઈરાનને માર્ગે ભારત આવ્યા. ફરી એક વાર તિબેટની સફર પણ ખેડી અને ત્યાંથી ધર્મકીર્તિ, પદ્માકર ગુપ્ત, જ્ઞાનશ્રી, નાગાર્જુન, આસંગ, વસુબંધુ, રત્નાકર, શાંતિ વગેરે પ્રાચીન બૌદ્ધ લેખકોના ૭૦ જેટલા ગ્રંથો સાથે લેતા આવેલા. બધી મળીને એમણે ચાર વાર તિબેટની સફર કરી હતી અને ત્યાંથી લગભગ ૬૦૦૦ જેટલા ગ્રંથોની બહુમૂલ્ય હસ્તપ્રતો લઈ આવ્યા હતા.

એશિયા અને સ્લાવ દેશોની કેટલીક જૂની બોલીઓ તેમજ મૃત ભાષાઓ મળીને ૩૬ જેટલી ભાષાઓ તેઓ જાણતા હતા. ૧૭૦ ઉપરાંત ગ્રંથોના એમના બહુવિધ સાહિત્યસર્જન પરથી એમનો જ્ઞાનભંડાર કેટલો અસીમ હશે એનો ખયાલ આવે છે. તેઓ સંશોધન કરીને જેટલું લખી ગયા છે તેટલું કોઈ પણ વિદ્વાન વર્ષો સુધી પણ એકલે હાથે ન કરી શકે. પોતે જે કંઇ જાણતા એ બધું જ લખી નાખવાની એમની એષણા હતી. એટલે પોતે, ગજબના લખનાર હોવા છતાં પોતાનું સમગ્ર જ્ઞાન લેખનમા ઉતારવા માટે એમણે માણસો પણ રાખેલા. રાત્રે જાગી જાય ને કંઈ સૂઝે તો ઘરમાં રાખેલા યંત્ર પર બોલીને યંત્રબદ્ધ કરી લે ને સવારે લહિયા એ યંત્ર ચાલુ કરી લખી લે. છતાં દુર્ભાગ્ય એ હતું કે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી તેઓ લગાતાર બીમાર રહેવાને પરિણામે ઘણું સાહિત્ય લખાયા વિના જ રહી ગયું.

તેઓ લોહીના દબાણ તથા મધુપ્રમેહથી પીડાતા તો હતા જ. દોઢેક વર્ષ પહેલાં એમને મગજમાં પક્ષાઘાત થયો. અને સ્મૃતિ જતી રહી. આપ્તજનોને પણ ઓળખવા મુશ્કેલ થઇ પડયા. એમને કલકત્તાની ઑસ્પિટલમાં ખસેડયા, સારવાર માટે પત્ની કમલાદેવી પાસે આર્થિક સગવડ નહોતી. તેથી હિંદીપ્રેમી જનતાએ બાર હજાર રૂપિયાનું ભંડોળ કરી આપ્યું. સ્વ. રાજેન્દ્રપ્રસાદજીએ, પંડિત જવાહરલાલજીએ અને ઉત્તર પ્રદેશની તેમજ મધ્યસ્થ સરકારોએ પણ સારી રકમ આપી. ઈલાજ માટે એમને મૉસ્કો પણ લઈ જવામાં આવ્યા. થોડા વખત પર જ ત્યાંથી સ્વસ્થ થઇ તેઓ પાછા ફર્યા હતા અને ભારત સરકારે આ વર્ષે એમને પદ્મભૂષણ બનાવી નવાજ્યા હતા. ત્યાં એકાએક એમની હાલત બગડી અને દાર્જીલિંગમાં એમનું અવસાન થયું.

ગુંદાં

ચૈત્ર-વૈશાખ ગુંદાંની ઋતુ છે. જેઠમાં એનાં ફળ પાકે છે. આપણા દેશમાં ગુંદાંનું અથાણું—અને શાક પણ—ખૂબ જ પ્રચલિત છે. ગુંદાંમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ચીકાશ છે, જે એની એક અવસ્થામાં ઔષધીય ગુણશક્તિ આપે છે; પણ એનો અતિયોગ લીવર-આંતરડાંની ક્રિયાને મંદ બનાવી રોગોત્પાદક સ્થિતિ પણ પેદા કરે છે. આથી એનો ઉપયોગ ખૂબ જ ચીવટ અને સમજણપૂર્વક કરવાનો છે.

ઉનાળામાં થતી પિત્તજ દોષની વિકૃતિઓ સામે ગુંદાં આવશ્યક ઠંડક પૂરી પાડે છે. ગુંદાં માત્ર ખોરાક નથી પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની ઔષધિ છે. સ્ત્રીઓને રતવામાં કસુવાવડ થઈ જાય છે. અધૂરા દિવસે પ્રસવ થાય, બાળક ખોડખાંપણવાળું અવતરે કે જન્મ પછી એને ગૂમડાં ગાંઠા જેવા વ્યાધિ થાય, બાળક તવાઇ જાય, અને અંતે એનું મૃત્યુ પણ બને. આવા રતવાના રોગમાં ગુંદાંની છાલ પાણીમાં ઘસીને દરદવાળા ભાગ ઉપર લગાડવાની ચરકે ભલામણ કરી છે.

ગુંદાંમાં રહેલી ચીકાશ અને એની ઠંડક વિસ્ફોટક-ગૂમડાંમાં ખૂબ ઉપયોગી છે. દરદવાળા ભાગ ઉપર એનો રસ ચોપડવાથી વ્રણનું શોધન થાય છે. ગુંદાં રક્તપિત્તમાં પણ ઉપયોગી છે. ઘીના થોડા અનુપાન સાથે ગુંદાંના ફળનું શાક લેવાની એમાં ભલામણ છે. શ્રી બાપાલાલભાઈ નોંધે છે કે ગુંદાંના ફળને મોંમાં રાખી એનો રસ અંદર ઉતારવાથી અથવા એનું પાણી કરી પીવાથી છાતીને મૃદુ બનાવે છે તેમજ કંઠની હલકને, સોજાને અને અવાજને ફાયદો આપે છે. ગરમ અને સૂકી ખાંસી તેમજ બેસી ગએલા સાદને મટાડે છે. પિત્તની ઉષ્મા, તૃષા અને પેશાબના દાહમાં ફાયદો કરે છે. પેટમાં થએલા કૃમિને કાઢવા માટે ઉપયોગી છે. આ ફળ થોડાં ખાવાથી પણ વધારે તૃપ્તિ રહે છે, કારણ કે તે ભારે છે. આંતરડાંમાંથી કફને કાઢે છે, પરંતુ એ વધારે ખાવાથી પેટ અને કાળજાને નુકસાન કરે છે. તેનાં નવાં તાજાં કૂણાં ફૂટેલાં ચાર પાંચ પાનના નાનાનાના કટકા કરી, રાતે પલાળી, સવારના ચોળી ગાળી પીવાથી પેશાબમાં જતી ધાતુને અટકાવે છે. મૂત્રમાર્ગમાં થએલાં ચાંદાંને રૂઝાવે છે અને પ્રમેહમાં થતા દાહને પણ શાંત કરે છે. તેની છાલની રાખને દાઝેલા ભાગ ઉપર લગાડવાથી ફાયદો થાય છે. વિસ્ફોટકનાં ગૂમડાંમાં ગુંદાંની છાલના લેપથી, કે એનો કવાથ કરી દરદવાળા ભાગ પર રેડીને સાફ કરવાથી પણ આરામ થાય છે. નેત્રમાં થએલ મસુરિકા માટે તેની છાલનો લેપ નેત્ર પર કરવાથી શીળીનાં ચાંદાં, ફોડલાને કારણે આંખને થતું નુકસાન દૂર કરી શકાય છે.

ગુંદાંની નાની જાતને લહેરગુંદી કે કટગુંદી કહે છે. પીળા કેસરિયા

અંકપલ્લવી

'અંકપલ્લવી' એ મૂળાક્ષરોનું આંકડામાં પરિવર્તન કરીને ઉપજાવેલી સાંકેતિક ભાષા છે. પ્રાચીન સમયમાં ગુપ્ત સંદેશા મોકલવાની જે અનેક સાંકેતિક રીતો હતી તે પૈકી આ અંકપલ્લવી એક છે.

પ્રાકૃત ભાષામાં મૂળાક્ષરોને આઠ વર્ગમાં વહેંચ્યા છે: અ, ક, ચ, ટ, ત, પ, ય, શ. એ આઠે તે તે વર્ગના પ્રથમ અક્ષરો છે. તેમાં પહેલા વર્ગમાં **અ** વગેરે ૧૨ સ્વરો અને બાકીનામાં વ્યંજનો છે.

વર્ગ ૧ = અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ
૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬
એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ
૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨,
વર્ગ ૨ = ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ,
૧, ૨, ૩, ૪, ૫,
વર્ગ ૩ = ચ, છ, જ, ઝ, ઞ
૧, ૨, ૩, ૪, ૫,
વર્ગ ૪ = ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ,
૧, ૨, ૩, ૪, ૫,
વર્ગ ૫ = ત, થ, દ, ધ, ન,
૧, ૨, ૩, ૪, ૫,
વર્ગ ૬ = પ, ફ, બ, ભ, મ,
૧, ૨, ૩, ૪, ૫,
વર્ગ ૭ = ય, ર, લ, વ,
૧, ૨, ૩, ૪
વર્ગ ૮ = શ, ષ, સ, હ
૧, ૨, ૩, ૪

આ રીતે મૂળાક્ષરોને વર્ગ તથા અંકમાં વહેંચી તદનુસાર સંકેતો યોજ્યા છે. હવે તેનું એક ઉદાહરણ લઈએ. દાખલા તરીકે 'કુમાર'. તો ઉપરના કોઠા અનુસાર 'કુમાર' શબ્દમાં કુ = ક + ઉ. એમાં 'ક' એ બીજા વર્ગનો પહેલો અક્ષર છે, માટે તેના વર્ગનો અંક '૨' અને અક્ષરનો ક્રમાંક '૧' મળી '૨૧' થયા; અને તેમાં જે 'ઉ' (હ્રસ્વ) ઉમેરાય છે તેનો અંક મૂળાક્ષરમાં '૫' છે. એટલે કુ = ૨૧૫ થશે.

એ જ રીતે **મા**માં 'મ' એ છઠ્ઠા વર્ગમાં હોઈ '૬' અને 'મ'નો અંક '૫' તથા 'આ'નો અંક '૨' મળી **મા** = ૬૫૨ થશે.

રનો વર્ગ સાતમો છે માટે '૭' અને અક્ષરાંક '૨' છે; વળી અંતે તેમાં 'અ' સમાએલો છે એટલે 'અ'નો અંક ૧ જોડાઈને **ર** = ૭૨૧ થશે.

આ રીતે 'કુમાર' = ૨૧૫/૬૫૨/૭૨૧.

બીજું ઉદાહરણ અમદાવાદ લઈએ તો ૧/૬૫૧/૫૩૨/૭૪૨/૫૩૧.

આ રીતે વાકયોનાં વાકયો સાંકેતિક આંકડામાં લખી શકાય.

પૂર્વાચાર્યોએ આવી ઘણી સાંકેતિક ભાષાઓ નક્કી કરી છે; 'નેત્રપલ્લવી,' 'કરપલ્લવી,' 'ઔષધપલ્લવી,' 'ગ્રહપલ્લવી,' 'સહદેવી,' 'મૂળદેવી' વગેરે. હવે પછી તેનો પણ પરિચય કરીશું

સુશીલા આર. પટેલ

રંગના એના દાણા ચાવીને ખાઈ શકાય એવી એ મૃદુ જાત છે. ગામડાંમાં જ્યાં બરફ મળતો નથી ત્યાં ઠંડક મેળવવાની કુદરતે જે અનુકૂળતાઓ પેદા કરી છે તેમાં આ ગુંદાં-ગુંદીનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. ધીમેધીમે આવાં પ્રાકૃતિક ફળોની ઉપેક્ષા વધતી જાય છે અને એ તો કેવળ ગરીબોનું ફળ હોય એવો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. ઉનાળા–ગરમીના રોગોની દૃષ્ટિએ આપણે આવાં ફળોનો વિચાર કરીએ, વ્યવહાર કરીએ અને રોગ સામે પ્રતિકારની શક્તિ મેળવીએ.

(જન્મભૂમિ-પ્રવાસી) —'ચિકિત્સક'

ટેરીલીન

ટેરીલીનની શોધ ઇંગ્લંડમાં ૧૯૪૧માં થઈ હતી. પણ એ વખતે બીજા વિશ્વયુદ્ધને લીધે તેની બનાવટ મોટા પાયા પર થઈ શકી નહોતી.

લૅંકેશાયરમાં કૅલિકો પ્રિન્ટર્સ એસોસીએશનની પ્રયોગશાળામાં ડૉ. જે. આર. વ્હિનફીલ્ડ અને ડૉ. જે. ટી. ડિકસને 'ટેરીથેલિક ઍસિડ' અને 'ઍથીલીન ગ્લાયકૉલ' નામના કાર્બનિક પદાર્થોને ગરમ કરી 'પોલીએથીલીન ટેરેથેલેઇટ' નામનો પદાર્થ બનાવ્યો. તેનું ટૂંકાવેલું નામ ટેરીલીન. અમેરિકામાં આને માટે ડાક્રોન નામ પ્રચલિત છે. અસલ ટેરીલીન માટે અંગ્રેજીમાં Terylene છાપ મારવામાં આવે છે, અને અમેરિકામાં Dacronનું લેબલ હોય છે. બનાવટી ટેરીલીનને અસલ તરીકે વેચવા માટે ડબલ આર કરવામાં આવે છે અને અમેરિકામાં એને બદલે 'ઈ' છાપવામાં આવે છે. આમ જોડણીમાં જરા ફેરફાર કરીને નકલી માલને વેચવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં ટેરીલીન બનાવવાનું કારખાનું મહારાષ્ટ્રમાં પનવેલ પાસે નીકળે છે. તેનો માલ હિદલીન તરીકે બજારમાં આવશે.

ટેરીથેલિક ઍસિડ 'પેરાઝાયલીન' નામના પદાર્થનું એક્સિડેશન કરીને બનાવવામાં આવે છે. એ 'પેરાઝાયલીન' અને 'એથીલીન ગ્લાયકોલ', આ બંને પદાર્થો પેટ્રોલિયમ કે કુદરતી વાયુમાંથી પેટ્રોકેમિકલ તરીકે મોટા પાયા પર બનાવાય છે. એમની કિંમત રતલના લગભગ એક રૂપિયા જેટલી થાય છે.

ટેરીલીન બનાવવા માટે સૌપ્રથમ એ બંનેના મિશ્રણને ગરમ કરીને સંયોજન કરવામાં આવે છે, એટલે 'બહુઘટક' (પોલીમાર) પદાર્થ બને છે. પછી તેના તાંતણા બનાવવા 'મેલ્ટ સ્પિનિંગ' પદ્ધતિ વાપરવામાં આવે છે, જેમાં એ ઘન પદાર્થને ઊંચા ઉષ્ણતામાને પીગાળીને એ ગરમ પ્રવાહીને બારીક છિદ્રોવાળી ચાળણીમાંથી પસાર કરતાં તાર નીકળે છે. આ તારને વધારે ખેંચીને તાંતણાઓ બનાવાય છે. અને તેને વણીને તેમાંથી કાપડ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

એકલું ટેરીલીન ભેજ ચૂસતું ન હોવાથી તેનાં વસ્ત્રો પહેરતાં આપણા ગરમ પ્રદેશોમાં મૂંઝવણ થાય છે. આથી તેના 'સ્ટેપલ' બનાવવામાં આવે છે. એ સ્ટેપલ તંતુઓ બનાવવા માટે પ્રથમ સળંગ તાંતણા બનાવી, તેમને લાંબા-ટૂંકા કાપી, તેની રૂ માફક પૂણી બનાવી, પછી આ સ્ટેપલ તંતુઓ સાથે ઊન, રૂ, કંતાન વગેરે કુદરતી તંતુઓની મિલાવટ કરીને કાપડ બનાવવામાં આવે છે.

ટેરીલીનના સ્ટેપલ તંતુઓને ઊન સાથે મેળવીને વણેલું કાપડ 'વોર્સ્ટેડ' તરીકે જાણીતું છે. તેમાં ૫૫ ટકા ટેરીલીન અને ૪૫ ટકા ઊનનું મિશ્રણ કરીને તૈયાર કરેલું કાપડ ઉત્તમ ગણાય છે. તેમાં એક વાર ઇસ્ત્રી કરીને સળ પાડયા પછી ગમે તેટલી વાર તે ચોળાય કે ધોવાય છતાં તેની ઘેડ કાયમ રહે છે. ઍન્ટી ક્રીઝ યા ક્રીઝ રેઝિસ્ટન્ટ તરીકે બજારમાં મળતું કાપડ આ પ્રકારનું હોય છે. ટેરીલીન ભેજ ચૂસતું નથી એટલે ધોયા પછી તુરત સુકાઈ જાય છે એ તેની સગવડ છે. આથી ટેરીલીનનાં એક જોડ કપડાં લઇને અમેરિકનો કોઇ પણ જાતની તકલીફ વિના આખી દુનિયાની મુસાફરી કરે છે.

ટેરીલીન અને રૂના મિશ્રણમાંથી બનાવેલ કાપડમાં ટેરીલીનના બધા ગુણો હોવા ઉપરાંત રૂને લીધે તે પરસેવો ચૂસી લે છે, એટલે પહેરવામાં પોપલીન જેવી સગવડ આપે છે.

ટેરીલીનના તાંતણા ખૂબ મજબૂતાઇનો ગુણ ધરાવે છે, એટલે માછીમારો જાળ બનાવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે.

(પ્રવાસી) —ડૉ. ન. મૂ. શાહ

દિવાસ્વપ્ન

(ફોટો · અશ્વિન મહેતા)

એક જ કલાકારે, એક જ પાત્રના, એક જ વિષય લઈને બે વિભિન્ન સ્થળ-સમય-સંજોગમાં લીધેલાં ચિત્રો

મથાળે ડાબી બાજુથી : બિહાર-બંગાળનું તાડપત્ર પરનું 'હરિતતારા'નું ચિત્ર; સીઆમ-માં સુખોદય મુકામે વાટ સી જુમમાં દેવધર્મ જાતકનું ચિત્ર; ભારતમાં સીત ન્નવાસલની ગુફામાં રાજા મહેન્દ્ર વર્મનની તસવીર સામે: અફઘાનિસ્તાનમાં બામિયાં ખાતે.

નીચે: ડાબી બાજુ : મધ્યએશિયામાં ડંડન ખાતે 'જળસુંદરી'નું ચિત્ર; વચ્ચે જાપાનમાં નારાના મંદિરમાં બોધિસત્ત્વનું ચિત્ર; જમણી બાજુ: લંકાની સિંહગિરિ ગુફામાંનું પાંચમી સદીનું રાજરમણીનું ચિત્ર.

ભારતીય ચિત્રકળાના ઇતિહાસના ૨૦૦૦ વર્ષના ગાળામાં તો તે એવી ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચેલી કે યુરોપની ૧૪-૧૫મી સદી પહેલાંની કલા તેને આંબી જ શકી નથી એમ ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે. અને તેમાં યે પહેલીથી સાતમી સદી સુધીના અજંટામાંના કલાસ્રોતે તો આખા ભારતને જ નહિ પણ અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ, તિબેટ, મધ્યએશિયા, ચીન, જાપાન, કંબોજ, સીઆમ, બ્રહ્મદેશ, બાલી, જાવા અને લંકા સુધીના એશિયાભરના દેશોને આવરી લીધા હતા. તે પૈકીના થોડા પુરાવા આ પૃષ્ઠ ઉપર આપ્યા છે.

શતરંજ

કોયડા લેખક • સુરેશ મોદી

શતરંજના કોયડાને ઘણી વાર શતરંજનું પદ્ય કહે છે. એ કોયડાનો આનંદ શતરંજની રમતના આનંદ કરતાં ઘણો જુદો જ હોય છે. શતરંજની રમત વિષેના કોયડા હોવાથી તેમાં અને રમતમાં ઘણું સામ્ય હોય તે સ્વાભાવિક હોવા છતાં બન્નેમાં ઘણું અંતર પણ છે. બન્નેનું જુદુંજુદું સાહિત્ય છે. આથી ઘણી વાર એવું પણ બને છે કે એકમાં અત્યંત રસ લેનારને બીજામાં બહુ ઓછો રસ હોય છે. વળી એક ક્ષેત્રે નિપુણતા મેળવનારને બીજા ક્ષેત્રમાં બહુ જ ઓછી સફળતા મળે છે.

કોયડાના અનેક પ્રકાર છે. તે દરેક પ્રકારના કોયડા વિષે જોવા માટે આપણી પાસે જગ્યા નથી. આપણે ફક્ત Composed Problems વિષે જ જોઇશું. તે સિવાયના જેવા કે કોઈ રમતમાં આવેલ રસમય પરિસ્થિતિ વિષેના કે અમુક પરિસ્થિતિ વિષે સવાલો પૂછતા કોયડાઓનો આપણે વિચાર નહિ કરીએ.

Composed Problemsમાં ઘણા પ્રકાર છે. પણ તેને ત્રણ ખાસ વિભાગોમાં વહેંચીને આપણે તેનો થોડો અભ્યાસ કરીશું. એ ત્રણ વિભાગ આ પ્રમાણે છે:

1) Orthodox અથવા Direct Mate Poblems.

2) End Game Studies.

3) Fairy Chess Problems.

Direct Mate Problems એ શતરંજના કોયડાનો સૌથી મોટો પ્રકાર છે. આવા કોયડામાં એક પક્ષ (હમેશાં સફેદ જ) બીજા પક્ષને (એટલે કે કાળાને) અમુક ચોક્કસ નક્કી કરેલી ચાલમાં મ્હાત કરે એવું સૂચન અને તે છેવટે જીતે એવી સ્થિતિ હોય છે. છતાં ફક્ત જીત પૂરતી નથી; નક્કી કરેલી ચાલની અંદર કાળો ગમે તેમ રમે છતા તે મ્હાત થવો જ જોઇએ એ જોવાનું છે.

એમાં મોટે ભાગે બે કે ત્રણ ચાલમાં મ્હાત કરવાનું સૂચન હોય છે. તેથી વધુ લાંબી ચાલના સૂચનવાળા કોયડાને ઉકેલવા અને તેને વિશે વધુ સમજવા માટે અમુક વ્યાખ્યા આપણે સમજી લઇએ.

Key move: સફેદની પહેલી ચાલ, આને ઉકેલની ચાવી પણ કહેવાય છે.

Threat: જો key move પછી કાળાની ચાલ ન હોય તો સફેદ જે રીતે મ્હાતની ધમકી આપે છે તે ચાલ.

Waiting move અમુક કોયડામાં key move પછી પણ મ્હાતની ધમકી હોતી નથી, પણ કાળાની ચાલની રાહ જોવાય છે. કાળો ગમે તેમ ચાલે, તેથી બદલાતી પરિસ્થિતિમાં જ સફેદ મ્હાત કરી શકે તેમ હોય છે. આવા key moveને waiting move અથવા waiter કહે છે.

Defence: સફેદની ધમકી (Threat) વિરુદ્ધ કાળાનો બચાવ.

Reply: કાળાના બચાવ વિરુદ્ધ સફેદની નવી ચાલ જેથી બીજી જ રીતે મ્હાત થાય.

Variation: કાળાનો એક બચાવ અને સફેદનો તેનો જવાબ મળીને એક variation થાય.

Try: ઉકેલની કોશિશ. જે એક સિવાય બધા બચાવ સામે મ્હાત કરી શકે તેમ હોય. ખાસ કરીને તેમાં થતી સફેદની પહેલી ચાલ.

Cook: ધારેલા ઉકેલ સિવાયનો બીજો ઉકેલ. એ કોયડાની ખામી ગણાય છે.

Theme: કોયડાનો મધ્યવર્તી વિચાર.

હવે આપણે એક સારા કોયડાના આવશ્યક ગુણો જોઈએ.

૧) સ્થિતિ શતરંજની રમતના કાયદાની દૃષ્ટિએ અસંભવિત ન હોવી જોઇએ. દા. ત. એક પક્ષના QN2 અને Q2 ઉપર તેનાં પ્યાદાં હોય અને તેનો QB જો બહાર નીકળેલો દર્શાવ્યો હોય તો તે સંભવી શકે જ નહિ, માટે આ સ્થિતિ ગેરકાયદેસર થઈ.

૨) ઉકેલ એક જ હોવો જોઇએ અને તે દરેક રીતે સંપૂર્ણ હોવો જોઇએ.

૩) સુંદર મધ્યવર્તી વિચાર તથા સારા અને ઘણા Variationsથી કોયડાની કિંમત વધે છે. મધ્યવર્તી વિચારો ઘણા પ્રકારના હોય છે. તે બધાનો સમાવેશ તો અહીં ન થઈ શકે, પણ જે થોડા કોયડાઓ આપણે જોઇશું તેમાં તેનો મધ્યવર્તી વિચાર પણ તપાસીશું.

૪) કોયડામાં રાજા સિવાય કોઈ પણ મ્હોરું નકામું ન હોવું જોઇએ. ઉકેલમાં તેનો કંઈ ખાસ ભાગ હોવો જોઇએ. (ક્યારેક કોયડાનો બીજો ઉકેલ આવતો અટકાવવા પણ અમુક મ્હોરાને મૂકવું પડે છે.)

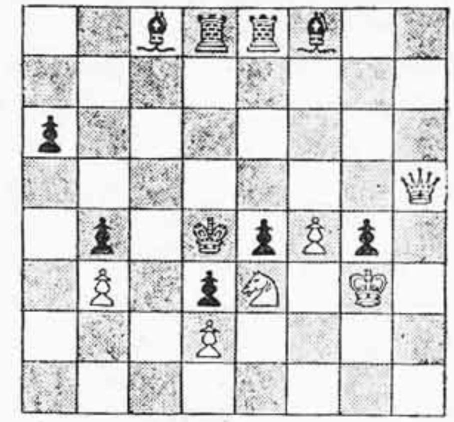
૫) ઉકેલની ચાવી શાંત હોવી જોઇએ, તે શેહ કે મ્હોરાને મારતી ન હોવી જોઇએ.

હવે આપણે આવા ચાર કોયડા જોઇએ, બે બે ચાલના અને બે ત્રણ ચાલના.

2brrb2/8/p7/7Q/1p1kpPp1/1P1pN1K1/3p4/8/

અહીં સફેદે રમવાનું અને બે ચાલમાં મ્હાત કરવાનું છે.

I Sam Loyd (1860)

White to play and mate in two moves

Key move: 1Q–R5.

Threat: કંઈ નથી. પહેલી ચાલ waiting move છે.

હવે આપણે જોઇએ કે કાળો શું શું ચાલી શકે તેમ છે અને તેની સામે સફેદ બીજી જ ચાલે કેવી રીતે મ્હાત કરે છે. કાળાનો રાજા કે એક પણ પ્યાદું ચાલી શકે તેમ નથી, માટે તેના બે ઊંટ અને હાથીની બધી ચાલ જોવી રહી.

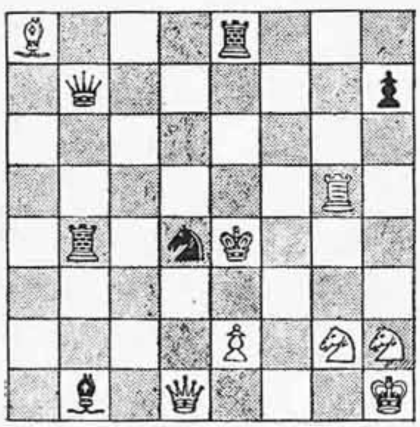
1) 1..., B–QN2; 2 N–B5 mate.
2) 1..., B–Q2; 2 Q–Q5 mate.
3) 1..., B–K3; 2 Q–K5 mate.
4) 1..., B–KB4; 2 N × B mate.
5) 1..., R–Q2; 2 N–B5 mate.
6) 1..., R–Q3; 2 Q × NP mate.
7) 1..., R–Q4; 2 Q × R mate.
8) 1..., R–K2; 2 Q × NP mate.
9) 1..., R–K3; 2 N–B5 mate.
10) 1...,R-K4;2Q × R(K–5)mate.
11-12) 1..., B–KN2 or R3; 2 Q × NP mate.
13) 1..., B–K2; 2 Q–K5 mate.
14) 1..., B–Q3; 2 Q–Q5 mate.
15) 1..., B–QB4; 2 Q–R1 mate.

આ રીતે કાળા પાસે જે ૧૫ ચાલ છે તે દરેકનો જવાબ સફેદ મ્હાતથી આપે છે. આમાં ફક્ત પાંચ જ જુદાજુદા મ્હાત છે. હવે આપણે આ કોયડામાં મધ્યવર્તી વિચાર શું છે તે જોઇએ. મૂળ સ્થિતિમાં કે સફેદની ચાલ પછી ઉપરની પાંચમાંથી એક પણ રીતે મ્હાત થઈ શકે તેમ નથી. કાળાની ચાલ પછી તે શક્ય બને છે. કારણ કે તેની ચાલથી સફેદના Q5, K5, KB5, અથવા QN4 ઉપરથી તેનો કાબૂ ઊઠી જાય છે. તે કેવી રીતે થાય છે? આપણે Q5 જોઇએ. તેના ઉપર કાળાના Q1 ઉપરના હાથીનો કાબૂ છે. Q2 ઉપર ઊંટ આવવાથી આ

શક્ય બને છે. તેવી જ રીતે Q2 ઉપર હાથી આવવાથી કાળાના QBનો સફેદના KB5 ઉપરથી કાબૂ ઊઠી જાય છે અને N–B5 mate શક્ય બને છે. આ રીતે એક જ ખાના ઉપર આવતા ઊંટ અને હાથી એકબીજાનો રસ્તો રોકે છે, એક બીજાને નડે છે. આને Mutual Interference કહે છે. અને આ વિચારને Grimshaw Theme કહે છે. અહીં સામ લૉઇડે બે ઊંટ અને બે હાથી વાપરીને ચાર ખાનાં (કાળાનાં K2, K3, Q2, Q3) ઉપર આવું interference ઊભું કર્યું છે આથી તે ચાર ખાનાં ઉપર હાથી અને ઊંટ આવતાં આઠ variations થયાં તે બધાં (ઉપરના નં. ૨, ૩, ૫, ૬, ૮, ૯, ૧૩ અને ૧૪) Thematic Variations કહેવાય છે.

સફેદ પાસે કાળાં કરતાં ઓછાં મ્હોરાં હોવા છતાં આવાં સુંદર આઠ Thematic Variations વાળો આ કોયડો ઘણો જ વખણાય છે. સામ લૉઇડે શતરંજના એટલા સુંદર કોયડાઓ રચ્યા છે કે બહુ સુંદર કે નવીનતાભર્યા કોયડાને દર્શાવવા Loydesque એવા વિશેષણનો ઉપયોગ થાય છે.

2 H. V. Tuxen (1918)

White to play and mate in two moves

B3r3/1q5p/8/6R1/1r1nk3/8/4P1NN/1b1Q3K/

સફેદે રમવાનું અને બે ચાલમાં કાળાને મ્હાત કરવાનું છે.

Key move: 1 N–B3.

Threat: 2 N–Q2 mate.

Variations: અહીં 2N-Q2ની ધમકી છે.

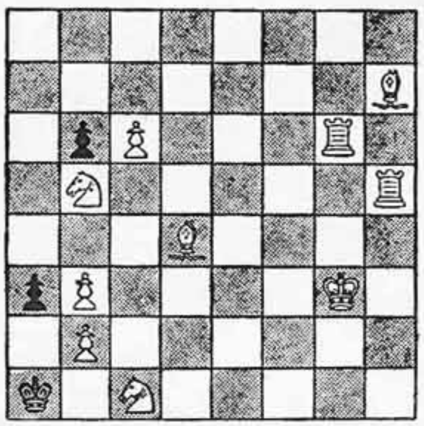
કાળો ગમે તે આડી અવળી ચાલ ન ચાલી શકે, પણ તે ધમકી અટકાવતી જ ચાલ ચાલી શકે. અને તેની ઘણી ચાલ છે. એ બધીમાં ધમકી કઈ રીતે અટકે છે તે બતાવવાની જરૂર નથી.

2) 1..., N–N6; 2 Q × B mate.
3) 1..., N–N4; 2 B × Q mate.
4) 1..., N–B3; 2 Q–Q5 mate.
5) 1..., N–K3; 2 R–K5 mate.
6) 1..., N–B4; 2 R–N4 mate.
7) 1..., N × N; 2 P × N mate.
8) 1..., N × P; 2 Q × N mate.
9) 1..., R–N7; 2 Q × N mate.
10) 1..., R–K4; 2 R × R mate.

અહીં મધ્યવર્તી વિચાર જોવો સહેલો છે. કાળા ઘોડાની આઠ જુદીજુદી ચાલ સામે સફેદ જુદીજુદી રીતે મ્હાત કરે છે અને તેથી આ વિચારને Knight wheel કહે છે. અહીં આપેલ ૧૦ Variationsમાંથી પહેલાં આઠ thematic છે.

અહીં પણ કાળા કરતાં સફેદ પાસે વધુ મ્હોરાં ન હોવા છતાં ઘણાં જ સુંદર Variations ને લીધે આ કોયડો આકર્ષક છે.

3 P. A. Boorer (1938)

White to play and mate in three moves

8/7B/1pP3R1/1N5R/3B4/pP4K1/1P6/k1N5/

સફેદે રમવાનું અને ત્રણ ચાલમાં મ્હાત કરવાનું.

Key move; B–R8 (waiting)

Variations: 1) 1..., P–R7; 2 R–B6, K × P; 3 R–B1 mate.

2) 1..., P × P; 2 R–N7, P–N8 (any); 3 R–R7; (double check).

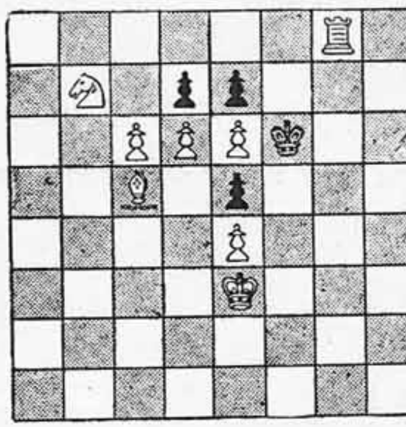
3) 1..., K–N8, 2 R–Q6ch, (જો 2..., K × N; 3 R–R1 mate) K–Q8; 3 P × P mate.

અહીં સફેદ પાસે ઘણાં જ વધુ મ્હોરાં છે. અને Variations પણ બહુ નથી, છતાં એક સુંદર મધ્યવર્તી વિચાર છે. તે સમજવા માટે આપણે પહેલાં બે Variations જોઈએ.

ચાલ પછી જો સફેદ હાથી ગમે ત્યાં ચાલે તો Stalemate થાય તે અટકાવવા સફેદ હાથી ઊંટ જે લાઇન ઉપરથી ચાલ્યો હોય તે લાઇન ઉપરના કોઈ ખાના (અહીં N7 અને B6) ઉપર આવી જાય છે. આથી Stalemate અટકે છે. અને કાળો રાજા ઊંટની સીધી લીટીમાં આવે છે. છેલ્લે સફેદ હાથી ઊઠે છે પરિણામે ઊડતી શેહ (discovered check) અને મ્હાત થાય છે.

આ એક બહુ જૂનો અને સુંદર વિચાર છે. જેને Indian Theme કહે છે. અહીં એવાં બે Variations છે.

4 Nathan Rubens (1947)

White to play and mate in three moves

6R1/1N1/pp3/2PPPk2/2B1p3/4P3/4K3/16/

સફેદે રમવાનું અને ત્રણ ચાલમાં મ્હાત કરવાનું.

Key move: 1 P × KP (waiting move).

Variations: 1) 1..., P–Q3; 2 P–K8(=Q)+and 3 Q–B7 or QN6 mate.

2) 1..., P–Q4; 2 P–K8(N)+, K × P; 3 N–Q8 mate.

3) 1..., P × KP; 2 P–K8(R), K–B2; 3 R(K8)–KB8 mate.

4) 1..., P × BP; 2 P–K8(B), K × P; 3 R–N6 mate.

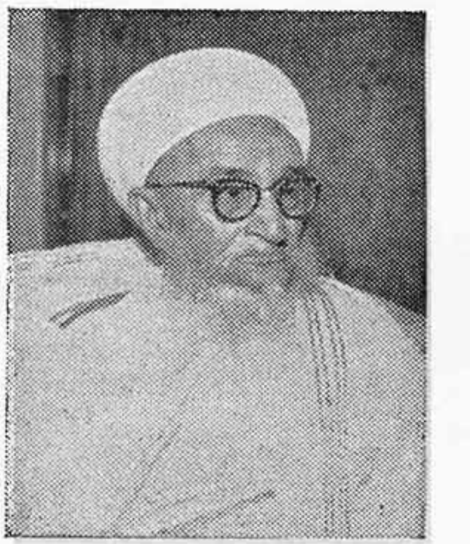
5) 1..., K × P; 2 P–K8(Q) +; 3 R–N6 or Q–N6 mate.

અહીં બે મધ્યવર્તી વિચાર છે. પહેલો છે કાળાના પહેલા ચાર defence ને લગતો. તેમાં એક પ્યાદું તેની શક્યતેટલી બધી (એક પગલું આગળ, બે પગલાં આગળ અને બન્ને તરફ સામા પક્ષના મ્હોરાંને મારે એમ ચારેય) ચાલ

ચાલે છે. આ ને Pickaninny Theme કહે છે. બીજો વિચાર એ છે કે આ ચારેયના જવાબમાં સફેદ પોતાના પ્યાદાને આઠમી પંક્તિ ઉપર પહોંચાડીને તેનું જુદુંજુદું મ્હોરું બનાવે છે. આ રીતે આ Four-fold Promotion થયું કહેવાય. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જો સફેદ Variationમાં બતાવ્યા સિવાયનું મ્હોરું બનાવે તો તે કોયડાનો ઉકેલ આવી શકે નહિ. દા.ત. 1..., P × KP પછી 2 P–K8(=Q) કરે તો તરત જ Stalemate થઈ જાય. અથવા 1..., P–Q+ પછી 2 P–K8(=Q) બનાવે તો કાળો 2..., P–Q5ch રમે અને સફેદ તે શેહમાંથી બચે ત્યાં ત્રણ ચાલ થઈ જાય.

પ્યાદું આઠમી પંક્તિએ આવતાં તેને બદલે વજીર ન લેતાં બીજું કોઈ મ્હોરું લઇએ તેને Under-promotion કર્યું કહેવાય. એનો સમાવેશ કરતો કોયડો સુંદર ગણાય. અહીં તો એવું ત્રણ Variationમાં થાય છે. એટલું જ નહીં, પણ દરેકમાં જુદુંજુદું મ્હોરું લેવાય છે.

આ રીતે આ કોયડામાં બહુ જ સુંદર Variations મળ્યા ગણાય. રમતના અંતના તબક્કાને લગતા તથા કેટલાક કાલ્પનિક મહોરાંવાળા કોયડા આપણે આગળ પર જોઈશું.

દાઉદી વોહરા કોમના સરનશીન ધર્મગુરુ નામદાર સૈયદના તાહેર સઈફુદ્દીન જેઓ અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ પણ છે, તેઓની ધર્મગુરુ પદે સ્થપાયાની સુવર્ણજયંતી હમણાં ઊજવાઈ. પોતાની અરધી સદીની ગુરુપદની કારકિર્દીમાં કોમની ચડતી અને સંસ્કાર વિકાસ માટે તેમણે જે યુગલક્ષી ને રચનાત્મક કાર્ય કર્યું છે તેને લીધે ભારતના પ્રગતિશીલ ધર્મગુરુઓમાં તેઓની ગણના થાય છે.

અનુસંધાન] **વાચકો લખે છે** [પૃ. ૧૭૫થી

એપ્રિલના અંકમાં પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીવાળા લેખમાં કૃતિઓની યાદીમાં '૧૯૬૩નું ગ્રંથસ્થ લલિત વાઙ્મય' એ નામ અપાયું છે; જોઇએ '૧૯૩૯નું'. 'વિવિધ પ્રકાશનો'ની યાદીમાં 'ધૂમ્રરેખા' એ જો 'ધૂમ્રસેર'નું ભાષાંતર હોય (અને એમ જ હોય તેમ લાગે છે) તો એ ત્રિઅંકી નથી, પણ એકાંકી છે. તેજ રીતે શ્રી ગજ્જરની 'આત્મકથા' નહિ પણ 'જીવનકથા'.

(જૂનાગઢ) —તખ્તસિંહ પરમાર

અંગ્રેજી માસ પ્રમાણે જે માસમાં માણસનો જન્મ હોય આ પ્રમાણે રત્નો પહેરવાં જોઇએ: જાન્યુ૦–મૂંગા, ફેબ્રુ૦–એમેથિસ્ટ, માર્ચ–ઍકવામૅરિન, એપ્રિલ–પીળો હીરો, મે–પન્ના, જૂન–સુલેમાન, જુલાઈ–માણેક, ઑગસ્ટ–ગોમેદક, સપ્ટે૦–નીલમ, ઑકટો૦–ચંદ્રકાંત, નવે૦–પોખરાજ, ડિસે૦–વૈદૂર્યમણિ.

(બોરડી) —બાબુલાલ અ. વોરા

આજે ગુજરાત ને હિંદુસ્તાનમાં ક્રિકેટ પૂરજોસથી આગળ વધ્યે જાય છે, તો ચેસની માળાની જેમ ક્રિકેટનાં જુદાંજુદાં અંગો–બૉલિંગ, બૅટિંગ, વિકેટકીપિંગ કે ફીલ્ડિંગ કઈ રીતે શીખવાં તેની લેખમાળા ચાલુ ન કરો? આપણા ગુજરાતને તો તે માટે માંકડ, મર્ચન્ટ, જસુ પટેલ વગેરે અણમોલ રત્નો મળ્યાં છે. તેમની પાસેથી પણ એવી અપેક્ષા રાખી શકાય કે તેઓ અમને ઊગતી પેઢીને આ વિષયનું તંદુરસ્ત શિક્ષણ આપે.

(મહેસાણા) —શૈલેશ દવે

'રમતના મેદાનમાં' કે 'ક્રીડાંગણની કેડીએથી' વગેરે શીર્ષક હેઠળ રમતગમતના વિભાગ પ્રકટ ન કરી શકાય? આજે કદાચ સૌથી વધુ લોકપ્રિય રમત ક્રિકેટ છે. ક્રિકેટરોના અંગત જીવન, તેમની લાક્ષણિકતાઓ, જૂની ટેસ્ટમૅચોના યાદગાર પ્રસંગો, ઊગતા ખેલાડીઓની પાંગરતી પ્રતિભા વિષયક લેખો, આ બધાં દ્વારા 'કુમાર' વધુ સમૃદ્ધ બનશે.

(ભાવનગર) —અરુણ પારેખ

એપ્રિલ અંકમાં ઇંદ્રવદન મહેતાએ 'ડોશીવૈદા'નું પાનું કુમારમાં ઉમેરવાનું લખ્યું પરતુ શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય, તથા ડૉ. શિવપ્રસાદ, શ્રી લાભશંકર ઠાકર, શ્રી નટવરલાલ માળવી વગેરેના લેખો ડોશીવૈદા જેવા જ છે (જો દિલ દઇને વાંચી ઉપયોગમાં લેવાય તો). આ દોડધામના જમાનામાં ખાણીપીણી, રહેણીકરણી ખોટી હોવાને લઈને તંદુરસ્તી બગડવાના ચાન્સ ઘણા છે. તેથી પહેલાં પ્રથમ તો ખોટી રહેણીકરણી તેમજ ખાણીપીણી બંધ કરવાનું શીખવાની જરૂર છે. તેમ કરવાથી પચાસ ટકા દરદો ઓછાં થઈ જવા સંભવ છે ડોશીવૈદામાં શ્રદ્ધા બેસતાં ઘણી વાર લાગે તેમ છે, કારણ કે ડૉક્ટરી તેમજ દવાના ઉપચારનાં મૂળ આપણા માનસમાં એટલાં ઊંડાં ગએલાં છે કે સાદો લાંબાગાળાનો ઉપચાર નહિ લેતાં તરત વિલાયતી ઇન્જેકશનનો આશરો લેવા દરદી દોડશે. એટલે સૌથી પહેલી જરૂર સાદા કે ડોશીવૈદા કે કુદરતી ઉપચારમાં રસ લેતાં શીખવવાની છે.

ભાઈ ફિરોઝશાહ મહેતાએ પુછાવેલ ટકાવારી ટકાનો અર્થ સેંકડા ઉપરનું પ્રમાણ હોઇ ગૅલન કે પાઇન્ટ કે બૉટલ દીઠ કેટલા તોલા આવે તેની જરૂરત નથી.

(મુંબાઇ) —કાન્તિલાલ શેઠ (મહેતાજી)

ક્ષમાપ્રાર્થના

એપ્રિલ અંકના ૧૪૮મા પૃષ્ઠ પર છપાએલું શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું કુટુમ્બ સાથેનું ચિત્ર બ્લૉક-બનાવટની ગફલતને કારણે અવળું છપાયું તે ગંભીર ભૂલને માટે અમે ઘણા દિલગીર છીએ અને ક્ષમા પ્રાર્થીએ છીએ.

જાણીતા જાદુગર કે. લાલના પત્રમાંથી

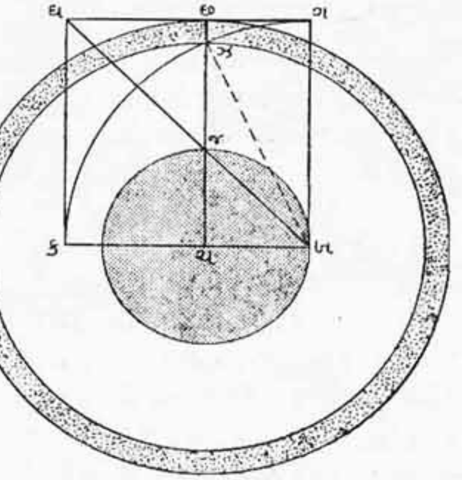
મારા હૃદયમાં 'કુમાર'નું સ્થાન એટલું ઊંચુ છે કે જેનું વર્ણન શબ્દોમાં અશક્ય છે. ૧૯૪૬ સુધીના બધા અંકો મેં ભેગા કરેલા. કમનસીબે ત્યારબાદ કોમીહુલ્લડ થતાં અમારા રહેઠાણનો લત્તો મુસ્લિમોનો હોઈ અમે ત્રણ કપડાભેર ઘર છોડી નીકળી ગયા. બધું જ લુટાઈ ગયું. સાથે 'કુમાર'ના મારા પ્રિય અંકો પણ ગયા. વચ્ચે મારા નાના ભાઇએ થોડા અંકો તેમના કોઈ મિત્રને વાંચવા આપેલા તે પરત નહિ આવતાં ઘરમાં મેં મોટું બંડ જગાવેલું, અને મને યાદ છે કે ચાર દિવસ સુધી મને મારાં માતાપિતા પણ સમજાવી શક્યાં ન હતાં. 'કુમાર'ની એકએક લીટીમાં કલાની સૌરભ ભરેલી હોય છે. તમોને નજરોનજર નહિ મળવા છતાં પણ તમારી મૂર્તિને નજર સમક્ષ રાખી હમેશાં મેં 'કુમાર'માંથી જ પ્રેરણા મેળવી મહાન થવાની આકાંક્ષા રાખી છે અને આજે પણ એટલી જ છે.

—કાન્તિલાલ ગીરધરલાલ વોરા

(શ્રી રવિશંકર રાવળ ઉપરના પત્રમાંથી)

ગૅલીલિયોનું એક પ્રમેય

જેમાં તેણે એમ સાબિત કર્યું છે કે 'બિંદુ અને વર્તુળનો પરિઘ બંને સરખાં હોય છે.'

સૌ પ્રથમ એક સમચોરસ કખગઘ દોરો. તેમાં ખઘ વિકર્ણ દોરો.

કખ અથવા ખગ ત્રિજ્યા લઈ અને ખ કેન્દ્ર તરીકે લઈ કગ એક વર્તુળ ચાપ (arc) દોરો.

હવે સમચોરસમાં અનુકૂળ અંતરે ખગને સમાંતર ચછ સુરેખા દોરો. આ સુરેખા વિકર્ણ ખઘ ને છેદે ત્યાં જ અને ચાપ કગને છેદે ત્યાં ઝ નામ આપો. ખઝ જોડો.

ચજ અથવા ચખ ત્રિજ્યા અને ચને કેન્દ્ર ગણી એક વર્તુળ દોરો. પછી ચઝ ત્રિજ્યા અને ચ કેન્દ્ર લઇ બીજું વર્તુળ અને ચછ ત્રિજ્યા લઈ ત્રીજું વર્તુળ દોરો.

આથી સાથે છે તેવી આકૃતિ તૈયાર થશે.

હવે આપણે સહેલાઇથી સાબિત કરી શકીશું કે ઝીણાં ટપકાંવાળા ઘેરા વર્તુળ અને ટપકાંવાળા વલયનાં ક્ષેત્રફળ સરખાં છે.

આ માટે ત્રિકોણ ચખઝમાં પાયથાગોરાસના સિદ્ધાંત પ્રમાણે

$(\text{ચખ})^2+(\text{ચઝ})^2=(\text{ખઝ})^2$ અથવા

$(\text{ચખ})^2=(\text{ખઝ})^2-(\text{ચઝ})^2 \ldots (૧)$

ચખ અને ચજ બંને એક જ વર્તુળની ત્રિજ્યાઓ છે. તેથી

$\text{ચખ}=\text{ચજ} \ldots\ldots (૨)$

વળી ખગ અને ખઝ એક જ વૃત્તચાપ કગની ત્રિજ્યાઓ હોવાથી સરખી છે. એટલે

$\text{ખઝ}=\text{ખગ}$

અને $\text{ખગ}=\text{ચછ}$ રચના પરથી

માટે $\text{ખઝ}=\text{ખગ}=\text{ચછ} \ldots (3)$

હવે સમીકરણ (૨) અને (૩)માં મેળવેલી કિંમતો સમીકરણ (૧)માં મૂકીએ તો

$(\text{ચજ})^2=(\text{ચછ})^2-(\text{ચઝ})^2 \ldots\ldots (૪)$

સમીકરણ (૪)ની બંને બાજુઓને π વડે ગુણીએ તો

$\pi(\text{ચજ})^2=\pi(\text{ચછ})^2-\pi(\text{ચઝ})^2 \ldots (૫)$

સમીકરણની ડાબીબાજુ ઘેરા વર્તુળનું ને જમણીબાજુ ઘેરા વલયનું ક્ષેત્રફળ દર્શાવે છે. સાથે એ પણ દર્શાવે છે કે બંને સમાન છે.

હવે, ધારો કે સુરેખા ચછ સમાતર રહીને સુરેખા ખગ તરફ જાય છે. તો તે જેમ જેમ સુરેખા ખગ નજીક જશે તેમ તેમ અંદરનું ઘેરું વર્તુળ નાનું થતું જશે અને ઘેરું વલય પણ પહોળાઈમાં ઘટશે.

અંતે જ્યારે સુરેખા ચછ સંપૂર્ણપણે સુરેખા ખગમાં સમાઈ જશે ત્યારે ઘેરું વતુળ બિંદુ ખ બની જશે. અને ઘેરું વલય વર્તુળનો પરિઘ બની જશે.

અને એ તો આપણે આગળ સાબિત કરી જ ગયા કે તે બંને સરખા છે જુઓ સમી. (૫)

એટલે આપણે કહી શકીએ કે એક બિંદુ અને પરિધનાં ક્ષેત્રફળ સરખાં હોય છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં બિંદુ અને વર્તુળનો પરિઘ સરખાં હોય છે. —દેવજી ચાવડા

અનુસધાન] **ફોટોગ્રાફી હરીફાઇ** [પૃ ૨૧૬થી

થોડો વધુ અભ્યાસ માગી લે છે. એમના એક ચિત્રમાં ફોકસિંગ બરાબર નથી જ્યારે બીજામાં સીધા પ્રકાશને લીધે શિલ્પની ખૂબી મારી જાય છે. આવાં ચિત્રોમાં પ્રકાશયોજના વિચારપૂર્વકની એકસરખી મૃદુ અથવા એક બાજુથી ચડઊતર હોય તો કોતરણીની ખૂબી સારો ઉઠાવ લઇ શકે. ઘુમ્મટનો ભાગ ગોળાકાર હોઇને એના સમસ્ત ભાગને શાર્પ ફોકસમાં લેવા માટે ઝીણામાં ઝીણું ડાયાફ્રામ મૂકી યોગ્ય એક્સ્પોઝર આપવું જોઇએ.

આ વખતનાં લગભગ બધાં ચિત્રોમાં ઓછીવતી ટ્રિમિંગ (કાપકૂપ) સૂચવી છે. નેગેટિવ તૈયાર થઈ ગયા બાદ ફોટોકલાકારે એમાંનો ચિત્રમય ભાગ ખોળીને પછી જ એના પ્રિન્ટ કાઢવા જોઇએ. ઘણીવાર કેટલાક બિનજરૂરી ભાગ ચિત્રમાં વિક્ષેપ ઊભા કરે છે, એ દૂર કરવા ઘટે. પ્રથમ કૉન્ટૅક્ટ પ્રિન્ટ કાઢી મુખ્ય ચિત્રવસ્તુને અનેકવિધ રીતે ઢાંકીને જોઈ વિચાર્યા પછી જ એના પરથી એન્લાર્જમેન્ટ કાઢવું એ યોગ્ય ને કરકસર ભર્યું છે એટલું જ નહિ, ચિત્રદૃષ્ટિ કેળવવા માટે આવશ્યક પણ છે. કેળવાએલી દૃષ્ટિ સામાન્ય લાગતી નેગેટિવમાંથી પણ સુંદર ચિત્રો ઉપજાવી શકે. કેટલીકવાર એક જ નેગેટિવ પરથી અનેક જુદાંજુદાં ચિત્રો પણ થઈ શકે છે. **શ્રીદાસ ભટ્ટ**

શિલ્પ (ચિમન સી. નાગડા) નોંધપાત્ર

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈ

કળાના ક્ષેત્રમાં ફોટોગ્રાફીનું પણ આગવું અને વિશિષ્ટ સ્થાન છે. એ વિષય અને એની ટેકનિક વગેરેની માહિતીઓ, લેખમાળા અને ચિત્રો આદિ સામગ્રી પણ 'કુમાર'માં અવારનવાર – લગભગ સતત પ્રકટ થતી રહી છે. એ ઉપરાંત, છેક દસમા અંકથી, એટલે કે લગભગ ૩૯ વર્ષ પહેલાંથી 'કુમાર'માં ફોટો-હરીફાઇ પણ આવતી રહી છે. અલબત્ત, અનેક કારણોસર અવારનવાર આ વિભાગ અનિયમિત રહ્યો છે, પણ આટલાં વર્ષોના એના વિસ્તૃત ફલક પર ગુજરાતના અનેક નામી ફોટો-કલાકારોએ પોતાનો હાથ અજમાવ્યો છે એ નકારી શકાશે નહિ.

જોકે ફોટોગ્રાફીનો શૉખ ખર્ચાળ તો છે જ અને હાલના સંજોગોમાં તો ખાસ; એટલે ઉત્સાહના આવેગમાં વગરવિચાર્યે કૅમેરાનો ઉપયોગ તથા અન્ય સામગ્રીનો બગાડ ન કરતાં બહુ વિચાર અને વિવેકપૂર્વક એનો વપરાશ કરવામાં આવે તો એ મોઘો ખર્ચ પણ ઊગી નીકળે; એટલું જ નહિ, એનું વળતર પણ મળી રહે. સાથે આનંદ અને પ્રગતિ પણ ખરાં જ.

'કુમાર'ની ફોટો-હરીફાઈના નિયમો અનેકવાર પ્રકટ થતા રહ્યા છે, છતાં ફરી એકવાર ટૂંકમાં અહીં આપીએ છીએ: પ્રથમ તો પોતાની પાસેનાં સારાં-નરસાં બધાં ચિત્રોનો થોક હરીફાઇ માટે ધકેલી ન દેતાં (આ વખતે કંઇક આવો જ અનુભવ થયો છે) પોતે જ એમાંથી બરાબર ચકાસીને બે કે ચાર ચિત્રો જ મોકલવાં જોઇએ. એથી પોતાની નિર્ણાયક બુદ્ધિને કેળવણી મળવા સાથે ફોટો પેપર્સ વગેરેનો બગાડ અટકશે ને પોસ્ટેજ પણ બચશે, એટલું જ નહિ કાર્યાલયની અહીંની કામગીરીમાં પણ સરળતા થશે. ચિત્રો પણ બહુ નાનાં કે બહુ મોટાં ન મોકલતાં ૪×૬ થી માંડી ૬×૮ ઈંચ સુધીનાં મોકલવાં. પ્રિન્ટ બ્લૅક ઍન્ડ વ્હાઈટ

જ અને ગ્લૉસી હોવો જરૂરી છે. મોકલેલી સામગ્રી પાછી મેળવવા માટે પૂરતું પોસ્ટેજ પણ સાથે મોકલવું જ જોઈએ.

આ વખતની હરીફાઈ માટે ઓછા હરીફોનાં ઘણાં ચિત્રો મળ્યાં છે. ચિત્રોનું વિષયવૈવિધ્ય ને વિકસતી જતી ચિત્રદૃષ્ટિ જોકે ધ્યાન ખેંચે છે, છતાં ઇનામને પાત્ર એક જ કૃતિ છે.

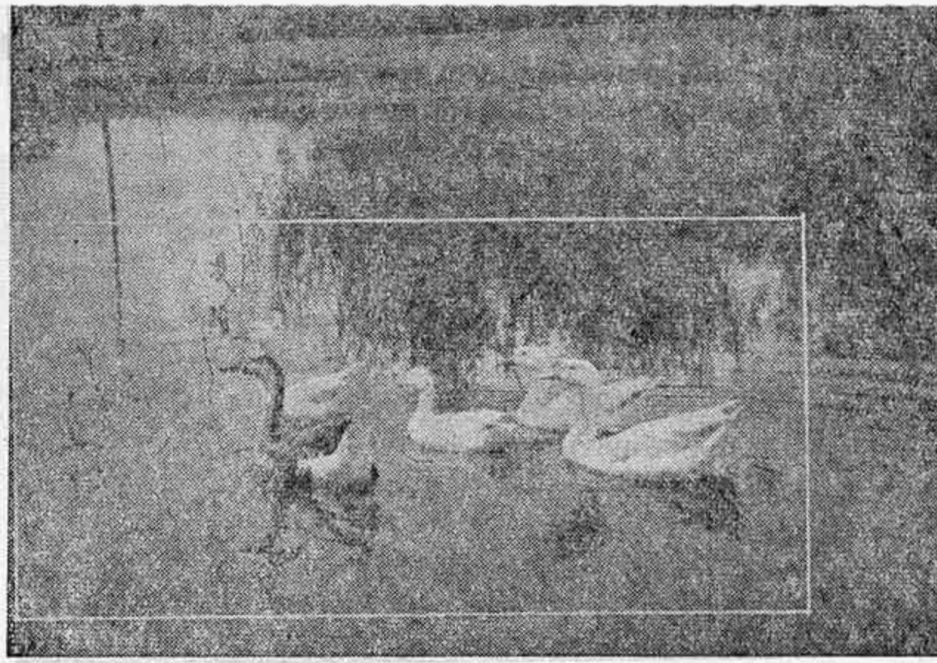
નિસર્ગદર્શન, શિલ્પસ્થાપત્ય, પ્રાણીઓ તથા માનવપાત્રો વગેરે વિષયોવાળાં ભાઇ સુરસિંહ ચાડનાં સંખ્યાબંધ ચિત્રોમાંથી 'મહેમાનની આસપાસ ચાર અંગરક્ષકો' નામક ચિત્ર બીજા ઇનામને પાત્ર ઠરે છે. શાંત વાતાવરણમાં જલવિહાર કરતાં બતકો જોનારની આંખને પ્રસન્ન ગતિ આપે છે. પ્રિન્ટની ટેકનિક મોળી છે એટલે પાણીમાં રચાતાં વર્તુળો અને તેજછાયાના ચડઊતર પ્રમાણો જોઇએ તેવો ઉઠાવ નથી પામતાં. દર્શાવ્યા પ્રમાણેનો ચિત્રનો ભાગ કાઢી નાખીને પ્રિન્ટ કાઢ્યો હોત તો વિક્ષેપ દૂર થઇને ચિત્ર વધુ સુંદર બનત. ચિત્રને લાંબુંલચ નામ આપવાને બદલે 'સહેલગાહ' કે એવું કંઇ સરળ નામ આપ્યું હોય તો સારું થાત. ઘણીવાર બીજી રીતે મોળું ચિત્ર તેના યોગ્ય નામાભિધાનથી પણ ગુણ મેળવી જાય છે.

ભાઈ કિશોર દોશીનાં સંખ્યાબંધ ચિત્રોમાં શિલ્પસ્થાપત્ય અને નિસર્ગશોભાનું પ્રાધાન્ય છે. એમનું 'એલિફન્ટાની ગુફા'નું નામ વગરનું છાયાચિત્ર જેવું પ્રિન્ટ એક સારો પ્રયાસ છે. બે સ્તંભ વચ્ચે ઊભેલા મિત્રો સ્થળની એકલતામાં સજીવતા લાવવા સાથે કંઈક સમતુલા પણ આપે છે. પણ માનવપાત્રોના માથા પાસે જ આવતાં ડાળપાંદડાં અને તદ્દન સફેદ આકાશ ચિત્રને નબળું બનાવે છે. આમાં બતાવ્યા પ્રમાણેની કાપકૂપથી સુધારો થઈ શકે. એમનું જ એક બીજું ચિત્ર પણ સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્તના સમયે સામા પ્રકાશે લીધેલું છે. જલતટના એ વખતના ઘેરા ભાવની છાપ પણ એમાં દેખાય છે. આ રીતે લેવાતાં ચિત્રોમાં છાયાપ્રકાશની તેજોમય યોજના અને ચડઊતર વર્ણભેદ હોય તો જ તે ચિત્ર સાર્થ બની શકે. સૂર્યના ઉદય-અસ્તનાં રંગબેરંગી આકાશી ગાનનાં દશ્યો જે આનંદ અને ભાવાવેશ લાવે છે તેને મૉનોક્રોમ-(બ્લૅક ઍન્ડ વ્હાઇટ)માં ઉતારવા કઠિન છે. રંગીન ફિલ્મ જેટલી સરળતા ને સફળતા એમાં નથી મળતી.

એમનું ત્રીજું ચિત્ર 'નીચે કેમ ઊતરું' એ બિલાડીનો એક સ્નેપશૉટ જ છે. બચ્ચાની કુમાશભરી રૂંવાટી બતાવવા શ પૅ ફોકસ અને મૃદુ પ્રકાશની એમાં જરૂર હતી 'મને પણ તમારી જેમ ખાતાં આવડે છે' એ વિનોદી સ્નૅપ જ છે. એક તરફથી કટલાઇટ નાખીને સુસંયોજિત રીતે લીધું હોત તો વધુ સારું બનત.

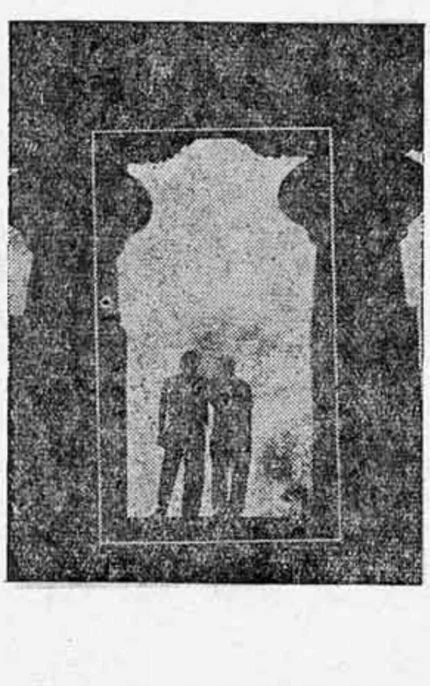
ભાઈ ચીમન નાગડાનાં મંદિરના ઘુમ્મટનાં ચિત્રોનો પ્રયાસ પ્રશંસનીય છે. આવાં ચિત્રો

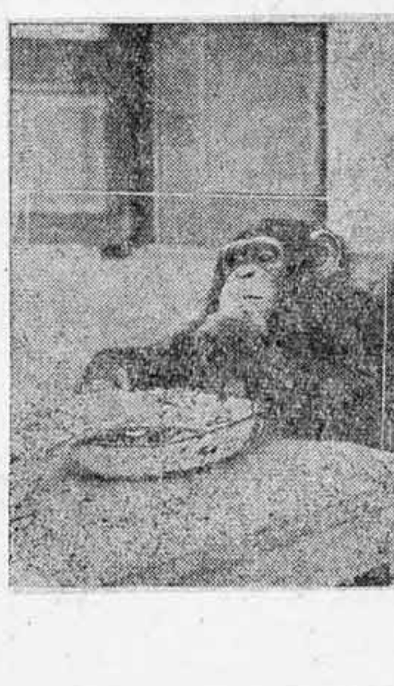
(અનુસંધાન પાછળ પૃષ્ઠ ૨૧૫ ઉપર)

મહેમાનની આસપાસ અંગરક્ષકો (સૂરસિંહ ચાડ) બીજું ઈનામ

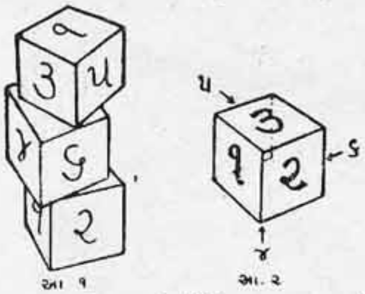

કિશોર દોશીનાં ચાર સંખ્યાબંધ ફોટોગ્રાફ્સ

કૌશલ(જાદુ)કળા-૬ દિવ્યદૃષ્ટિ

કેળવાએલા પ્રેક્ષકોને આકર્ષવા બુદ્ધિશાળી જાદુગરો અક્ષરો અને અંકની સહાયથી પણ કેટલીક યુક્તિઓ રચે છે. પાસા પરના આંકડાને જોયા વિના એનો સરવાળો કરી આપવાનો એક પ્રયોગ છે. એમાં જાદુગર ઘન આકારના ત્રણ પાસાઓ રજૂ કરે છે. એ દરેકની છએ બાજુઓપર ૧થી૬સુધીના જુદા-જુદા અંક લખેલા છે. આ પાસાઓને એક બીજા પર ગોઠવી

(આ. ૧) ઉપર કોઈ પ્રેક્ષક રૂમાલ ઢાંકી દે, તો જાદુગર એ ત્રણે પાસાઓની ઉપર નીચેની (જમીનને સમાંતર) બાજુઓ પરના અંકોનો ખરો સરવાળો (૨૧) કહી દેશે. ગણિતગમ્મત જેવી આ યુક્તિ છે. પાસા પરના અંક એવી રીતે લખેલા છે કે જે બાજુ પર ૧ હોય એની સામી બાજુ ૬ આવે, જ્યાં ૨ હોય એની સામીબાજુ પર ૫ અને જ્યાં ૩ હોય એની સામે ૪ આવે. (આ. ૩) આમ સામસામેની કોઈ પણ બાજુ પરના અંકોનો સરવાળો ૭ જ આવે. એટલે ત્રણે પાસા ગમે તેમ ઉપરનીચે રાખવા છતાં ત્રણેના અંકોનો સરવાળો ૨૧ જ આવશે. આ યુક્તિ ફરી વાર અજમાવવી નહિ. કેમકે દરેક વખતે જવાબ એક જ આવવાનો. એટલે બીજી વાર જો પ્રયોગ કરવો પડે તો પાસાની સંખ્યા વધારી કે ઘટાડીને પ્રયોગ કરવો.

નિરંજન ઠક્કર

તમને ચાલતાં આવડે છે?

રસ્તે ચાલતાં સાઇકલ, મોટર કે એવા કોઇ વાહનથી તમને અકસ્માત થાય ત્યારે તમને કોઈ કહે કે એને માટે તમે જ જવાબદાર છો, તો ગુસ્સે થશો. પણ મોટે ભાગે રાહદારી માટેના નીચેના નિયમો નહિ પાળવાને કારણે જ અકસ્માત થતા હોય છે.

૧) જ્યાં ફૂટપાથ હોય ત્યાં ફૂટપાથ પર અને ફૂટપાથ ન હોય ત્યારે રસ્તાની જમણી બાજુ ચાલો. ૨) રસ્તા ઉપર દોરેલા રાહદારી-માર્ગ(પેડેસ્ટ્રીઅન ક્રૉસિંગ)માંથી જ રસ્તો ઓળંગો. ૩) રસ્તો હમેશાં સીધો જ ઓળંગો. કદી ત્રાંસમાં રસ્તો ન ઓળંગો. ૪) રસ્તા ઉપર કદી દોડશો નહિ. ૫) ચાલુ કે ઊભા રહેતા વાહનની આગળ કે પાછળથી રસ્તો ઓળંગવો નહિ; તેમજ બે વાહનોની વચ્ચેથી રસ્તો ઓળંગવો નહિ. ૬) ચાલુ વાહને ચડવું કે ઊતરવું નહિ. ૭) રસ્તો ઓળંગતાં ભય જેવું લાગે તો દોડાદોડ ન કરતાં એક જ જગ્યાએ સ્થિર ઊભા રહેવું. ૮) ચાર રસ્તા ઉપર જ્યાં પોલીસ સિગ્નલ પૉઈન્ટ હોય ત્યાં જ ને જે દિશાના રસ્તા પર વાહન-વ્યવહા રબંધ કરેલો હોય તે જ રસ્તા પરથી રસ્તો ઓળંગવો. ૯) રસ્તા પર ઊભા રહી વાતો કરવી નહિ. ૧૦) બસ માટે રાહ જોતા હો તો ફૂટપાથ ઉપરના ભાગે રહેવું, નીચે ઊતરવું નહિ.

જીવી જાણનારા

લાન્સ કૉર્પોરલ જેમ્સ ક્રૉસલૅન્ડ નામના ઓગણીસવર્ષના આ સૈનિકેપશ્ચિમ જર્મનીના એક ગામડાનેઆગથી ઉગારી લીધું. અકસ્માતઅથડાઈપડેલીબે પેટ્રોલભરેલી મોટરોમાંની એક સળગી ઊઠતાં, એ સળગતી ગાડીમાં ચડી બેસી તે એને સલામત સ્થળે હંકારી ગયો અને આગથી એની ટાંકી ફાટવા પહેલાં જ એમાંથી કૂદી પડી પોતે બચી ગયો અનેગામનેપણ બચાવ્યું.

આ માસ (મે) ઇતિહાસમાં • વ્યક્તિવિશેષ • પ્રસંગવિશેષ

વ્યક્તિવિશેષ : કવિ-ચિત્રકાર રોઝેટી

ઇંગ્લંડના કલાક્ષેત્રમાં થોડા સમય પૂરતી પણ કાયમી અસર મૂકી જનાર 'પ્રી-રાફેલાઇટ બ્રધરહૂડ' નામના કલાસંઘે ત્યારની કળાને પુરોગામીઓના આડંબરી આદેશો તથા ઘરેડિયા રચનાઓથી મુક્ત કરી તેમાં જે નવપ્રાણ આણ્યો એ હકીકત કળાના ઇતિહાસનું એક અનોખું પ્રકરણ છે. આ બ્રધરહૂડનો આદિ દ્રષ્ટા રોઝેટી હતો.

ગૅબ્રીઅલ ચાર્લ્સ દાન્તે રોઝેટી એનું પૂરું નામ. લંડન આવી વસેલા એક ઈટાલિયન હિજરતીને ત્યાં ઈ. ૧૮૨૮ની ૧૨મી મેએ એનો જન્મ થયો. કિંગ્સ કૉલેજ પછી સાસની કલાશાળા તથા રૉયલ અકાદમીની ઍન્ટિક સ્કૂલમાં પણ એનો પ્રાણ ન સંતોષાતાં એણે ચિત્રકાર મૅડૉક્સ બ્રાઉન પાસે કળાના પાઠ લીધા. પાછળથી એની કલાભિરુચિ વિખ્યાત ચિત્રકાર હૉલમૅન હન્ટ તરફ ઢળી હતી.

ઇ. ૧૮૪૮માં કેટલાક કલાકાર મિત્રો વચ્ચે એણે ઉપર્યુક્ત 'બ્રધરહૂડ'—બંધુસમાજ રચવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો, જે સૌએ આવકાર્યો, ને તેના સાત્ત્વિક ધ્યેયની તથા ચિત્રપ્રણાલિની જે રચના ત્યારે થઇ તે અનુસાર રોઝેટીએ 'ધ ગર્લહૂડ ઑવ મેરી વર્જિન' નામક પ્રથમ ચિત્ર સર્જ્યું. જોકે એનું વધુ સુયોગ્ય ને વખણાએલું ચિત્ર તો Ecce Ancilla Domini છે, જે આ સાથે આપ્યું છે. વહેલી સવારની પ્રકાશયોજનામાં ઓપતા એ ચિત્રમાં મેરીના પાત્રાલેખન સારુ એણે પોતાની બહેન ક્રિશ્ચિયાનાને મૉડેલ તરીકે બેસાડી હતી.

જડ વાસ્તવદર્શનને બદલે કલ્પનોત્થ ભાવનિદર્શનવાળાં કલાસર્જનો કરવાના આ બંધુસમાજના ક્રાંતિકારી વલણને નહિ સમજનારા વિવેચકોની ટીકાઓથી એ ચિત્રકારોનાં ચિત્રોનું વેચાણ જોખમાયું. રોઝેટીએ એથી જળરંગમાં પણ ચિત્રો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને 'ધ લેબોરેટરી', 'હીસ્ટરના રોઝા' અને 'દાંતે ડ્રૉઇંગ ધી એન્જલ' વગેરે જેવી સુંદર કૃતિઓ સરજી. 'સ્ટેઇન્ડ ગ્લાસ' (રંગીન કાચરચના)ની કારીગરીમાં પણ એણે હાથ અજમાવ્યો અને એમાં એને એક ઉન્નત કલાપ્રકાર જેટલી પ્રતિષ્ઠા મળી. વિશાળ ફલક ઉપર ઘેરા રંગોનાં સુંદર સંયોજનો એ આ ક્ષેત્રમાં રોઝેટીની ખાસ દેણગી છે.

બીજી બાજુ સાહિત્યમાં કાવ્યસર્જન તરફ પણ એનું વલણ પ્રગાઢ થતું ગયું. કેટલાકને તો એનાં ચિત્રો કરતાં એનાં કાવ્યો વધુ હૃદયસ્પર્શી લાગતાં. આ જ અરસામાં એ એલિઝાબેથ સિડલ નામે અભિનેત્રીના પરિચયમાં આવ્યો. એનાં તો એણે સંખ્યાબંધ ચિત્રો કર્યાં છે. ૧૮૬૦માં બંને પરણ્યાં અને બે જ વર્ષમાં એલિઝાબેથ અવસાન પામી. એના આઘાતની અસર તળે રોઝેટીએ પોતાના કાવ્યોની બધી હસ્તપ્રતો પણ દાટી દીધી.

ઈ. ૧૮૬૯માં કંઈક કળ વળતાં પેલી દાટેલી હસ્તપ્રતો બહાર કાઢી તેણે એમાંનાં કાવ્યો પ્રકટ કર્યાં અને તે ફરી ચિત્રો દોરવા તથા કાવ્યો લખવા તરફ વળ્યો. એની કૃતિઓમાં એ હવે કુદરતી પ્રવાહને છૂટથી વહેવા દેતો હતો. આ જ વખતે 'ધ ફ્લેશી સ્કૂલ ઑવ પૉએટ્રી' નામે એક લેખમાં એના કાવ્યોની નૈતિક બાજુ પર આકરી ટીકાઓ આવી. 'સ્ટીલથી સ્કૂલ ઑવ ક્રિટીસિઝમ' નામે એક લેખ લખીને રોઝેટીએ એનો જવાબ તો આપ્યો, પણ પેલી ટીકાઓની બહુ ઘેરી અસર એના પર પડી હતી. એની ગમગીનીથી એ અનિદ્રાનો ભોગ થઇ પડ્યો, લોકોને મળવું એણે બંધ કર્યું, ઊંઘની દવાનો વપરાશ વધવા માંડ્યો અને ચિત્તભ્રમ થઈ જવા જેવી સ્થિતિ આવી પડી. એક તરફ એનાં ઘણાંખરાં ઉત્તમ કાવ્યોનો 'બેલૅડસ ઍન્ડ સૉનેટ્સ' નામે પ્રકટ થઇ રહ્યું હતું ત્યાં એની તબિયત વધુ બગડી અને ૧૮૮૨ની ૯મી એપ્રિલે એનું અવસાન થયું.

Ecce Ancilla Domini નામક રોઝેટીનું આ ચિત્ર 'ઍનન્સીએશન'ને નામે પણ ઓળખાય છે, જેમાં દેવદૂત ગૅબ્રિયલ કુમારી મેરી પાસે ઇશ્વરી આદેશ લાવે છે કે તેણે ઇસુ ખ્રિસ્તની માતા થવાનું નિર્માણ છે. સફેદ કમળ એ તેનું પ્રતીક છે. મધુર કલ્પનારંગી છતાં કૈંક કાચી ચિત્રણાથી રોઝેટીનાં ઘણાં ચિત્રો નબળાં લેખાય છે. પરંતુ બ્રધરહૂડના ધ્યેયને અનુરૂપ એનું આ ચિત્ર તો ખૂબ વખણાએલું છે.

પ્રસંગવિશેષ : ડેવિડ લિવિંગ્સ્ટનનું અવસાન તા. ૧લી મે, ૧૮૭૩

આફ્રિકાનાં અંધારાં ઉલેચતાં ગુમ થએલા વિખ્યાત શોધસફરી ડેવિડ લિવિંગ્સ્ટનને 'ન્યૂ યૉર્ક હૅરોલ્ડ'ના પત્રકાર સ્ટૅન્લીએ શોધી કાઢ્યા પછી, માંદગી હોવા છતાં પણ સફર જારી રાખવાના આગ્રહી લિવિંગ્સ્ટને, સ્ટૅન્લીએ મોકલેલા માણસો સાથે ફરી સફર આદરી. મધ્ય આફ્રિકાનાં ગીચ જંગલો વીંધતા એ ઈલાકામાં શિતામ્બા પહોંચ્યા ત્યારે તો તેની હાલત ડોળીમાં ઊંચકીને ફેરવવા જેટલી બગડી ગઇ હતી. મળેલી માહિતી પ્રમાણે ૧૮૭૩ની ૩૦મી એપ્રિલે પોતાની ઘડિયાળને એ ચાવી પણ આપી શકતા નહોતા. અને બીજે દિવસે, ૧લી મેની સવારે, સાથે આવેલા હબસી મજૂરોએ પોતાના 'શેઠ મહાત્મા'ને પથારી પાસે ઘૂંટણીએ પડેલા મૃત અવસ્થામાં જોયા! એની બધી જ નોંધો અને સાધનસામગ્રી તથા એના શબને બહુ જતનથી તેઓએ ઝાંઝીબાર પહોંચાડ્યું, જ્યાંથી એને ઈંગ્લંડ લાવી માન સાથે વેસ્ટમિન્સ્ટર ઍબીમાં દફનાવ્યું. જ્યાંજ્યાં એ ફર્યા ત્યાં બધે ત્યાંના હબસીઓમાં ભળી જઈ એમનાં સુખદુઃખમાં એ લાગણીથી ભાગ લેતા. આફ્રિકનો તો એમને 'મહાત્મા' જ ગણતા. જેમના ગુલામોના વેપારના એ કટ્ટર વિરોધી હતા એ આરબો યે એમનો આદર કરતા. એ અંધારા આફ્રિકામાં એણે એકલાએ ૩૦,૦૦૦થી યે વધુ માઈલની શોધસફર ખેડી ને એની પ્રત્યેક વિગતની નોંધ લખીને એણે માત્ર ભૌગોલિક જ્ઞાનમાં જ વધારો નથી કર્યો, પણ એના ઉદાહરણથી ને એના મરણથી એક પ્રકારની પ્રેરણા જાગી, એના પછી આફ્રિકામાં જવામાટે અનેક શોધસફરીઓ ને મિશનરીઓની હિંમત ખૂલી ગઈ, અને યુરોપમાં ગુલામોના વ્યાપાર પ્રત્યે અણગમો પણ વધી ગયો.

પાણીમાં પાષાણ, ભીંજે પણ ગળે નહિ,
મૂરખ આગળ વાણ, રીઝે પણ બૂઝે નહિ.

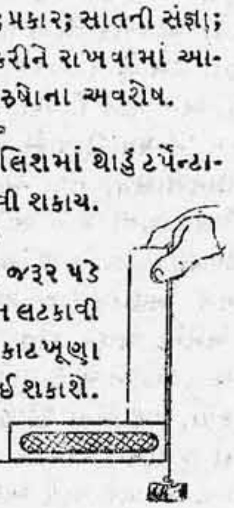
સર ચીમનલાલના પિતા હરિલાલ સેતલવડ વિષેની આ વાત તો જાણીતી છે કે તે સરકારી અમલદાર હતા તે દરમ્યાન કોઇ માણસ ભારે રકમ લઇ પોતાના લાભનું કામ કરાવવા તેમની પાસે ગએલો. તેમણે તેને મચક ન આપતાં પેલા માણસે કહ્યું, 'સાહેબ, મારા જેવો આવડી રકમ આપનાર કોઇ નહિ મળે.' હરિલાલ સેતલવડે લાગલો જ જવાબ આપ્યો: 'રકમ આપનાર તો કોઇક મળશે, પણ મારા જેવો ના પાડનાર કોઇ નહિ મળે.'

કહેવતની કથા: 'વાતોમાં ને વાતોમાં લલ્લુભાઇએ ભરૂચ ગુમાવ્યું.'–પ્રમાદ અને પ્રમાદથી ગપાટા મારવામાં ફરજ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરનાર કે બેફામ રહેનાર માણસ વિષે વપરાતી આ કહેવતની ખરી વાત જરા જુદી છે. ભરૂચના જાણીતા 'લલ્લુભાઇના ચકલા'નું નામ જેના પરથી પડ્યું તે ત્યાંના નવાબના પરંગજુ ને મુત્સદ્દી પણ સત્તાશીલ દીવાન લલ્લુભાઇએ અંગ્રેજોનું દેવું ચૂકવવા પ્રજા પર ભારે કર નાખ્યો. પરિણામે પ્રજાના ત્રાસથી આર્દ્ર બનેલા નવાબે લલ્લુભાઇનો દંડ કર્યો. કહેવાય છે કે એનો ડંખ રાખી તેણે અંગ્રેજો પાસે ભરૂચ પર ચડાઇ કરાવી. તેમાં અંગ્રેજો હારતા હતા તેમને છૂપી માહિતી પૂરી પાડીને બીજી બાજુ નવાબને ડંફાશભરી વાતો કરી ગફલતમાં રાખ્યા, જે દરમિયાન અંગ્રેજોએ ભરૂચ સર કરી લીધું.

અનેકાર્થી શબ્દ: **ધાતુ**=ખનિજ પદાર્થ; ક્રિયાપદનું મૂળરૂપ; શરીરનાં સાત દ્રવ્યો (રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્ર)માંનું કોઈપણ; વીર્ય; ધારણ કરનાર; તંતુ; આત્મા; પ્રબંધરૂપી કવિતાનું ચરણ; પુરાણમાં બાર આદિત્યમાંનો એક; સ્વભાવ; અવસ્થા; પ્રકાર; સાતની સંજ્ઞા; ગાયન; ડબ્બીમાં બંધ કરીને રાખવામાં આવતા બુદ્ધ વગેરે મહાપુરુષોના અવશેષ.

સુકાઈ ગએલા બૂટપૉલિશમાં થોડું ટર્પેન્ટાઈન નાખીને નરમ બનાવી શકાય.

સુથારને 'લેવલ' જોવાની જરૂર પડે તો એક દોરીને છેડે વજન લટકાવી ઓળંબો બનાવીને કાટખૂણા સાથે આ રીતે મૂકીને જોઈ શકાશે.

ગણિત ગમ્મત

(૩૯૬ – ૭૨) ÷ ૩૬ = ૦૯

(૩૯૯૬ – ૭૨) ÷ ૩૬ = ૧૦૯

(૩૯૯૯૬ – ૭૨) ÷ ૩૬ = ૧૧૦૯

(૩૯૯૯૯૬ – ૭૨) ÷ ૩૬ = ૧૧૧૦૯

(૩૯૯૯૯૯૬ – ૭૨) ÷ ૩૬ = ૧૧૧૧૦૯

કૌંસની રકમમાં વચ્ચે જેમ ૯ વધે તેમ જવાબમાં ડાબી બાજુએ ૧ વધતો જાય.

એનાથી થોડો ફેરફાર

(૩૯૯૯૯૯૬ – ૩૬) ÷ ૭૨ = ૫૫૫૫૫

(૩૯૯૯૯૬ – ૩૬) ÷ ૭૨ = ૫૫૫૫

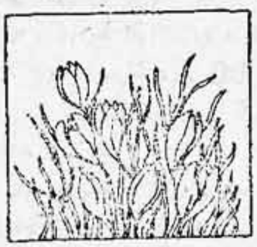
(૩૯૯૯૬ – ૩૬) ÷ ૭૨ = ૫૫૫

(૩૯૯૬ – ૩૬) ÷ ૭૨ = ૫૫

(૩૯૬ – ૩૬) ÷ ૭૨ = ૫

કૌંસની રકમમાં વચ્ચે જેમ ૯ વધે તેમ જવાબમાં ડાબી બાજુએ ૫ વધતો જાય.

(બડોલી) —સુરેશ ઠાકર

કાશ્મીરમાં થતા કેસરના છોડ

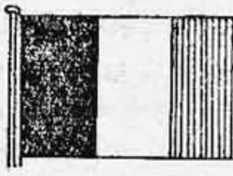
નાનુ: કેવો સરસ સૂર્યાસ્ત છે?!

અરુ: મને તો થાય છે કે બસ ચોવીસે કલાક જોયા જ કરું!

હવાઇટાપુના બાકૂસર કરચલા બન્ને દાઢમાં એક એક એનેમોન રાખે છે. દુશ્મન આવે ત્યારે આ ફૂલ જેવા જીવના 'હાથમોજાં'થી તે પોતાનો બચાવ કરે છે; ને જો પોતે કોઇને મારી નાખે તો પછી મરનારને ખાય ત્યારે એનેમોનને પણ એમાં ભાગ આપે છે!

બેલ્જિયમ: યુરોપના નકશામાં એક ટપકા જેવડો લાગતો રાજાશાહીવાળો આ દેશ

૧૧,૭૫૫ ચો.મા.નો અને પ્રમાણમાં ગીચોગીચ વસતિવાળો છે. સ્પેઈન, ફ્રાંસ અને નેધરલૅન્ડ્સની હકૂમતો નીચે રહ્યા પછી ઈ. ૧૮૩૧ની ૨૧મી જુલાઈએ ત્યાં રાજાશાહી આવી અને લીઓપોલ્ડ પહેલાને ગાદીએ બેસાડી તે આઝાદ થયું. ભાષા: ફ્રેંચ અને ફ્લૅમિશ. કોલસો, કાપડ, દવાઓ, દૂધ ને તેની બનાવટો, બાગાયતી ચીજો, યંત્રો ને ઘરવપરાશની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરે છે. ઘેંટ, ઍન્ટવર્પ ને લીઝ મોટાં શહેરો છે. રાજધાની બ્રસેલ્સ. પોતાના કરતાં ૮૦ ગણી મોટી એની કૉંગોની વસાહતને લીધે આ દેશ સમૃદ્ધ થએલો; પણ કૉંગોએ સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી એના પરની હકૂમત (અંગ્રેજોની પેઠે) આને છોડતાં ન આવડી તેથી બહુ વગોવાયો. એના ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજમાં અનુક્રમે કાળો, પીળો અને લાલ એમ ત્રણ ઊભા પટ્ટા છે.

માણસના શરીરમાં એક દિવસમાં ઉત્પન્ન થતી ગરમીનો સંઘરો કરવામાં આવે તો ચાળીસ રતલ બરફને પીગાળી તેના પાણીને વરાળ બનાવી દે.

નહાતી કે તરતી વખતે કાનમાં થોડાં તેલનાં ટીપાં નાખવાથી કાનમાં પાણી નહિ પેસે ને મગજ પણ ઠંડું રહેશે.

કલાકણિકા: કાચકામમાં કળાનું જે વૈવિધ્ય જોવા મળે છે તેમાં 'કટ ગ્લાસનું કામ'—વિવિધ પહેલ કાપીને કરેલું પાસાદાર કામ બહુ જાણીતું અને માનીતું છે. સુરમાની શીશીથી માંડીને શરાબની સુરાહી સુધી તેનો વિસ્તાર માલૂમ પડે છે.